

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**YÜKSEK
LİSANS
TEZİ**

**TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI-FRANSA
İLİŞKİLERİ
(ASKERİ, EKONOMİK VE KÜLTÜREL) 1839 - 1876**

RABAR SLEMAN

**TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

HAZİRAN 2021

TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI-FRANSA İLİŞKİLERİ
(ASKERÎ, EKONOMİK VE KÜLTÜREL)
1839 - 1876

Rabar SLEMAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Haziran 2021

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Rabar SLEMAN

10.02.2022

TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI-FRANSA İLİŞKİLERİ

(ASKERİ, EKONOMİK VE KÜLTÜREL)1839 - 1876

(Yüksek Lisans Tezi)

Rabar SLEMAN

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Haziran 2021

ÖZET

Bu araştırmada Tanzimat Devri (1839–1876) boyunca, Fransa ve Osmanlı devleti arasındaki kültürel, iktisadi ve askeri münasebetler ele alınmıştır. Araştırma konusu belirlenirken Osmanlı devletinin dış ve iç siyasi münasebetleri kapsamında Fransa'nın Osmanlı devletindeki tesiri incelenmiştir. Bu anlamda Tanzimat Devri'nde meydana gelen gelişmelerin Fransa ve Osmanlı devleti arasındaki kültürel, iktisadi ve askeri münasebetlerine nasıl tesir ettiği bu tezin hedefini teşkil etmektedir. Araştırmanın varsayımı anlamında, Fransa'nın Osmanlı devletinin bütün siyasi faaliyetlerinde bu devirde etkili olduğu kabul edilmiştir. Literatürde Osmanlı devletinin Tanzimat devrinde Fransa ile olan kültürel, iktisadi ve askeri münasebetleri müstakil ve çok ayrıntılı bir şekilde inceleyen bir araştırmayla karşılaşılmamıştır. Bu açıdan bu araştırmanın literatüre katkı sağlayacağı öngörülmektedir. Araştırmanın neticeleri anlamında çıkarılan bulgular önem arz etmektedir. Bu anlamda Fransa, Tanzimat devrinde Osmanlı'nın kültürel yaşamında önemli bir etki gücüne sahiptir. Bu tesirde en büyük etkenin Fransızca olduğu görülmektedir. Öte yandan Fransa'nın Avrupa politik yaşamındaki etkin kuvveti de Fransa kültürünün onaylanmasını daha kolay hale getirmiştir. Bu sebeple Osmanlı batılılaşmasında Fransız etkisi daha yoğun olmuştur. Nitekim bu devirde Osmanlı idari sisteminde Fransa etkisi, Fransa'ya daha yakın duran ve Fransa'nın desteğine gereksinim duyan idareciler vasıtasıyla olurken, hukuki ve idari yapıda Fransa örneğine uygun değişimler yapma isteği artmıştır. Bu dönemde Osmanlı devletinin Fransa'yla olan ticareti beş kat artmıştır. Bununla beraber mali ve ticarî sahalarda Fransa'ya verilen ayrıcalıklar, sonrasında değişik ticarî sözleşmelerle diğer Avrupa devletlerine de verilmiştir. Osmanlı yenileşmesi özellikle askeri ve siyasi sahada, Fransa tesiriyle başlamıştır. Ancak Osmanlı devletinin içinde bulunduğu şartlar çerçevesinde bahse konu ettiğimiz bu devirden önce ve sonra ise Osmanlı'da bulunan Almanya nüfuzu yükselmiştir. Siyasi, askeri ve iktisadi yönlerden bakıldığında Tanzimat devri, devletlerarası rekabet ve devletin kendi iç sorunlarıyla başetme çabasında Fransa'nın desteği bir argümandır. Siyasi iktisadi ve askeri ilişkilere bağlı olarak bir süre Fransa, İngiltere ve bir süre de Almanya ön plana geçmiştir. Fransa'nın bu dönemde Osmanlı devleti üzerinde etkinliğinin artmasında şüphesiz İhtilalin temel özelliklerinin zemininde kadim Fransa dostluğu bulunmaktadır.

Bilim Kodu : 116114

Anahtar Kelimeler : Tanzimat Dönemi, Osmanlı-Fransa İlişkileri, Uluslararası İlişkiler, Osmanlı Modernleşmesi

Sayfa Adedi : 109 Sayfa

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Şennur ŞENEL

OTTOMAN-FRANCE RELATIONS IN THE TANZIMAT PERIOD (MILITARY, ECONOMIC AND CULTURAL) 1839 - 1876

(M.S.Thesis)

Rabar SLEMAN

GAZİ UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

June 2021

ABSTRACT

In this study, military, economic and cultural relations between the Ottoman Empire and France were examined during the Tanzimat Period (1839 – 1876). In the context of the internal and foreign political relations of the Ottoman Empire, France's influence in the Ottoman Empire was questioned. Therefore, the purpose of this thesis is how the developments in the Tanzimat Period affect the military, economic and cultural relations between the Ottoman State and France. In the context of the assumption of the study, it was assumed that France was active in all the policies of the Ottoman Empire during this period. There was no study in the literature that detailed the military, economic and cultural relations of the Ottoman Empire with France during the Tanzimat period. In this respect, it is thought that this study will close the gap in the literature. For the findings obtained in the study literature and literature review were conducted. The findings obtained in the context of the results of the study are important. In this context, France had an important impact on the cultural life of the Ottoman Empire during the Tanzimat period. The most important factor that affects this is the dominance of French as a foreign language in education systems. In addition, the dominant power of France in European political life facilitated the approval of the French culture. Therefore, the influence of French has a great importance in the Westernization of the Ottoman Empire. However, the preparation of the administrative order of the Ottoman Empire by modelling from France led to the managers becoming dependent on French aid, so France was the country that had the most influence on the administrative and legal developments during this period. However, the privileges offered to France in commercial and financial fields have also begun to be recognized in other European countries with increasingly different commercial contracts. Therefore, it can be said that these privileges have negative effects on the economy of the Ottoman Empire. On the other hand, the Ottoman state entered a period of renewal under the influence of France. It should be pointed out that France has a temporary influence on Ottoman Empire which occurred only during the Tanzimat era.

Science Code : 116114

Key Words : Tanzimat Period, Ottoman Empire, France, International Relations, Westernization.

Page Number : 109 page

Supervisor : Prof. Dr. Şennur ŞENEL

TEŞEKKÜR

Bu çalışmamda, yabancı uyruklu öğrencilere sevgiyle kucak açan Türkiye Cumhuriyeti'ne çok teşekkür ediyorum.

Öğrencilere gelişmiş bir ülke olan Türkiye'de eğitim alma fırsatı veren, maddi ve manevi destekte bulunan Yurt Dışı Türkler ve Akrabalar Topluluklar Başkanlığı (YTB)'ye teşekkür ve minnetimi özellikle belirtmek istiyorum.

Türkiye'nin en köklü ve en kaliteli üniversitelerinden biri olan Gazi Üniversitesine ve yüksek lisansta bana ders veren ve tecrübelerinden faydalandığım Tarih Bölümündeki saygıdeğer hocalarıma teşekkür ediyorum.

Bu çalışmanın gerçekleştirilmesinde, değerli bilgilerini benimle paylaşan, kendisine ne zaman danışsam bana kıymetli zamanını ayırıp sabırla ve büyük bir ilgiyle bana faydalı olabilmek için elinden gelenin fazlasını sunan her sorun yaşadığımda yanına çekinmeden gidebildiğim, güler yüzünü ve samimiyetini benden esirgemeyen, gelecekteki mesleki hayatımda da bana verdiği değerli bilgilerden faydalanacağımı düşündüğüm, yüksek lisans eğitimim süresince üzerimde emeği olan, birlikte çalışma olanağı elde ettiğim için kendimi şanslı hissettiğim ve statüsünü hakkıyla yerine getiren kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Şennur Şenel'e teşekkürü bir borç biliyor ve şükranlarımı sunuyorum.

Ayrıca beni bugünlere sevgi ve saygı kelimelerinin anlamlarını bilecek şekilde yetiştirerek getiren, benden hiçbir zaman desteğini esirgemeyen ve bu hayattaki en büyük şansım olan aileme teşekkürlerimi ve sevgilerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
ÇİZELGELERİN LİSTESİ	ix
KISALTMALAR.....	x
1. GİRİŞ.....	1
2. TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI-FRANSA ASKERÎ İLİŞKİLERİ	5
2.1. Tanzimat Döneminde Osmanlı ve Fransa'nın Askerî Durumları	5
2.2. İki Ülke Arasında Silah Alışverişi.....	9
2.3. Osmanlıda Fransa Destekli Askeri Eğitime Genel Bakış	10
2.4. Osmanlı Askerî Okulların Geliştirilmesinde Fransız Uzmanların Rolü.....	13
2.5. Fransa Tarafından Osmanlı Komutanlarına Verilen Askerî Eğitim	16
2.6. Osmanlı Donanmasının Geliştirilmesinde Fransa'nın Rolü.....	18
2.7. İngilizlere Karşı Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne Askerî Desteklerin Sebebi	19
2.8. Ülkeler Arasındaki İlişkilerin Geliştirilmesinde Osmanlı Sadrazamları ve Fransa Konsolosların Rolü	21
3. TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI-FRANSA EKONOMİK İLİŞKİLERİ	27
3.1. Tanzimat Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik Durumu.....	27
3.2. Devletler Arasındaki Ticaret	35
3.2.1. Ticari Antlaşmalar	35
3.2.2. Ticari Yollar	38
3.2.3. Diğer Ticari Faaliyetler.....	42
3.3. Devletler Arasında Kapitülasyonların Rolü	45
3.4. Banka Sisteminin Geliştirilmesinde Fransa'nın Rolü.....	48

3.4.1. Osmanlı Bankasına Giden Süreç Ve Fransa.....	48
3.4.2. Osmanlı Bankası.....	49
3.5. Devletler Arasındaki Borç Meselesi.....	52
3.6. Kırım Savaşı'nın Etkisi.....	55
4. TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI-FRANSA KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ.....	61
4.1. Eğitimde Fransız Etkisi.....	63
4.2. Kurumsallaşma.....	73
4.3. Basın Ve Gazetecilik.....	76
4.4. Edebiyat Ve Tercüme.....	79
4.5. Tiyatro	84
5. SONUÇ	89
KAYNAKLAR.....	95
ÖZGEÇMİŞ	109

ÇİZELGELERİN LİSTESİ

Çizelge	Sayfa
Çizelge 3.1. Fransa İle Yapılan İhracat Ve İthalât Verileri.....	40
Çizelge 3.2. Osmanlı Bankası'nın Kuruluş Hisselerinin Dağılımı.....	50

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar

ABD

a.g.e.

a.g.m.

a.g.t.

BOA

Çev.

Haz.

Açıklamalar

Amerika Birleşik Devletleri

Adı geçen eser

Adı geçen makale

Adı geçen tez

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Çeviren

Hazırlayan

1. GİRİŞ

Osmanlı devletinin Batı devletleri karşısında elde ettiği askerî kazançlar, ilk dönemlerde yeni ve daha önemli başarılarla adım atmaya sebep olmuştur. Fakat Fransız ihtilali sonrasında meydana gelen gelişmelere gerekli önemin gösterilmemesi Osmanlı devletinin çöküşünde önemli bir rol oynadı. Öte yandan Batı, maddi olanaklarını ilerletmek ve bunu sürdürmek için çok sayıda teknolojik ve faydalı gelişmeler ortaya koymuştu. Ne var ki Osmanlı devleti hatasını ve Batı'nın kendi karşısında gelişmeye devam ettiğini yine askerî kayıplar yaşadığında anlayabilmişti. Bu durumu fark ettiğinde Batı'dan alınacak çözüm ve örnekler incelenmiş ve sonuçta en uygun olan ülke Fransa olarak belirlenmiştir.

Osmanlı idarecilerinin Batı ülkeleri arasında Fransa'yı tercih etmelerinde farklı nedenler bulunmaktadır. Şüphesiz, ilmî sahadaki gelişmeleri bir tarafa bırakırsak, Osmanlı devletini yönetenler içinde Fransa'nın en kıymetli Batı ülkesi olarak görülmesi nedenlerinin en önemlisi Fransa'nın askeri açıdan üstün olduğunun düşünülmesidir. Nitekim ordu içinde bazı reformlar gerçekleştirmek, orduyu güçlendirme ve dönemin şartlarına uygun hale getirme maksadıyla Fransız askerlerini ülkeye getirmişlerdir.

Fransa'nın Kırım Harbi'nde de İngiltere ile beraber Osmanlı devletinedestek olduğu bilinmektedir. Savaşın sonucunda 1856 yılında Paris Antlaşması yapılmış ve Fransa, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak maksadıyla, Devlet çatısı altında varlığını sürdüren Katolikleri muhafaza etmeye aday olmuştu. Fransa'nın Osmanlı Devletine bu ilgisinin nedeni, Doğu Akdeniz'de egemen güç olma isteği idi. Nitekim 1860 yılında Lübnan'a müdahalede bulunmuş, nedenini Lübnan'da bulunan Katoliklerin öldürülmesini engellemek şeklinde ifade etmiştir. Fransanın bir diğer saldırısı bu yıllarda başka bir Osmanlı toprağı olan Tunus'ta da kendini göstermiş, 1881 yılında Tunus'u işgal altına almıştır. Osmanlı devletine dost gibi davranmasına rağmen Fransa, Osmanlı Devleti'nin İngilizleri Mısır'dan göndermek maksadıyla istediğı desteğe de olumsuz cevap vermiştir.

Sözkonusu dönemde Eğitim alanında Fransızlara ait teknik ve askerî saha ile alakalı Fransızca eserler Osmanlı devletine getirildi. Hem reformların hayata geçirilmesi hem de eğitimin yapılabilmesi açısından resmî ya da resmi olmayan yöntemlerle çok sayıda Fransız da Osmanlı devletine geldi. Askerî doktor yetiştirmek maksadıyla kurulan Askeri Tıbbiyedeki eğitim lisanı Fransızca idi. Bu askeri mektepleri bitiren talebelerden eğitimlerini sürdürmeleri için Avrupa'ya gönderilenler mevcuttur. Avrupa'ya giden talebeler, Türkiye'nin Batılılaşmasında çok büyük faktör olmuştur. Avrupa'ya gönderilen ve Batı kültürüyle geri

gelenler, Osmanlı devleti değer yargılarını tam olarak bilmediklerinden dolayı yalnızca kendi sahip olduğu değerlerle halkı Batı'ya benzetmeye gayret etmişlerdir. Yine okuyucu kesimi Osmanlı toplumundan olup, Türkçeyi kullanan vatandaşlar için basılan ilk resmî gazete “Takvim-i Vekayi” Türkçe'nin yanısıra Fransızca da basılmıştır.

Sultan II. Mahmud devrinde Fransızca, özellikle İstanbul'da kıymet kazandı. Öyle ki, Türkler nezdinde Fransızca en önemli yabancı dil durumuna geldi. Bu etki İstanbul ile sınırlı kalmamış, Fransızca İstanbul'un dışındaki önemli kentlere de taşmış ve yayılmıştı. Bu devirde Ali ve Fuad Paşalar, Fransız Milli Eğitim Bakanı Jean Victor Duruy'a 1860 yılında İstanbul'a gelmesi için davet göndermişlerdi. Fransız bakanın düşüncelerinden faydalanılarak Fransız tarzına benzer mektepler kurulmuş, öneri ve talimatları doğrultusunda faaliyetler hızlı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Sultan II. Abdülhamid döneminde kurulan yeni mekteplerde de Fransızca yabancı dil bakımından ön plandadır.

Bu devirde hukuk sahasında yapılanlar, ekseriyetle ticaret ve ceza alanında yapılan düzenlemeler 1861 yılında Fransa'dan alınmıştır. O dönem Osmanlı yöneticilerinden Cevdet Paşa, bu yapıdaki düzenlemeleri gerçekleştirenlerin lideri ve en meşhurdur. Osmanlı devletinde parlamenter yapıya geçmeye çalışanlar Fransız usulünü model almışlardır. Batıcı anlayışla davranan kişiler, meydana getirilecek olan meclis yapısını Fransızların meclisine benzer şekilde yapmaya çalışmışlardır. Fransızlar da tabi ki kendilerinin model alınması için çabalamış olan Batıcılara destek vermişlerdir. Osmanlı devleti de mevcudiyetini sürdürmek maksadıyla zamanın koşullarına uyum sağlayarak Fransa'ya elçi göndermek suretiyle Fransa'daki durumu yakinen takip etme çabasında olmuştur.

Fransız toplum ve kültür dokusunun Osmanlı toplumu üzerinde tesirinde büyük rollerinden birini Tercüme Odası ve diplomatik işler yapan bürokratlar oynamışlardır. Çünkü çevirmenler ve bürokratlar devamlı Fransızca eser çevirisi yapmışlardır. Bu çalışmaları sonucunda Fransa'yı hem bilen hem de sempati duyan kişiler haline gelmişlerdir. Bunun sonucunda bu görevliler ve idareciler, Osmanlı'nın ve Türkiye'nin Batılılaşmasında Fransız tesirinin sürmesinde çok büyük katkılar sağlamışlardır.

Fransız etkisinin toplumsal yaşamda hissedilmesine bir örnek de 1839 yılında İstanbul Beyoğlu'nda Fransız Tiyatrosu'nun açılmasıdır. Tabi olarak tiyatrodaki gösterilen oyun ve eserler İstanbul'da bulunan çok sayıdaki gayrimüslim kişiler tarafından izlendiği gibi Müslüman vatandaşlar tarafından da izlenmiştir. Gösterilen oyunlar tesirini halkın Batı kültür ve uygarlığını benimsemesi, hiç değilse İstanbul elit kesiminin benimsemesi

biçiminde ortaya çıkmıştır. Fransız tesiri tiyatro eserlerinin yazılmasında da görülmektedir. Birçok yazar Fransa'nın farklı bölgelerine ve çoğunlukla Paris'e gitmişler ve oradan etkilenmişlerdir.

Kanuni Sultan Süleyman zamanında batı ittifakını bölme amacı ile kurulan Fransa ile ilişkiler, Osmanlı devletinin Batı karşısında üstünlüğünü kaybettiği dönemde yine stratejik bir amaçla gerçekleştirilmiştir. Osmanlı devletinin yanında olarak görülmesine rağmen dönemin önemli bir aktörü olan Fransa kendi emperyalist hedefleri doğrultusunda adım atmaktan çekinmemiştir. Sadece devlet işlerinde sınırlı kalmayan aynı zamanda toplumsal hayatta da karşılık bulan Tanzimat dönemi Osmanlı-Fransa ilişkileri bu tez kapsamında detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Yukarıda kısaca Osmanlı devletinin Tanzimat döneminde Fransa ile olan ilişkilerinin genel bir resmi çıkarılmaya ve bir fikir verilmeye çalışılmıştır. Bu noktalardan hareketle bu çalışmada Tanzimat Dönemi (1839–1876) süresince Osmanlı devleti ile Fransa arasındaki askeri, ekonomik ve kültürel ilişkiler incelenecektir. Çalışma konusu seçilirken temel faktörler Fransa'nın Osmanlı devletinin iç işlerine karışma yöntemlerinin yanı sıra Osmanlı Devleti'nde gerçekleşen Tanzimat döneminin Fransız İhtilali reformları arasındaki etkilenme düzeyi olmuştur. Tanzimat döneminde yaşanan gelişmelerin Osmanlı devleti ile Fransa arasındaki askeri, ekonomik ve kültürel ilişkileri ne şekilde etkilediği bu tezin amacını oluşturmaktadır.

Literatürde 19. yüzyılda Osmanlı devleti ile Fransa'nın askeri, ekonomik ve kültürel ilişkileri üzerine pek çok kıymetli çalışma bulunmaktadır. Ancak biz bu araştırmamızda Tanzimat dönemindeki Osmanlı-Fransa ilişkilerine müstakil olarak askeri, iktisadi ve kültürel bakımlardan odaklanarak Osmanlı-Fransa ilişkilerini detaylı ele almaya gayret ettik.

Fransa, Tanzimat döneminde yapılan reformları destekleyici bir tutum sergilemesinin yanında siyasi ve politik çıkarları için de Rusyadan ve Avusturyadan farklı davranmamıştır. Fransa Tanzimat Fermanı kurallarının Müslüman ve gayri Müslüman toplulukları arasındaki farkları kaldırmadığı yeni bir fermanla aralarındaki eşitliği sağlayacak yeni düzenlemelerin yapılmasını ve bu düzenlemelerin uygulama kısmında Avrupa ülkelerinin de etkisi olmasını savunuyordu. Bu bakımdan Osmanlı devletinde Tanzimat dönemine etki eden Fransa'nın yine Tanzimat dönemi içindeki Osmanlı devleti ilişkilerinin bu döneme etki ettiği varsayılmaktadır.

Araştırmamızda döneme ve konuya ait arşiv belgelerinin yanısıra ilgili literatür taranmış ve kullanılmıştır.

2. TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI-FRANSA ASKERİ İLİŞKİLERİ

2.1. Tanzimat Döneminde Osmanlı ve Fransa'nın Askerî Durumları

Fransa, 1800'lü yılların son döneminde askeri alanda meydana gelen teknolojik gelişmelerin, askeri birliklerde sürekli eğitim yapılmasıyla beraber anlam kazanacağını kabul etmiştir. Bunu gerçekleştirmek için iyi yetiştirilmiş subayların varlığı gerekmiştir. Fransa'nın ardından Prusya'nın savaş alanlarına farklılıklar getiren bu durumu anlaması çok zaman almamıştır.¹

Bu girizgâhtan hareketle Napolyon yenildikten sonra dünya imparatorluğunu hedefleyen Fransız ordusunun görevi ulusal devletin güvenliğini sağlamaktı. Bunun sonucunda 1760 yılından önce Jean Jacques Rousseau'nun "her vatandaş meslekten ziyade, vatandaşlık görevinden dolayı asker olmalı" ifadesindeki gibi zorunlu askerliği ortaya çıkaran bu husus Fransız vatandaşlarına yüklendi.² Düşük maaşlı zorunlu askerlerle ordusunu inşa eden Fransa, Avrupa'da ekonomik, politik ve sosyal alanları önemli ölçüde etkiledi ve değiştirdi.³

Bir taraftan devletlerin istekleri karşısında imparatorluğu birlik ve beraberlik içinde devam ettirirken diğer taraftan Fransa'nın gerisinde kalmamak için askeri alanda gelişmeler yapan Osmanlı gibi çok uluslu yapıdaki ülkeler arasında çelişkiler bulunmaktaydı.⁴ Osmanlı, Avrupa'da meydana gelen gelişmeleri takip eden ve bu gelişmeleri kendi devletinde de uygulamaya çalışan bir devlettir. Fransa, asker gereksinimini çok az maliyetlerle sağlamak için askerlik yükümlülüğünü getirmiş ve ilk etapta 600.000, 1794 yılında ise 18-25 yaşlarındaki erkeklerin para ödemesi karşılığında askerlikten muaf olması uygulamasının iptal edilmesiyle askerlik her vatandaşa zorunlu olmuş ve 1.169.000 vatandaşı silah altına almıştı.⁵ Bunun sonucunda rekabeti sağlamak maksadıyla Prusya da bu yönteme geçmiştir. Ayrıca gönüllü olarak ücretli asker temin ederek Mansûre ordusunu kuramayan Osmanlı

¹ Göçek, F. M., et al. (1996). *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change*. New York: Oxford University Press, 46.

² Beşikçi, M. (2015). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 102.

³ Yıldız, G. (2009). *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum, 1826-1839*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 133.

⁴ Aydın, S. (2008). "Toplumun Militarizasyonu: Zorunlu Askerlik Sisteminin ve Ulusal Orduların Yurttaş Yaratma Sürecindeki Rolü". Ö. H. Çınar ve C. Üsterci. (Editörler). *Çarklardaki Kum: Vicdani Red*, İstanbul: İletişim Yayınları, 26-28.

⁵ Zürcher, E.J. ve Lucassen, J. (2003). "Zorunlu Askerlik Ve Direniş: Tarihî Çerçeve". E. J. Zürcher (Editör). *Devletin Silahlanması: Ortadoğu ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*. (Çev. M.T. Akad). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 12-13.

devletini de zorunlu askerlik uygulamasına itmiştir.⁶ Bu durum Avusturya'nın 1806 yılındaki Jena ve Auersted mağlubiyetlerinden sonra düştüğü duruma benzer biçimde Osmanlı devleti de Mısır valisinin askerleri tarafından mağlup edilmesi sonucunda mevcut ordusunun dağılması ile buna mecbur olmuştur.⁷

Avrupa'daki en gelişmiş ve en büyük orduyu teşkil etmek için mecburi askerlik sistemine geçen ilk devlet olan Fransa'da askerlik, bütün Fransa vatandaşları için bir iş alanı olmuş ve ayrıca devamlılık kazanmıştır.⁸ Fransa'da meydana gelen devrimle beraber, askerlik mesleğine kabul aşamasındaki bütün aristokrat kısıtlamalar kaldırılmıştır.⁹ Bununla beraber III. Selim devrinde askeri alanda başlayan Batılılaşma, daha sonra II. Mahmut Devrinde bir devlet politikası haline gelmiştir. Avrupa'daki orduların aynısı olan Asakir-i Mensure-i Muhammediye ordusu 1826 yılında kurulmuştur. Böylece Osmanlı ordusu tamamen Avrupa yöntemlerine göre yenilenmiştir.¹⁰

Bu bağlamda II. Mahmud, Yeniçeri Ocağı'nın yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye'yi kurmuştu. Kurulan bu yeni teşkilatın iyi eğitim almış subaylara gereksinimi olduğunu biliyordu. İhtiyaç duyulan eğitilmiş subay gereksinimi ilk dönemlerde Mühendishane-i Berri Hümayun'dan giderilmiş olsa da bu ihtiyacı karşılamamıştır. Harbiye'nin oluşturulması hususunda en büyük girişim 1831 yılında oldu. Hassa Ordusu Müşiri Ahmed Fevzi Paşa, Selimiye'de bulunan Mansure askerlerinden seçim yaparak teşkilatlanmaya gitti. Selimiye'de bulunan 4. Alayın II. Taburundaki, yaşları 19-21 arasında olan askerlerden oluşan bu birlikler Sıbyan Bölükleri şeklinde ifade edildi. Bu oluşturulan bölüklere hem askeri eğitim hem de okuma yazma eğitimi verildi. Harbiye'nin temelini Sıbyan Bölükleri teşkil etmiş ve dolayısıyla Sıbyan bölüklerindeki askerler de ilk Harbiyeliler olmuştur.¹¹

Bu noktadan hareketle ordunun yeniden inşa edilmesinde en çok Devrimden sonraki Fransa'dan etkilenilmiştir. Yeni teşkil edilen birliklerin yapısında mirliya emrindeki liva, iki alaydan oluşmakta, miralayın emrindeki bir alay, üç taburdan oluşmakta, bir tabur ise sekiz

⁶ Keegan, J. (1995). *Savaş Sanatı Tarihi* (Çev. F. Doruker). İstanbul: Sabah Kitapları, Gençlik Yayınları, 354.

⁷ Bröckling, U. (2001).. *Disiplin: Askeri İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi* (Çev. V. Atayman). İstanbul: Ayrıntı, 143.

⁸ Aksan, V.H. (2003). 18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı'da Zorunlu Askerlik Stratejileri., E. J. Zürcher (Editör). *Devletin Silahlanması: Ortadoğu ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)* (Çev. M. T. Akad). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 26.

⁹ Huntington, S. (2006). *Asker ve Devlet: Sivil Asker İlişkilerinin Kurum ve Siyaseti* (Çev. K.U. Kızılaslan). (İkinci Baskı). İstanbul: Salyangoz Yayınları, 46.

¹⁰ Aksan, 2003, 42.

¹¹ Balcıoğlu, M. ve Kurtcephe, İ. (1991). *Kara Harp Okulu Tarihi*. Ankara: Kara Harp Okulu Matbaası, 46.

bölükten oluşmaktaydı.¹² Yapılan değişiklikle “...askerlik bütün Müslümanlara mecburi olmuş...”¹³, askere çağırılma yaşı 15-30 yaş şeklinde düzenlenmiş ve çalışma süresi 12 yıl olarak düzenlenmiştir. Avrupa’dan alınan yeni askerlik modelinin gerçekleştirilebilmesi için Osmanlı ordusuna yabancı subaylar getirilmiş ve bu subaylar danışmanlık görevi icra etmişlerdir. Prusyalı subaylar ile beraber 1835’de Osmanlı Devleti’ne gelen Moltke, bu subayların en önemlisidir. Moltke’nin düzenlediği raporlarda, “...orduda eğitilmiş subay olmadığından ve idaresi haremde yetişmiş komutanlarla yapıldığından...”¹⁴ şeklinde görüşlerin olduğu ve sorunlara çözüm olarak 1834 yılında kurulan Mektebi Harbiye ile orduya lazım olan Batılı askeri eğitim görmüş subaylar çıkmaya başlamıştır.

Bu husustan yola çıkarak Tanzimat Fermanı’nın ilan edilmesiyle beraber askeri sahada önemli ölçüde yenilikler meydana gelmiştir. Bu yeniliklerden en büyüğü herhangi bir süre sınırı olmayan askerliğin, belirli şartlar getirilerek vatan borcu şeklinde değiştirilmesidir. Tanzimat fermanında yer alan hususlara binaen eski ocak yapısından uzaklaşmış ve askerlik görevi, gayrimüslimler de dâhil bütün Osmanlı’da yurttaşlık görevi haline getirilmiştir. Osmanlı ordusu, 1843 yılında çıkan bir kanun ile yeniden teşkilatlanmıştır. Bu teşkilata göre ordu dört bölüme ayrılmıştır. Bu bölümler; Muvazzaf Kuvvetler, Yedek Kuvvetler, Yardımcı Kuvvetler ve Başıbozuk Kuvvetlerdir. Ayrıca teşkilatlanmada Fransa ve Prusya ordularının yapısı göz önünde bulundurulmuştur. Piyade, istihkâm ve süvari askerleri yetiştirmede Fransız talimnameleri kaynak kabul edilmiş, topçu askerleri yetiştirmede ise Prusya subaylarında faydalanılmıştır. 1846’da düzenlemeler yapılmış ve askere çağırma ve hizmet süresi hususları tekrar değerlendirilmiştir. Hazırlanan bu yeni kanun 1869’a kadar devam etmiştir.¹⁵

Bireysel haklar ve görevler bakımından Tanzimat Fermanı temel alınarak 6 Eylül 1843 tarihinde yürürlüğe giren kanunla, Osmanlı Devleti’nde askeri bakımdan çok büyük gelişmeler meydana gelmiş oluyordu. Askerlikte Ocak sistemi yerine kura sistemi getiriliyordu. Avrupa’daki ordulardan hem birliklerin ve ordunun kuruluş kadro sistemi hem de askeri eğitim modelleri alınıyordu. Piyade, istihkâm ve süvari askerleri yetiştirmede

¹² Hale, W. (1996). *1789’dan Günümüze: Türkiye’de Ordu ve Siyaset* (Çev. A. Fethi). İstanbul, Hil Yayınları, 28.

¹³ Moreau, O. (2010). *Reform Çağında Osmanlı İmparatorluğu: Askeri Yeni Düzenin İnsanları ve Fikirleri: 1826-1914* (Çev. I. Ergüden). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 12.

¹⁴ Akyaz, D. (2006). *Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi: Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine*. İstanbul: İletişim Yayınları, 21.

¹⁵ Karal, E.Z. (1990). *Büyük Osmanlı Tarihi Cilt 1*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990, 178-179.

Fransız ordusundaki talimnameler kaynak alınırken, Topçu askerlerini yetiştirmede Prusya subayları yardım ediyordu.¹⁶

Sultan Abdülaziz, görünüşe çok önem veren biriydi, bundan dolayı ülkenin farklı yerlerinden seçerek İstanbul'a getirttiği askerlerden Hassa alayını teşkil etmiştir. Bu alayı oluştururken Batı ordularındaki sistem temel alınmıştır. Tanzimat döneminde orduda onaylanmış olan askeri kıyafeti yeteri kadar gösterişli bulmayan padişah, üniforma olarak Cezayir askerlerinin giydiği ve Fransızlar tarafından “zuhaf” olarak adlandırılan kıyafeti kabul etti. Bu üniformanın şekli, başlık olarak büyük fes ve onun üstünde sarık, arkasında işlemeli salta, bacak için büyük şalvar ve tozluklar, bel kısmında da kuşak bulunmaktaydı. Ancak kullanışlı olmadığından dolayı bu kıyafet değiştirilmiş ve şalvar yerine “potur” olarak adlandırılan paçaları dar pantolon kabul edilmiştir.¹⁷

Bu devirde Osmanlı devletinin askeri yapısını oluşturan birimler şu şekildedir. 1900 yılında resmen Savaş Bakanlığı olan Bab-ı Serasker, ordunun düzenlemelere gidildiği süreçte Genelkurmay Başkanlığınca serasker'e katkıda bulunduğu dolaylı organizasyonunu 1900'lü yıllarda iletmişti. Piyade, topçu, süvari, mühendislik, istatistik, nakliye, malzeme, adalet, emeklilik, askeri binalar ve tahkimatlar ve iletişim gibi kısımlar bu devirde düzenlendi. Bu arada il jandarmaları ve ordularını, askeri okulları ve inşaatları, İstanbul'da bulunan itfaiyecileri idare etmek için farklı yapılar oluşturuldu. İmparatorluk Tophane-i Amiresi, seraskerin tayin ettiği bir müşir bünyesinde, baş vezirin tayin ettiği uzmanların teşkil ettiği özel bir kısım şeklinde tutuldu. Sonradan sayısı yedi olan altı adet eyalet ordusu, yedekler ve süvarilerin de içinde olduğu illerde bulunan bütün ordu faaliyetlerini, İstanbul tarafından tayin edilen komutanlar ile birlikte hareket etmek için düzenlendi. Fakat bu birimler hem tedarik konusunda hem de askeri düzenlemeler hususlarında büyük bir özgürlüğe sahipti. Filo işleri, Kasımpaşa Haliç'te bulunan İmparatorluk Tersanesi'nde kaptan-ı derya tarafından idare edildi. Abdülmecit, tıpkı Gemlik ve İzmit'teki gibi burada da düzenlemeler yapmış modernizasyon için çok masraflar yapmıştır. Girit'te meydana gelen isyan olaylarında 1866 yılında olan bazı deniz facialarından sonra, Kasımpaşa'da yeni bir Donanma Bakanlığı (Nezaret-i Bahriye) kuruldu. Kaptan-ı derya yalnızca filoyu yönetmekle kısıtlıydı. Emekli deniz subaylarından teşkil edilen bir grup oluşturuldu ve Amiral Hobart

¹⁶ Karal, E. Z. (1983). *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 179.

¹⁷ Karal, E.Z. (1977). *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 184.

önderliğinde bir İngiliz deniz ekibi, az bir zamanda çağdaş bir filo teşkil edilmesi için teknik olarak ve tavsiye niteliğinde katkılarda bulundu.¹⁸

Tanzimat devrinde düzenlemelere gidilip yapılandırılan ordunun ilk kazanımları Kırım Savaşı'nda görülmüştür. Osmanlı Devleti, Ruslar ve Romenlere karşı, 93 Harbi de denilen 1877–1878 yıllarındaki Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Plevne savunması ve Kafkas cephesinde elde edilen bir kısım başarılar haricinde başarı elde edememiş ve savaşı kaybetmiştir.¹⁹ Bunun sonucunda Osmanlı devleti 1878 yılında yapılan Ayastefanos ve 1878 yılında yapılan Berlin Antlaşmaları ile önemli ölçüde itibar ve toprak kaybetmiştir. Bundan dolayı ortaya çıkan eksiklikleri ve başarısızlıkları düzeltmek için Avrupa'daki askeri yapılanma örnek alınmış ve Osmanlı ordusu buna göre yeniden yapılanmaya gitmiştir. Almanya'nın askeri alandaki gelişmişliği ve askeri teknolojide ilerde olması, Alman ülkelerinin Bismarck/Prusya liderliğinde birlik olması kazanmayı sağlamıştı. Fransa ile Prusya arasında 1871 yılında meydana gelen savaş sonucu Prusya yenmiş ve böylece Alman ordusunda uygulanan eğitim sistemi örnek alınmaya başlanmıştı.²⁰ Osmanlı-Rus savaşına kadar askerî alanda yapılan yeniliklerde Fransa örnek alınırken, sonrasında yani II. Abdülhamid yönetiminde Almanya örnek alınmıştır.²¹

2.2. İki Ülke Arasında Silah Alışverişi

Tanzimat devrinde patenti İngilizlere ait olan ve üretimi Fransa'da yapılan şeshane silahları askerler tarafından çok seviliyordu. Mısır valisi İbrahim Paşa tarafından Fransa'da üretilen ve Padişah'a arz edilen bin tane süngülü şeshane silahı son teknolojiyle üretildiği için çok rağbet görmüştü. Abdülmecit, bu çok beğenilen silahların İstanbul'da imal edilmesi için lazım olan makine ve diğer malzemelerin temin edilmesi için talimatlar vermişti.²² Bundan dolayı, Padişah, maliyetini kendisi karşılayarak bu silahların imal edilmesi için gayret göstermiş, bu gayretler ve silahlar üst seviyedeki ilgililer ve subaylar tarafından çok takdir edilmişti. Bu silahlarla alakalı yapılan haberlerde bir dakika da 12 atış yapabildiğini, yüzde seksen hedefe isabetin olduğunu, bir askerin dakika da 5 kere silahı doldurup atış yapabileceğini, bu hususlar büyük bir birliğe uyarlandığında 200 bin kişilik Avusturya

¹⁸ Shaw, S.J., and Shaw, E.K. (1977). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume 2, Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975*. Vol. 11. UK: Cambridge University Press, 75.

¹⁹ İpek, N. (2002). "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı.", H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca (Editörler). *Türkler* 13. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 20.

²⁰ Çadircı, M. (1989). "II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı Ordusu." *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, s. 37.

²¹ Baykal, B.S. (2003). "93 Harbi Öncesinde Osmanlı Devleti ile Büyük Devletler Arasındaki İlişkiler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi-Dün/Bugün/Yarın*, (Ocak-Haziran 2003), 60-65.

²² Ceride-i Askeriye Gazetesi, 23 Zilkade 1280 (02.03.1864).

ordusunun Prusya ordusu tarafından 1,5-2 saatte nasıl yok edileceğinden bahsediliyor, iğneli tüfeğin faydaları artık tüm ülkelerce kabul edildiği hususuna değinilerek Osmanlı Devletinin de bu tüfeklerden temin etmesi gerektiğini belirtiyorlardı. Fakat parasal durumdan dolayı ilk olarak bu tüfeklerin nizamiye askerlerine alınmasının isabetli olacağı belirtiliyordu.²³

Bu bağlamda Avrupa ülkelerinin ordularının envanterinde bulunan silahlardan biri olan şeşhane ile silahlandırılmış piyadelerden oluşan avcı taburlarının Osmanlı devletinde de oluşturulma fikri, avcı eğitimini vermek için Fransa'dan eğitimci subay getirilmesinde önemli rol oynadı. Şeşhane tüfeği kılıç takılabilme özelliğine sahipti. Bundan dolayı bu silah, süngü ve kılıç görevleri yapabilmekteydi. Avcı alayları olarak, orduların altıncı alayları belirlendi ve bu alaylara İngiltere ve Belçika'dan ihtiyaç kadar iki yivli kapsüllü avcı şeşhanesi alınıp verilecekti. Ekonomik sıkıntılardan dolayı şeşhane taburları tam teşkil olmamasıyla beraber 1849'de İngiliz bir satıcının 300 şeşhanenin tanesine 385 kuruş istemesi üzerine, Osmanlı yöneticileri hiç yoktan Hassa ordusunun avcı taburlarını oluşturmayı kabul etti. Fakat yine de konuyla ilgili Padişah iradesi 1852'de ortaya çıktı.²⁴

2.3. Osmanlıda Fransa Destekli Askeri Eğitime Genel Bakış

1826 yılında Tıphane-i Amire ve 1834 yılında Mekteb-i Ulüm-i Harbiye (1840 yılından sonra mecburi Fransızca eğitimi olan Harb Okulu) oluşturulmuştur. Burada Babı Ali Tercüme Odası'ndan bahsetmek gerekir. Bu yapı resmi bir öğretim kuruluşundan ziyade kitabet eğitimi ve memurlukta ilerlemek için çırakların devlet kurumlarına tayin edildiği geçmişten gelen bir uygulamanın devamıydı. Bu yapı, Osmanlı İmparatorluğu'nda sivil Müslüman devlet memurlarının dini kapsam haricinde eğitim aldığı ilk eğitim kurumudur. Babı Ali Tercüme Odası 1821 yılında kurulmuştur.²⁵ Bu kurumun amacı, Müslüman olan devlet görevlilerine Fransızca eğitimi vermek ve Yunan isyanı sebebiyle resmi tercümanlık yapan Fenerli Rumlara mecbur kalmamaktır.²⁶

Sonraki yıllara göz attığımızda, Osmanlı yönetimi genel eğitimin ilerlemesi yönünde çalışmalar yapmış olsa da askeri eğitime ve askeri eğitim kurumlarına daha fazla önem vermiştir. İmparatorluğun son dönemlerine kadar sivil okullara nazaran askeri okullar ihmal edilmemiştir. Mesela taşrada ihdas edilen ilk çağdaş eğitim kurumları askeri kurumlardı. 1845 yılında ordu karargahlarının mevcut olduğu illerde idadiler yani askeri hazırlık

²³ Ceride-i Askeriye Gazetesi, 30 Safer 1285 (22. 06. 1869).

²⁴ Ahmed C. Tarih-i Askeri-i Osmanî, Cilt III, İstanbul 1299, s. 136-137.

²⁵ Ergin, O. (1977). *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*. (2. Baskı), (5 cilt), İstanbul: Eser Kültür, 69.

²⁶ Somel, S.A. (2010). *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi, 1839-1908: İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin* (Çev. O. Yener), İstanbul: İletişim Yayınları, 42.

okullarının kurulması ve bu kurumları bitirenlerin İstanbul'da bulunan Mekteb-i Harbiye'ye gönderilmesine karar verildi. Taşrada bulunan bu askeri okullarda 1863 yılından sonra yabancı dil olarak Fransızca öğretilmeye başlandı.²⁷ Ancak taşrada yer alan sivil eğitim kurumlarında ise bu yabancı dil eğitimi 1880'li yıllarda verilmeye başlandı.²⁸

1856 yılındaki ıslahat Fermanı'yla beraber çok fazla önem kazanan ve öne çıkan Osmanlıcılık politikası, bu politik ideolojiyi hayata geçirmek için çok daha geniş çaplı bir eğitim planlamasına gereksinim duyuyordu.²⁹ 1864 yılı itibariyle Osmanlı Devleti, eğitim sisteminin tamamını içine alacak şekilde bir sistemi oluşturmak için görüşmeler gerçekleştirdi. Fransa Eğitim Bakanı olan ve aynı zamanda Fransız eğitim sistemini yenileyen Jean Victor Duruy, 1867 yılında Bab-ı Ali'ye bazı önerilerde bulundu. Bunlar arasında üniversitenin kurulması, meslek okullarının açılması bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti, Duruy'un yaptığı bu önerileri iki yıl içinde Maarif-i Umumiye Nizamnamesi adlı belgeyle kanunlaştırdı.³⁰ Kemal Ahmed Efendi, eğitimin yeniden düzenlenmesi ve geliştirilmesi kapsamında Rüştîye mekteplerinin (Müslüman sivil okullar) müfredatlarına, Coğrafya ve Aritmetik gibi alanları dahil etmiştir. Fransızların eğitim sisteminden teşkil edilmiş olan 1869 Nizamnamesi, Osmanlı eğitim sisteminde ve eğitimin geliştirilmesinde Avrupa'nın etkisinde kaldığını göstermektedir.³¹

Bununla birlikte Maarif-i Umumiye Nizamnamesini şekillendiren ve bunun oluşumunda doğrudan etkisi olan ve Bab-ı Ali'nin yabancı eğitim danışmanı gibi tanımlayabileceğimiz Fransa Eğitim Bakanı Jean Victor Duruy'dur.³² Duruy tarafından 1867 yılında hazırlanan reform projesi, daha sonra madde sayısı 198 olan kanun metni haline geldi. Bu kanun metninin son hali Eğitim Bakanı Saffet Paşa tarafından Sadaret'e sunulmak için Askeri Okullar Müdürü Sadullah Paşa, Şura-yı Devlet Maarif Dairesi Reisi Kemal Ahmed Paşa ve diğer uzmanlarla beraber oluşturulmuş ve kanun metni 1 Eylül 1869 tarihinde yayımlanmıştır.³³

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Osmanlı devletinin eğitim sistemi ve tarihi açısından önemli bir noktadır. Bu nizamnameyle beraber taşrada kurulacak olan eğitim kurumları ve

²⁷ Ergin, 1977, 309.

²⁸ Somel, 2010, 44.

²⁹ Somel, 2010, 77.

³⁰ Berkes, N. (1964). *The Development of Secularism in Turkey*. Montreal: McGill University Press, 1964, 179.

³¹ İhsanoğlu, E. (1992). "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı.", H.D. Yıldız (Editör). *150. Yılında Tanzimat*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 370.

³² Berkes, 1964, 179.

³³ Mahmud Cevad ibnü's-Şeyh Nafi, Maarifi Umümiyye Nezareti. Tarihçe-i Teşkilat ve icraatı, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1338/1920, s. 101.

başkentte bulunan okullar ortak bir kanunla bütünleştiriliyordu. Bununla beraber bu Nizamname, taşra eğitim topluluklarının teşkil edilmesini öngörüyordu. Ancak Nizamnamede bulunan hususların çoğunun Osmanlı devleti yıkılana kadar faaliyete sokulamadığı da ortadadır. Bundan dolayı bu belgeyi kanun metni olarak görmenin yanında, o dönem devlet görevlilerinin ve bürokratlarının eğitim ve politika konularındaki anlayışıyla Fransız eğitim amaçlarının birbirine etkisini gösteren bir eğitim projesi şeklinde görmek mümkündür.³⁴ Devamla 1843 tarihinde gerçekleştirilen düzenlemeler bu dönem için çok önemli yer teşkil etmektedir. 1843 tarihindeki değişikliklere göz atıldığında, askerlik süresi 12 yıl olup, bunun 7 yılı redif, 5 yılı da nizamiye olarak belirlenmiştir. Bunun yanında kara ordusu sayısı 5'ten 6'ya yükseltilmiştir. Bu orduların bulunduğu yerler şu şekildeydi; bu ordulardan ikisi İstanbul'da, üçüncü ordu Balkanlarda, dördüncü ordu Doğu Anadolu'da, beşinci ordu Suriye'de ve altıncı ordu Arabistan'daydı.³⁵

Abdülaziz Han devrinde ordu içinde çok önemli değişiklikler yapıldığı belirtilmektedir. İlk yapılanlar arasında modern silah temin edilmesi ve askeri üniformalarda değişiklik yapılmasıdır. Sonrasında Osmanlı ordusu 3 kısma ayrılmış, bunlar; Nizâmiye, Redif ve Müstahfiz olarak belirlenmiştir. Yapılan bu düzenlemeler son halini 1869 yılında almıştır. Askerî eğitim modellerinde düzenlemeler yapılmış ve Hüseyin Avni Paşa öncülüğünde yeni eğitim modelleri, savaş taktikleri ve manevra türleri uygulanmıştır.³⁶

Askere alma modeli, 1870 yılında Kur'a Kanunnamesi ile yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenlemeye göre, askerlik yaşına gelmiş olanlar yönetimin tayin ettiği zaman bir araya gelir ve kura ile askere alınır. Kura çekildikten sonra kendisine askerlik çıkamayanlara ise 6 yıllık kura sürecinde yeniden kura çekilir, yine olmazsa bu kişiler redif sınıfında askerlik yapar. Abdülmecit ve Abdülaziz'den ardından II. Abdülhamit devrinde de Osmanlı ordusu büyük ölçüde çağdaş görünüm kazanmıştır. II. Abdülhamit devrinde de değişik düzenlemeler ve yenilikler yapılmıştır.

II. Abdülhamit devrinden daha önce, 9 Ocak 1875'te Askeri İdâdilere talebe hazırlayan Mahrec-i Mekâtib-i Askerîye isimli okullar kapatılarak bunun yerine Askerî Rüştîyeler açılmıştır. Mehmed Esad Bey, "Mirat-ı Mekteb-i Harbîye" isimli kitabında bu okuldan bahsetmektedir. 1876 yılından önce yani II. Abdülhamit henüz padişah olmadan önce Osmanlı Devleti'nde toplamda dokuz adet Askeri Rüştîye mevcuttu ve bunların tamamı

³⁴ Somel, 2010, 119.

³⁵ Karal, 1990, 179.

³⁶ Karal, 1977, 183-192.

İstanbul içindeydi. II. Abdülhamit tahta çıktıktan sonra bu sayıyı İstanbul dışındakilerle beraber 28'e çıkarmıştır.³⁷ Rüştiyelerin yanında ek olarak eski idadîlere başkaları dâhil edilmiş ve mevcut idadîlerde de düzenlemelere gidilmiştir.

Osmanlı devletinde açılan ilk askerî idadî, 20 Mayıs 1845'te yani tahtta Sultan Abdülmecit'in bulunduğu dönemdedir. Bu okul Maçka Kışlası'nda kurulmuş olup adı Mekteb-i Fünûn-ı İdadîye olmuştur. Ayrıca bu okulun ismi 1847'den sonra Dersaadet Askerî İdadîsi şeklinde değiştirilmiştir. 1872'de Maçka Kışlası'nın Silahhane'ye dönüştürülmesi konuşulmaya başlanınca bu okul, Kuleli Kışlası'na taşınmış ve böylece "Kuleli Askeri İdadîsi" şeklinde isimlendirilmiştir. 93 Harbi nedeniyle bu idadî, 1879 tarihine kadar eğitim ve öğretim uygulamalarını Pangaltı'da devam ettirmiştir. Savaşın ardından, Tıbbiye İdadîsi ile Kuleli Askeri idadîsi daha önceki yerlerine taşınmış, 1901 yılında Tıbbiye İdadîsi taşındıktan sonra Kuleli İdadîsi burada faaliyetlerini sürdürmüştür. II. Abdülhamit devrinde idadîlerin özellikle ders içerikleri ve saatleri hususlarında farklı düzenlemelerin olduğu ifade edilmektedir.³⁸

2.4. Osmanlı Askerî Okulların Geliştirilmesinde Fransız Uzmanların Rolü

Osmanlı ordusu içinde görevlendirilen yabancı devletlere ait askerî uzmanlarla hedeflenen, ihtiyaç duyulan eğitimlerin Osmanlı askerlerine verilmesi ve orduda yeniden teşkilatlanmanın sağlanmasıydı.³⁹ Bu bağlamda Osmanlı Ordusu'nda Erkân-ı Harbiye Mektebinin oluşturulma sürecinde Fransa Erkân-ı Harbiye Yüzbaşılardan Mösyö Manyak, Mösyö Majino ve Fransa süvari mülazımlarından Mösyö Dobrovil ve Prusya topçu yüzbaşılardan Malinofst aktif olarak görev almıştır. Tanzimat Devrinde de askeri talim yöntemlerinin geliştirilmesinde ve çağdaş askeri eğitimin gerçekleşmesinde Fransız usulü alınacaktır. 1845 yılında açılan Meteb-i Erkan-ı Harbiye'de de Fransa'nın kurmay eğitim kurumu olan Ecole d'Application d'Etat Major taklit edilmiş ve eğitim sistemi buna göre düzenlenmişti.⁴⁰

1834 yılında faaliyete giren ve çağdaş okulların ilklerinden olan Mekteb-i Ulum-ı Harbiye de Fransa usulünden esinlenilmiştir. Eğitim kurumlarında görev yapan öğretmenler için Fransızca bilmek gerekliydi. Fransız operatör Sade de Clalare'nin idaresinde 1827'de

³⁷ Parmaksız, E. (2008). *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 59.

³⁸ Albayrak M. ve Şeker, K. (2014). *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu. 134, İstanbul, 224-225.

³⁹ Koyuncu, N. ve Kış, S. (2011). "Alman Askerî Ceza Kanunnamesinin Osmanlı Askerî Ceza Kanunnamesine Tatbiki". *Pursuit of History* 3(5), 178.

⁴⁰ İskora, M. M. (1966). *Harp Akademileri Tarihçesi 1846-1965*, Ankara: GnKur Basımevi, s.3.

faaliyete giren Tıphane Mektebi ve 1838'de Galatasaray'da kurulan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane okulları yalnızca belirli bir iş dalında eğitim faaliyeti gösteriyordu. Ayrıca Tıp mekteplerinde verilen eğitim de Fransızcadı. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, II. Mahmut'un katılımıyla faaliyete başlamıştı. Tanzimat'ın önemli kişileri arasında olan Fuad Paşa da bu mektebi bitirenlerdendir.⁴¹

Bu bağlamda II. Mahmut Yeniçeri Ocağının yerine Avrupa modeline göre oluşturulmuş olan Asakiri Mansurei Muhammediye ve Hassa ordusuyla beraber Tıbbiye-i ve Harp Okulunu da kurmuştur. Ayrıca Mühendishane-i Bahri Hümayun'u tekrar düzenlemeye gitmiştir. Fakat bu yenilikleri yaparken en çok problemi nitelikli eğitmen görevlileri bulmakta yaşamıştı. Sultan Mahmut, Yunan isyanı sürecinde Osmanlının yaşadığı acziyetle birlikte Mısır ordusunun sistemli ve etkin faaliyetlerini de görmüştü. Mısır ordusunun bu zaferinin temelinde Mehmet Ali Paşa'nın Fransa'dan getirttiği askeri uzmanlarla yapılan yeniliklerdi.⁴²

Bu dönemde Osmanlı idaresi, tıp mekteplerine değişik dinlerden talebelerin gelmesini ve devam etmesini sağladı. Farklı dinlere mensup talebelerin beraber olduğu karma eğitim sistemi böylece ilk defa denenmiş oldu. Fransız yönetimi Osmanlı tıp mekteplerine yaptıkları yardımı Tanzimat Devri boyunca sürdürdü. Paris yönetimi mekteplere eğitim malzemeleri, kitap ve rapor gibi araç gereçler verdi. Mesela Mayıs 1867 tarihinde Fransız Savaş Bakanlığı'nın askeri eczacılık ve cerrahi tıp alanlarında ortaya koyduğu raporu, ilgili Bakan, Mekteb-i Tıbbiye'ye iletilmek için Paris Büyükelçisi Mehmet Cemil Paşa'ya vermiştir.⁴³ Fransız yenilik planlarında tıp mekteplerinin karma eğitim sistemi uyguladığı ifade ediliyordu.

Bu okulun kurulması için karar 12 Ağustos 1857 tarihinde Büyükelçi Mehmet Cemil Bey'e iletilen bir belgede belirtiliyordu.⁴⁴ Mekteb-i Osmanî idaresi adına komisyon teşkil edilmişti. Bu komisyonun öncelikli işi, Paris'te ki mevcut talebelerin eğitim düzeylerini ölçen bir sınav yapmaktı. Komisyonun yapmış olduğu çok sayıdaki görüşmeler ve mülakatların ardından talebelerin öğrenme isteğinden duyulan mutluluk ifade edildi. Yapılan sınavların ardından Komisyon, talebelerin aynı yerde profesörler kontrolünde eğitim faaliyetlerini sürdürmelerinin, gelişme gösterebilmeleri açısından çok önemli olduğunu belirtmişti. Bu

⁴¹Yıldırım, N. (2019). *Tıphane-i Amire ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den İstanbul Tıp Fakültesi'ne*. İstanbul: Betim.

⁴² Lewis, B. (2000), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

⁴³ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Hariciye Paris Sefareti Evrakı, dosya: 134, gömlek:16, vesika: 4.

⁴⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Hariciye Tercüme Odası, dosya: 72, gömlek: 4, vesika: 1.

proje kapsamında sivil ve askeri eğitim alacak talebeler beraber bulunmaktaydı. Komisyonun bazı önerileri bulunmaktaydı. Bunlardan ilki Fransızca eğitimi verilecek ve bir yıl sürecek bir hazırlık eğitimi, daha sonra matematik, tarih, coğrafya, Fransızca, fizik ve kimya derslerinin olduğu ve iki yıl sürecek bir eğitim verilmesiydi. Ayrıca Komisyon, mektebe gidecek talebelerin yaşının on altıyı geçmemesini talep etmişti. Bu raporu imzalayanlar arasında; Büyükelçilik Başkâtibi Agop Efendi, G. Rouland, Jules Veille, Pavet de Courteille, mektep müdürü olarak tayin edilen Ali Nizami Bey, Magin Marens, Rubens Manesse ve Lauxerunes bulunmaktaydı.

Mektebe yönelik hazırlanmış olan yönetim planında,⁴⁵ mektebin hedefi, Paris'e Babiâli tarafından yollanan talebelerin çok modern ve iyi bir eğitim görmesi şeklinde belirtilmişti. Talebeler, Fransız yönetiminin çeşitli eğitim kurumlarında eğitim faaliyetlerini sürdürebilmeleri için lazım olan bilimsel ve ahlaki eğitime tabi tutulacaklardı. Üç yıl olarak belirlenen eğitimin ilk yılında, temel matematik, tarih, coğrafya, kelime bilgisi ve Fransızca hazırlık verilmesi, sonrasında iki yıl süreyle ileri seviyede Fransızca, kimya ve fizik eğitimi verilecekti. Askeri ve Sivil eğitim maksadıyla Paris'e gönderilen talebelerin ayrı sınıflarda olması planlanmıştı. Derslerden bir kısmı ise ortak görülecekti.

Mehmet Cemil Paşa, Mekteb-i Osmanî'ye, sivil ve askeri yönden ilerlemek için bir hazırlık mektebi özelliğinde olmasını istiyordu. Mektebin eğitim içeriği, talebeleri askeri eğitime hazır etmek için yapılmıştı. Komisyon'a, Babiâli'nin mektepten istediklerinin neler olduğunun iletilmesi önerildi. Mehmet Cemil Paşa ve Fransız Eğitim Bakanı Duruy, mektebin genel durumu ve yönetimi, komisyonla alakalı problemler gibi hususlarla ilgili Ekim ayından itibaren çok sayıda yazışmalar gerçekleştirdi. Mehmet Cemil Paşa, Fransız Bakan ile yapmış olduğu bu yazışmalarda önemli sorunların çözülmesi için çok çabalamıştı.

Erkân-ı Harbiye Mektebi ilk mezunlarını 1849 senesinde vermişti. 1848 yılında Mekteb-i Harbiye'den mülazım rütbesiyle mezun olanlardan ilk beş dereceyi alan zabitler yüzbaşı rütbesiyle Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şahane Erkân-ı Harbiye sınıflarına dâhil edilmişlerdi. Mahmut Efendi (Asitane), Hüseyin Efendi (Isparta), Safvet Efendi (Karagömrük), Mustafa Efendi (Soma) ve Sabit Efendi (Kıbrıs) mektebe giren ilk Harbiye mezunu zabitlerdi.⁴⁶ Mekteb-i Harbiye ve Erkân-ı Harbiye Mektebinin eğitim binası olan

⁴⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Hariciye Tercüme Odası, dosya: 72, gömlek: 4, vesika: 2.

⁴⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, İrade-i Dahiliye, 170/9016, aktaran Aydın Caner, Osmanlı Askeri Organizasyonunda Kurmay Subaylar (1848-1914), Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016

Pangaltı'daki okul, 1853 senesinde Kırım Harbi'nin başlamasıyla birlikte Osmanlı devletinin müttefikleri olan Fransız askerlerine hastane ve misafirhane olarak tahsis edilmişti.⁴⁷

1866 yılından sonra Erkân-ı Harbiye Mektebi'nde icra edilen model 93 Harbi'nde Osmanlı devletinin yenilmesine kadar sürmüştür. Bu savaşta mağlup olduktan sonra tahtta olan II. Abdülhamit, kendisi padişah olmadan önce askeri alanda gerçekleştirilen faaliyetlerin ihtiyacı karşılamadığı düşüncesine varmıştı. Çünkü Yıldız Saray'ı, Osmanlı ordunun böyle önemli bir mağlubiyete uğramasını savaş meydanında tecrübeli ve iyi eğitilmiş subayların olmamasına bağlamıştı. Bundan dolayı da Osmanlı ordusu, başka bir devletten destek almak zorunda kalmıştı. Diplomatik bakımdan Fransa ve İngiltere, Osmanlı Devleti'ne mesafeli olduğundan Prusya biraz daha ileri durmaktaydı. Bu yakınlaşmanın başka bir nedeni olarak özellikle Berlin Kongresinde Almanların göstermiş olduğu dostluk söylenebilir. Bununla beraber 1866-1867 yıllarında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nu ve 1870-1871 yıllarında Fransa'yı yenen Prusya ordusu, yalnızca Avrupa'da değil, Dünya'da da örnek gösterilen bir ordu olmuştur. Kafkasya ve Balkanlar'da Rusya ile savaşma ihtimali yüksek olan Osmanlı ordusu için kara gücü yüksek olan Prusya, en başta yardım istenecek ülkedir.⁴⁸

2.5. Fransa Tarafından Osmanlı Komutanlarına Verilen Askerî Eğitim

Harp Okulu kurulduğunda eğitim maksatlı dört uzman subay getirilmişti. Bunlardan üçü Fransız biri ise Prusya ordusu mensubuydu. Sultan Abdülmecit, 1850 senesinde Fransa ve Prusya kralları ile görüşerek tekrar uzman personel talep etmişti. Bu talep cevap verildi ve Fransa'dan bir teğmen ve iki kurmay Yüzbaşı, Prusya'dan da bir topçu yüzbaşı eğitimci olarak gönderildi. Bu uzmanlar ilk başta eğitimi tercüman vasıtasıyla anlatmışlardı ancak sonrasında Türkçe öğrenerek eğitimi Türkçe vermişlerdi.⁴⁹ Fakat yine de Harbiye'de Fransızca mecburi ders olarak verilmiştir.

Bu dönemde subay yetiştirilmesi için yapılan faaliyetlerden bir diğer önemli husus Avrupa devletlerine askeri eğitim maksadıyla talebe gönderilmesidir. İlk defa 1836 yılında II. Mahmut döneminde Prusya'ya askeri öğrenci gönderilmiştir. Daha sonra bu uygulama devam etmiştir. Aynı sene 14 öğrenci İngiltere'ye, 4 öğrenci Avusturya'ya, 1 öğrenci Fransa'ya gönderilmiştir. Gönderilenler içinde geri dönüp orduda generalliğe yükselenler

⁴⁷ Özcan, A. (1997). "Harbiye", 16, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.117.

⁴⁸ Yeşil, F. (2013). "Kara Kuvvetlerinde Avrupalı Danışmanları", G. Yıldız (Editör). *Dünya Savaş Tarihi, Osmanlı Askerî Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, İstanbul: Timaş Yayınları, 91.

⁴⁹ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III. Cilt 5. Kısım (1793-1908), Ankara: Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978, s.366.

bulunmaktadır. Bu gönderilenler arasında önemli konumlara gelenler arasında Mahmut Paşa, Kimyager Derviş Paşa, Serdar-ı Ekrem Kerim Paşa, ressam Tevfik Paşa gösterilebilir.⁵⁰ 1847-1854 döneminde 16 öğrenci Avusturya ve İngiltere'ye gönderildi. Bunlar arasında önemli mevkilere gelenler ise Ömer Fevzi Paşa, Tophane Müşiri Said Paşa, Ferik Hasan, Ali Nizami Paşa'dır.

Osmanlı devleti ordusundaki kurmaylık sisteminde 1880'li yıllara kadar Fransız ordusunu örnek almıştır. Fransa ordusundaki kurmaylık modeli az bir zamanda tüm Avrupa'nın ilgisini çekmişti. Bundan dolayı Fransa ordusundaki kurmaylık modeli az zamanda, İngiltere, Rusya ve Avusturya gibi büyük ülkelerle beraber İtalya, Romanya ve Belçika gibi ülkelerinde etkilendiği ve taklit ettiği bir model olmuştur.⁵¹

Osmanlı ordusunda görevli yabancı subayların tespit ettiği en önemli sorun, talebelerin ve üst düzey askerlerin bu yabancı uzman subaylardan faydalanma hususunda istekli olmamalarıdır. Bunun yanında dil mevzusunda önemli problemler ortaya çıkmış, yabancı eğitimcilerin dersleri Fransızca vermesi ve talebelerin Fransızca'yı iyi bilmemeleri ortaya iki taraf içinde problemler çıkarmıştır. Dil ile alakalı sorunları gidermek için çoğunlukla Türkçe ve Fransızca bilen Rumlardan faydalanılmıştır. Ancak bu durum da derslerin istenildiği gibi olmasını engellemiştir.⁵²

Harbiye Mektebi'ne ve Mühendishane'ye mühendis ve öğretmen kazandırmak için Mühendishanede görevli 2 subay ve 10 öğrenci eğitim almak maksadıyla İngiltere'ye gönderilmiştir. İngiltere'ye eğitim için gönderilenler, eğitim bittikten sonra kendi ülkelerine dönüp eğitim aldıkları hususları uygulamışlardır. Fakat bu arada ki zaman diliminde gereksinim duyulan uzman eğitimciler ihtiyacı yabancı subaylardan karşılanmıştır. O devrin gerektirdiği bazı nedenlerden dolayı Fransa'dan eğitimciler getirilmiş ve Fransızca mecburi ders olarak verilmiştir.⁵³

Bu yapılanlarla beraber o dönemin teknolojilerinden faydalanılarak çok daha iyi barut imal edilmesi ve ordunun gereksinim duyduğu barut miktarının karşılanması için baruthane yeniden düzenlenmiştir. Baruthanenin düzenlenmesi için bu göreve Ohannes Dadyan getirilmiştir. Barutçubaşı Ohannes Dadyan 1835-1836 yıllarında Fransa ve İngiltere'ye gitmiş ve buralarda dizi geziler yapmıştır. Dadyan, bu geziler sonucunda kazanmış olduğu

⁵⁰ Hakkı, (Piyade Kolağası), Osmanlı Ordusu Ahval ve Teşkilat-ı Askeriyesi, İstanbul, 1320, s.58.

⁵¹ Aydın, C. (2016). *Osmanlı Askeri Organizasyonunda Kurmay Subaylar (1848-1914)*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 268-275

⁵² Kahya, E. (1999). "Osmanlılardaki Bilimsel Çalışmalara Genel Bakış", *Osmanlı Ansiklopedisi*, cilt 8, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, .33-34.

⁵³ Ergin, 1977, s. 331.

önemli bilgiler ve getirmiş olduğu bazı makinelerle baruthanede çok önemli yeniliklere imza atmıştır. Böylece önemli ölçüde barut imal edilmiş, güherçile işlenmesi ve barutun kurutulması aşamalarında yeni teknolojiler kullanılmıştır.⁵⁴ Ayıca Harp Okulu ve Topçu Mektebi 1841 yılında birleştirildi. Daha sonra 1845 yılında Harp Okulu, dört farklı bölgede açılmıştır. Bunlar; İstanbul, Bursa, Edirne ve Manastır'dır. 1846 yılında mektep için yeni yapılar inşa edilmiş ve 1847 yılında Fen İdadisi kurulmuştur. 1850 yılında Fransa'dan biri teğmen, ikisi kurmay yüzbaşı olmak üzere üç subay, Prusya'dan bir topçu yüzbaşı getirilmiş ve bu subaylara eğitim Türkçe olarak verilmiştir.⁵⁵

2.6. Osmanlı Donanmasının Geliştirilmesinde Fransa'nın Rolü

Talim meselesi Hüsrev Paşa serasker olduktan sonra askeri eğitim konusu daha değişik bir hale geldi ve Avrupai bir görünüme ulaştı.⁵⁶ Ocağın kaldırıldığı sırada Akdeniz'deki donanmayı yöneten Kaptan-ı Derya Hüsrev Paşa, Ocak kaldırıldığında İzmir'e geri dönmüş ve burada karşılaştığı Fransa ordusuna mensup eski askerlerden Gaillard kontrolünde donanmanın içinden belirlediği yüz askere Fransız modelinde eğitim vermeye başlamıştı. Hüsrev Paşa, kurulan bu örnek birliğin benzerlerini daha önce Mısır'da valisiyken de kurmuştu. Sonuç olarak 11 Mart 1827 tarihinde saraya çağrılan Paşa, Nizâm-ı Cedîd'den kalan eğitimin geride kaldığını ve artık kendisi Fransız modeline göre eğitim yaptırdığını Padişaha arz etti. Bunun sonunda Sultan Mahmud, Gülhane'de askeri eğitimleri bizzat kendisi izlemiş, eğitimde üçlü model yerine hızlı hareketlerin olduğu talim-i Hüsreve geçilmesi talimatını verdi.⁵⁷ Bundan dolayı eski usulde eğitim verenler gönderilmiş, yerlerine Galliard, Calosso ve Alman asilzadelerinden Bavyeralı Baron Bolley gibi eğitimci subaylar görevlendirilmiştir. Talim-i Hüsrevî ya da Talim-i cedîd'te denilen Fransız modeli eğitim tamamen benimsenmiş, yürüyüşler marşlarla beraber yapılmış, Fransızcadan kumandan ve yaver-i harb gibi kelimeler aynen alınarak askeri literatüre dâhil edilmiştir. Bununla beraber bazı terimlerde de değişiklikler oldu. Bunlar arasında sırasıyla tertib, kol, saf terimleri değişerek alay, tabur, saf haline geldi.⁵⁸ Üç taburla bir alayın oluşması uygun

⁵⁴ Çetin, B. (2000). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Teknolojilerin Takibi (1700- 1900)", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt.13, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 816.

⁵⁵ Ünsal, F. (2007). *Modernleşme Dönemi Osmanlı Devleti Kara Kuvvetleri (1826—1876) (Teskilatı-Gelişimi)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kırıkkale.

⁵⁶ Çelik, Y. (2013). *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa: II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

⁵⁷ Gültekin, Y. (2010). "Üniformalı Padişah II. Mahmud", C. Yılmaz (Editör). *II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*. İstanbul: İstanbul 2010 Kültür Başkenti Yayınları, 108.

⁵⁸ Çelik, Y. (2008). "Asâkir-i Mansûre Ordusu'nda Talim Sisteminin Değişimi ve Avrupalı Uzmanların Rolü (1826-1839)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 39, 100.

görüldü. Taburu komuta edene binbaşı, alayı komuta edene miralay denilmeye başlandı. 1832 yılında ise ferikler müşirliğe verildi.

Donanmada da askeri sistemin en önemli hususlarından biri eğitimdi. Bu manada çok fazla modelin uygulanması yönünde düşünceler meydana geldi. Piyade askerlerinin hem Fransız modelinde eğitim almaları hem de Rusya avcı eğitimi almaları önerildi.⁵⁹ Bu arada Osmanlı yöneticilerinde teknik konularla alakalı endişeler meydana geldi. Zaten izlenen Fransız eğitim modelinin üzerine ayrıca Rusya eğitim modelinin eklenmesi askerde kafa karışıklığına yol açacağından kaygı duyuldu. Fransız modelinde eğitim alan askerin bir de Rusya avcı eğitim modelinin kurallarını, ayak eğitimini ve boru alametlerini kavraması hareketleri iki farklı türde uygulayacağı anlamına gelecekti. Bununla beraber Rusya avcı eğitiminin gerçek bir şekilde verilmesini sağlayacak ne uzman eğitmenler ne de kaynak kitaplar mevcut değildi. Bazı tabur ve alaylarda Rusya avcı eğitimi ismiyle verilen talimler kaynaksız oradan buradan sözlü tariflerle uygulanıyordu. Bundan dolayı bu sorunu çözmek için eğitici uzman subaylara ihtiyaç vardı. Ama bu yönüyle işte kaygı verici durumlar vardı. Rusya'dan getirilen subaylar ve orduda mevcut görev yapan Fransız eğitici subayları arasında rekabetin oluşması ve her ikisinin de kendi modellerini kabul ettirme çabaları, eğitimin esas amacı olan düzen kavramına olumsuz yansıtıyordu. Bu sakıncalar nedeniyle Rusya avcı eğitiminin tüm askeri birliklerde terkedilmesine ve Fransız avcı eğitiminin uygulanması serasker Süleyman Ref'et Paşa'nın fikirleri yönünde kabul edildi.⁶⁰ Fransız avcı eğitiminin kolay olması ve bu eğitimle ilgili elde kaynakların bulunması bu kararda çok etkin rol oynamıştır. Sonrasında Padişah'ın iradesi de bu yönde olmuştur.⁶¹

2.7. İngilizlere Karşı Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne Askerî Desteklerin Sebebi

12 Mart 1854 tarihinde Babıali, Fransa ve İngiltere devletleri ile birlik anlaşması yaptı.⁶² Bu anlaşmada amaç topraklarını koruma altına almaktı. Rusya devletine bir ültimat verilmekle Eflak ve Boğdan'dan çıkması istenmişti. Ancak buna herhangi bir karşılık verilmeyince Rusya'ya karşı İngiltere ve Fransa savaşı açtılar. Böylece Kırım'a asker gönderme faaliyeti mayıs ayında başladı. Bu savaşa 70.000 askerle Osmanlı, 50.000 askerle Fransa, 25.000 askerle İngiltere katılmıştı. Daha sonra ittifaka dâhil olan Piyemonte ise

⁵⁹ Yeşil, F. (2011). "Nizâm-ı Cedîd Ordusunda Tâlim ve Terbiye." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 52, 27-85.

⁶⁰ Akyüz, F. (2015). "Osmanlı Ordusunun modernizasyonu: Irak ve Hicaz Ordusu örneği (1848-1876)". İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü yayımlanmamış doktor tezi.

⁶¹ Akyüz, 2015.

⁶² Karasu, C. (1993). "Tanzimat Dönemi Osmanlı Diplomasisine Genel Bir Bakış", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM* 4.4, 215.

15.000 askerle savaşa katılmıştır.⁶³ 1854 yılında kış mevsimi çok ağır geçmişti. Bundan dolayı askerlerde çok kayıp yaşandı. Bu sebeplerden dolayı oluşan olumsuzluk ve bıkkınlık Mart 1855 tarihinde konferans düzenlenmesine sebep oldu. Bu sırada 2 Mart 1855 tarihinde Çar I. Nikole'nın ölmesi barış ümidini yükseltti. Karadeniz'in kapalı olması ve Rus gemilerinin kısıtlanması yapılan bu toplantının durmasına sebep oldu.⁶⁴ Savaştan dolayı çok ekonomik olarak çok sıkışan Osmanlı maliyesi dışardan borç temin etmeye mecbur kaldı. Bu borçların bir bölümü Fransa'dan alınan kredi ile karşılandığı için Fransa'nın Osmanlı üzerindeki nüfuzu artmış oldu.⁶⁵

19. yüzyılda Fransa'nın ise dış siyasette en önemli sorunlarından biri İngiltere ile rekabet halinde olmaktı.⁶⁶ Bu iki ülke, başta Mısır olmak üzere, çoğu bölge ve devlette rekabet halindeydi. Mısır'da önce Fransa devleti üstünlük sağlamasına rağmen, bu üstünlük 1882 yılında Mısır'ı alan İngiltere'ye geçmişti. Osmanlı'nın Fransa, bu dönemde Osmanlı'nın kışkırtmasına rağmen İngiltere'nin karşısında savaşa girmemişti. İngiltere, Mısır'ı aldıktan sonra bile, Fransa müdahalede bulunmaya cesaret edememiştir.

Bu sürecin son dönemlerinde Almanya da İngiltere-Rusya-Fransa arasındaki rekabete eklenmiştir. Fransa'nın Osmanlı devletinin üstünde çok etkili olmasından rahatsız olan Almanlar, bir kısım projelerde (Bağdat demiryolu gibi) Fransızlarla beraber çalışmaya başlamışlardır.⁶⁷ Fakat bu durum İngiltere ve Rusya'yı rahatsız etmiş, bunun sonucunda Almanya yalnız devam etmiştir. Osmanlı devletinin bu dönemdeki kötü ekonomisi siyasetine de yansımıştır. Mesela, bazı Fransız bankerlerden borç alan Osmanlı Devleti, 1901 yılında Midilli'ye gelip gümrükleri alan Fransa'ya karşı koyamamıştır.⁶⁸ Fransa, alacakları karşısında Osmanlı'dan bazı taleplerde bulunmuştur. Bunlar; Fransız kontrolünde ki bütün okul, hastane ve dini kurumların resmi olarak tanınması ve Filistin'de bir Keldani Patrikliği'nin açılmasıdır. Siyasi açıdan bu dönemde önemli faaliyetlerden biri de Paris'teki bir sergiyi gezen Sultan Abdülaziz'in III. Napolyon'la görüşmesi olmuştur.⁶⁹

⁶³ Poole, S. L.(1959). *Lord Stratford'un Türkiye Hatıraları* (Çev. C. Yücel). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 232.

⁶⁴ Karasu, 1993, 215.

⁶⁵ Ahmed Cevdet Paşa, Tezakir, (Yay: Cavid Baysun), 2. Bs. Ankara, 1986.

⁶⁶ Işık, Z. (2011). "19. Yüzyıl Osmanlı Dış Politikası Üzerinde İngiliz Tesiri." *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4(2), 45-61.

⁶⁷ Albayrak, M. (1995). "Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı." *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM* 6(6), 1-38.

⁶⁸ Nurettin B. (2001). "20.Yüzyıl Başlarında Fransızların Midilli Adasını İşgali ve Lorando-Tubini Meselesi." *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*. 3(1), 57-63

⁶⁹ Karaer, N. (2005). "Abdülaziz." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 24(37), 313-326.

2.8. Ülkeler Arasındaki İlişkilerin Geliştirilmesinde Osmanlı Sadrazamları ve Fransa Konsolosların Rolü

Tanzimat çalışmalarında Fransızlardan da faydalanıldı. Resmi görevi olmayan bazı Fransız uzmanlar, bu dönemdeki idarecilere danışmanlık görevinde bulundular. Sabri Esat Siyavuşgil'e göre bu dönemde Fransız aydınların farklı gruplar kurduğu ve grupların ıslahat hükümeti gibi faaliyet gösterdiği belirtilmektedir.⁷⁰ Fransızlar kendi söylediklerinin yapılmaması durumunda Osmanlı devletinin yıkılacağını söylüyorlardı. Fransız uzmanlardan biri olan Barachin, "Fransız ihtilalinin kurallarına tamamen itaat etmiş hukuk veya tıp doktoru bir Parisliydi."⁷¹ Âli Akyıldız'ın ifadesine göre ise, Barachin'in ticaret ve ziraat alanlarında ilerleme sağlanmasına yönelik çalışmalar yapan uzman biri olduğu ve İran ile Osmanlı arasında Osmanlı'yı seçtiği şeklindedir.⁷² Barachin, 18 Mayıs 1841'de içinde bazı önerilerin bulunduğu mektubu Mustafa Reşit Paşa'ya göndermiştir.⁷³ Barachin'in mektubunda iki öneri bulunmaktaydı. Bunların ilki, Hristiyan toplumlarının şartlarının düzeltilmesi ve Avrupa desteğinin alınması, ikincisi ise borç para alınmasıydı. Barachin'e göre İngiltere'de Mısır sorunu kapsamında ki faaliyetler, Avrupa'nın Hristiyan toplumuna sahip çıkacağının belirtisiydi. Osmanlı Devleti, geçmişte yapmış olduğu yanlışlıkları yeniden yapmamalı ve buna göre hazırlık yapmalıydı. Eğer Babiâli, Avrupa'dan destek isterse büyük devletlerin özellikle de Fransa'nın destek vereceğini düşünüyordu. Yoksa bunun sorumlusu Babiâli olacaktı. Barachin'in diğer önerisi ekonominin düzelmesi için borç para alınmasıydı. Babiâli'nin bunları faaliyete geçirmek için altı ay süresi bulunduğunu, eğer bu süre zarfında yapılması gerekenler olmazsa, Osmanlı devletinin bir yılda dağılacağını ifade ediyordu. Daha sonra içlerinde Barachin'in de olduğu, Tanzimat Fermanı'nın okunduğu dönemde çalışan komitede bulunan Fransız aydınlarının görevleri sona erdirilerek ülkelerine gönderildiler. Ancak Avrupa'dan ve Fransa'dan uzman getirme uygulaması devam etmiştir.

Bununla birlikte Fransız Büyükelçi Touvenel'ın, Eflak Boğdan'daki Divan-i Mahsus seçimlerinde meydana getirdiği kriz sebebiyle Mustafa Reşit Paşa beşinci sadaret görevinden ayrılmıştır. Yine Tanzimat Meclisinde yargılaması yapılan Mehmet Âli Paşa, Fransız Büyükelçiliği'nden yardım istemiştir. Ancak Fransızlarla arası iyi olan Rıza Paşa,

⁷⁰ Siyavuşgil, S.E. (1940). *Tanzimat'ın Fransız Efkârı Umumiyesinde Uyandırdığı Akisler*. İstanbul: Maarif Matbaası, 751.

⁷¹ Siyavuşgil, 1940, 751.

⁷² Akyıldız, A. (1993). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*. İstanbul: Eren Yayınları, 259.

⁷³ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Hariciye Siyasi, dosya: 1869-B, gömlek: 3, vesika: 11.

Büyükelçiliğin yargılamaya karışmasını karşı faaliyetlerde bulunur. Fransız Büyükelçisi Bouree, 1866 yılında İstanbul'a atanmış ve Ali Paşa üzerinde etkisi olan biridir. Bu Büyükelçi, mecelleyi yapan ve Fransız Medeni Kanunu'nu istemeyen Cevdet Paşa'nın Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nazırlığı görevinden alınarak Bursa valisi tayin edilmesinde, sonraki yıl ise valilik görevinden de alınmasında çok etkili olmuştur. Mehmet Âli Paşa'nın yeniden Kaptan-ı Derya olarak atanmasında yine Fransız Büyükelçiliğinin etkisi olmuştur.⁷⁴ Stratford Canning bu tayin işinin olmaması için Abdülmecit ile görüşme yapsa da engelleyemez. İngiliz Büyükelçiliği'nin şikâyet etmesi üzerine Fuad Paşa 1856'da Hariciye Nazırlığından istifa etmiştir.⁷⁵

Mustafa Reşit Paşa'nın sadrazam olması Fransız diplomasisinde entrika şeklinde görülmüştür. Fransız Büyükelçi, Benedetti'ye 10 Kasım 1856 tarihinde bir mektup gönderir ve burada "Mustafa Reşit Paşa bu alçaklığı nasıl kabul etti" şeklinde ifadesi bulunmaktadır.⁷⁶ Thouvenel, Babıâli'yi, Stratford Canning ve kendisi arasında tercihte bulunmaya mecbur ediyordu. Fransız Büyükelçi ve Mustafa Reşit Paşa, sorunların çözülmesi adına Âli Paşa'nın evinde yemekte görüştüler. Thouvenel bu yemekten dolayı Pera'dan çıkıp Fuad Paşa'nın evine gitti. Tüm bu çalışmalara rağmen Edouard Thouvenel, Benedetti'ye gönderdiği mektupta, Mustafa Reşit Paşa'nın ölümünü 'talihli gelişme' şeklinde ifade etmiştir.⁷⁷

Bu dönemde büyükelçiler sahip oldukları kuvvetlerini Osmanlı devletinin iç işlerine karışmada gösterdiler. "Tanzimat'tan önce yapılan faaliyetlerde dış devletlerin etkisi yokken Tanzimat faaliyetlerinde ise dış ülkeler kendi çıkarları doğrultusunda müdahale yapmışlardır."⁷⁸ Avrupa ülkeleri açısından Islahat Fermanı'nın hayata geçirilmesi, Doğu siyasetinde önemli yer teşkil edecektir. "Bu ülkeler, kendilerini Tanzimat Fermanı'nın uygulanmasında yetkili gibi görüyorlardı."⁷⁹ Bununla birlikte Fransa ve İngiltere Büyükelçilikleri karşılıklı rekabet halindeydi. Bu rekabet, sıkıntılı zamanlarda da sürdü. Rekabetin en üst düzeye çıktığı dönem Paris Barış Anlaşması zamanıdır. Osmanlı

⁷⁴İnal, M.K. (1955). *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Cilt.: 1, İstanbul: Maarif Basımevi, 15.

⁷⁵Kuntay, G. (2008). *Islahat Fermanı Sonrasında (1856-1871) Osmanlı Devlet Yapısındaki Değişime Fransa'nın Etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul, 77.

⁷⁶Akt. Kuntay, 2008, 78.

⁷⁷Nora, Ş. (1999). *Marie ve Marie: Konstantiniye'de bir mevsim 1856-1858*. İstanbul: İletişim, 259.

⁷⁸Karal, 1990, 195.

⁷⁹Küçük, C. (1994). "Osmanlı İmparatorluğunda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Seminerleri Bildiriler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 18.

bürokrasisi karışık durumdaydı. Tezakir isimli kitabında Cevdet Paşa, Kırım Savaşından önceki büyükelçiliklerin yapmış olduğu rekabeti yazar.⁸⁰

Fransız büyükelçiliği ve konsoloslukları Tanzimat Fermanı süresince, Fransa Büyükelçilikleri, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Fransız yurttaşlarının yararına etkin roller oynadı. Bu minvalde Büyükelçilik hem kapitülasyonlar hem de Kapitülasyonlara Ek Ticaret ve Denizcilik Konvansiyonu ile yetkiler kazanmıştı. Fransız Büyükelçiliği, Fransız tüccarlarının bütün problemlerini Hariciye Nezareti'nde en yüksek seviyede dile getirme yönünde çok çalışmıştır. Mesela, Fransız bir tüccar olan Victor Pigeon'un imzalamış olduğu bir kira sözleşmesinden doğan anlaşmazlık, Hariciye Nazırı Fuat Paşa'ya iletilmiştir.⁸¹

Osmanlı devletinin farklı yerlerinde bulunan konsolosların şikâyetleri Büyükelçilik vasıtasıyla Hariciye Nezareti'ne gönderilmiştir.⁸² Fransız yurttaşlarının mahkemelerde karşılaştıkları problemler de yazışmalarda geçmektedir. Büyükelçilik hem bu problemleri takip ediyor hem de resmi cevap gönderilmesi konusunda Nezarete ısrar ediyordu. Fransız konsolosları hem kendi ülkelerini korumak hem de kendi vatandaşlarının haklarına sahip çıkmak için valilerle çeşitli anlaşmalarda yapmışlardır. Mesela Girit Valisi İsmail Paşa 1863 yılında bu yönde bir belge imzalayarak Fransız konsolosuna göndermiştir.⁸³ İmzalanan bu belgeyle Vali, konsolosluğun haberi olmadan yabancıların tutuklanmaması gibi vaatlerde bulunuyordu. Fransız Büyükelçiliği ve Konsolosları, Osmanlı Devleti'nde aktif olan Katolik misyoner ve kilise çalışanlarını korudular. Fransa'nın hazırladığı raporlarda ve diplomatların ifadelerinde her ne kadar Hristiyan dini idarecilerinin Hristiyanlar üzerinde baskı oluşturduğu yer olsa da Katolikler üstündeki Fransız koruması diplomatik açıdan bir silah gibi kullanılmıştır, Fransız konsolosların yaptıkları yazışmalarda Katolik din görevlilerinin zararlarına değinilmiştir.⁸⁴

17 Mayıs 1852 tarihinde La Valette tarafından Fransız Büyükelçiliği drogmanlarından M. Cor'a gönderilen yazıda, kapitülasyonların otuz iki ve seksen ikinci maddelerine vurgu yapılarak, kendi yurttaşlarının Osmanlı Devleti'nde seyahat özgürlüğüne sahip olduklarını ve Fransız dinine mensup herkesin Fransa korumasında bulunduğu ifade ediliyordu.⁸⁵

⁸⁰ Cevdet Paşa, Tezakir, C:I, s. 26.

⁸¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Hariciye Hukuk, dosya: 403, gömlek: 25, vesika: 1-2-3.

⁸² Karasu, 1993.

⁸³ Pul, A. (2007). "Osmanlı-Fransız Diplomasinin İki Mühim Evresi: Girit ve Mısır Seferleri." *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM* 22(22), 159-176.

⁸⁴ Kuntay, 2008, 86.

⁸⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Hariciye Hukuk, dosya: 403, gömlek: 17, vesika: 1.

Ekseriyetle Kırım Savaşı'ndan sonra olmak üzere Tanzimat süresince İstanbul'da bulunan büyükelçiliklerin en çok çalıştığı mevzu Hristiyan azınlıklara verilen imtiyazlar ve onların hayat şartları olmuştur.⁸⁶ Hatta azınlıklar konusunda Avrupa güçler dengesi kapsamında çok etkisi olmayan Sardunya Krallığı bile söz hakkı olduğunu söylüyordu. 1860'da Sardunya Krallığı'nın İstanbul'daki Büyükelçisi Durando, Büyükelçilik birinci drogmanı vasıtasıyla, Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya Hristiyan azınlıklar mevzusunun Paris Barış Anlaşması'na imza atan ülkelerin yetkisinde olduğunu ve kendi devletinin de imza atanlar arasında bulunduğunu ifade ediyordu. Azınlıklar meselesinin göbeğinde bulunan ülkeler; Rusya, İngiltere ve Fransa'dır. Katolik ve Latin halkın koruyuculuğunu Fransa devleti yapmıştır. Osmanlı Devleti'nde bulunan Katolik okulları Fransa koruması altındaydı. İtalyan ve Gürcü Katolik okulları da bunlarla beraberdir. Fransız Büyükelçiliği, Tanzimat süresince Hristiyan azınlıklarla ilgili bütün mevzularda etkin rol oynamıştır.⁸⁷

Zorunlu askerlik kuralıyla ve iyi yetişmiş subay kadrosuyla daha az maliyetli büyük bir ordu inşa eden Fransa bu konuda Avrupa'da pek çok ülkeye örnek olmuştur. Çağı gereklerini takip etmeye çalışan Osmanlı devleti de bu gelişmeleri takip etmiş ve Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra yapılan değişikliklerle askerlik tüm Müslümanlar için mecbur olmuş ve orduda subay ihtiyacının karşılanması amacıyla Harbiye Mektebi kurulmuştur. Ordu içindeki süvari, piyade ve istihkam yetiştirmede Fransız talimnamelerinin kullanılması, üniforma olarak yine Fransızların etkisi, Fransa'da üretilen şeshane tüfeğinin orduda kullanılması, Fransızca dilinin askeri okullarda yabancı dil olarak öğretilmesi, orduda kurmay subay ihtiyacını karşılamak için Erkan-ı Harbiye'nin Fransa'nın kurmay eğitim kurumu örnek alınarak kurulması, Fransız eğitim subaylarının askeri okullarda görev alması, Osmanlı devleti üzerindeki Fransa'nın en belirgin etkileri olarak değerlendirilmektedir.⁸⁸

Askeri alanda yaşanan bu gelişmelerin yanında Fransa'nın Tanzimat dönemi boyunca Fransız aydınlar/uzmanlar ve büyükelçileri aracılığıyla Osmanlı diplomasisi ve içişleri üzerinde de etkisi olduğu görülmektedir. Fransız uzmanların etkisiyle karşılaştırıldığında Fransız büyükelçilerinin Osmanlı bürokrasisi ve diplomasisi üzerindeki etkileri büyük ölçüde çeşitli olaylarda görülmektedir. Büyükelçilerin özellikle Osmanlı bürokrasinin en üst düzeyinde görev alan Paşa ve Sadrazamlarla yakın olan ilişkileri sayesinde kendi çıkarlarına uygun görmedikleri kişileri görevden uzaklaştırmış veya kendilerine yakın olarak gördükleri

⁸⁶ Eyyupoğlu, İ. (1999). "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşına Kadar Osmanlı Devleti'nde Azınlık Problemi." *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 11, 247-264.

⁸⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Hariciye Siyasi, dosya: 1869-C, gömlek: 2, vesika: 4.

⁸⁸ Eyyupoğlu, a.g.e., 264.

bürokratların istedikleri makamlara getirilmelerini sağlamışlardır. Özellikle Tanzimat sürecinde yabancı misyon elçilerinin müdahalelerine karşı daha zayıf bir karaktere bürünen Osmanlı içişleri aynı zamanda bu güçlerin çekiştiği bir müdahale alanı olmuştur. Özellikle İngiltere ve Rusya büyükelçiliklerinin de etkili olmaya çalıştığı bir oyun alanında yer alan Fransız büyükelçiler sadece Osmanlı devleti içinde yaşayan azınlıkların genel olarak haklarının korunması faaliyetlerinde yer almamış aynı zamanda özellikle Osmanlı devleti içinde yer alan Katolik Hristiyanların bir nevi hamisi olarak faaliyet göstermişlerdir. Bu bağlamda Fransa'nın Osmanlı devleti ile Tanzimat sürecinde var olan yoğun ilişkisi askeri açıdan yeniliklere ve ilerlemelere yol açarken aynı zamanda askeri alandaki işbirlikleri o dönemin bürokrasisini elinde tutan askerler üzerinde de etkinliğinin artmasına neden olmuştur. Sadece ordu komutanlarının değil aynı zamanda Sadrazam, vali, gibi devletin pek çok üst yöneticisinin asker olması veya askerlerin etkisinin altında olması yapılan askeri işbirliğinin sadece bu alanda sınırlı kalmadığını ve bu etkilerin her alanda etkisinin hissedildiğini göstermiştir.⁸⁹

⁸⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Hariciye Siyasi, dosya: 1869-C, gömlek: 2, vesika: 4.

3. TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI-FRANSA EKONOMİK İLİŞKİLERİ

Tanzimat Devri süresince Osmanlı idare şekli ve hukuku önemli ölçüde Fransız orijininde şekillenmişti.⁹⁰ İktisadi açıdan ise liberal bir anlayış sürdürülüyordu. İngiliz yönetiminin fikirleri ekopolitik anlayışın oluşmasında çok etkili olmuştu.⁹¹ Ancak ekonomik teorinin Osmanlı seçkinlerine tesirinde Fransız iktisatçıların da çok büyük bir rolü bulunmaktadır. Nasıl ki, klasik ekonomi fikri Smith-Ricardo-Say fikirleriyle oluşmuşsa, benzer biçimde Osmanlı ekonomik fikri de Say, Garnier ve ardından Paul Leroy-Beaulieu çevirileriyle Fransız tesirinde kalmıştır.⁹² Tanzimat politikaları, ilk baştan beri Fransız ve İngiliz yöneticileri ve diplomatları tarafından önerilmiştir. Bu iki ülke, Tanzimat yeniliklerinin bir plan dâhilinde Osmanlı Devleti'nde gerçekleşmesini desteklemişlerdir.⁹³ Fransızlar, Osmanlı devletinin Batı uygarlığına ve Avrupa ülkeleri genel hukukuna entegre olmasını önerdikleri esnada, İngilizler de, ilave olarak büyük ve uygulanabilir bir ıslahat programının uygulanmasını arzu ediyorlardı.⁹⁴

Bu noktalardan hareketle çalışmanın bu bölümünde Osmanlı Devletinin Tanzimat dönemi boyunca Fransa ile dolaylı ve direkt ekonomik ilişkileri ele alınmıştır. Bunun için ilk olarak Osmanlı'nın Tanzimat dönemindeki ekonomik durumu gözler önüne serilmiştir. Ardından devletler arasındaki ticaret konusu işlenmiştir. Bu başlık altında Ticari Antlaşmalar, Ticari Yollar ve Diğer Ticari Faaliyetler ele alınmıştır. Daha sonra kapitülasyonların iki ülke arasındaki ilişkilerdeki etkisi, Osmanlı'daki banka sisteminin geliştirilmesinde Fransa'nın rolü, Osmanlı Bankası, borç meselesi ve Kırım Savaşı'nın etkisi gibi konularla iki arasındaki ekonomik ilişkilerin çerçevesi çizilmeye çalışılmıştır.

3.1. Tanzimat Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik Durumu

18. yüzyılın ikinci bölümü Avrupa açısından önemli bir devir olsa da Osmanlı'ya tesir etmesi biraz gecikmeyle meydana gelmiştir; diğer taraftan Fransız Devrimi ve Napolyon savaşları Avrupa'yı uğraştırmıştır. İktisat politikadan sonra geldiği için Osmanlı iktisadi

⁹⁰ Kuntay, 2008.

⁹¹ Bulut, M. (2012). "Osmanlı Ekonomi Politikası'na Yeniden Bir Bakış." *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 62, 63-96.

⁹² Şener, A. (1994). "Osmanlı Düşüncesinin Çağdaşlaşması", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 239.

⁹³ Anbar, A. (2009). "Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla finansal entegrasyonu: 1800-1914." *Maliye ve Finans Yazıları* 1(84), 17-37.

⁹⁴ Karal, E.Z. (2006). "Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batı'nın Etkisi", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. H. İnalçık, M. Seyidhanoğlu (Editörler). Ankara: Phoenix Yayınları, 76.

yapısı şüphesiz çok eskilerden itibaren Batı ile ilişkidir.⁹⁵ Fakat bu bağ kapitalizmin olgunluk döneminde Osmanlı'da yapısal değişimlere sebep olacak özellikler kazanır. Ekonominin çok kısıtlı bir bölümünün parasallaştığı bir durumda Batı Fiyat Devrimi'nin⁹⁶ Osmanlı'yı kökten etkilemesi zordur. Osmanlı 16. yüzyıldan beri parasallaşma dönemine dâhil olmuştur. Bu parasallaşma süreci klasik ekonomiyi çözmede tesirli olmuştur. Ancak farklı bir yapının meydana gelmesi, yapısal değişimlerin oluşması ancak 19. yüzyılda konuşulmaya başlanmıştır.⁹⁷

19. yüzyılda ise Osmanlı devleti iktisadi yapısı, Avrupa'da meydana gelen Sanayi Devrimi ve kapitalist iktisadi sisteminin komşu devletlere yayılması kapsamında biçimlenmişti.⁹⁸ 18. yüzyılın ikinci döneminde ortaya çıkan Sanayi Devrimi ilk olarak İngiltere'yi ardından Batı Avrupa'nın öteki devletlerini küçük maliyetlerle ve çok miktarda mamuller üretebilen ekonomilere çevirmişti.⁹⁹ 19. yüzyılın ilk dönem ortalarına gelindiğinde ise Avrupa devletleri, ürünlerine farklı pazarlar oluşturmayla birlikte kendilerine çok ve pahalı olmayan gıda ürünleri ve hammadde kaynakları arıyorlardı.¹⁰⁰ Sanayi Devriminin ardından Batı Avrupa devletleriyle komşu devletlerarasındaki mamul ürünler-tarımsal ürünler ticareti, hiç olmadığı kadar yükselmiş ve artmıştı.¹⁰¹ Sanayi Devrimi ile dünya ticareti ilerlerken, dünya iktisadi şekli ve yapısı gelişmekteydi. Bu yapının üst katmanında kapitalist üretim şeklinin hâkim olduğu sanayileşmiş Avrupa ülkeleriyle Amerika Birleşik Devletleri (ABD) bulunmaktadır. Bu yapının alt bölümlerinde ise kapitalizmden evvel üretim şekillerinin hâkim olduğu Üçüncü Dünya ya da komşu devletler bulunmaktadır.¹⁰² Avrupa ülkelerinde meydana gelen sanayileşme ve kapitalistleşme, komşu devletleri iktisadi, toplumsal ve politik açıdan değiştirmektedir. Kapitalizmin komşu devletlere gelmesine ve üretim yapılarının farklılaşmasında ticaret kadar ticaret sermayesi de büyük bir

⁹⁵ Toprak, Z. (1997). "İktisat Tarihi". *Türkiye Tarihi*, 3(10), 193.

⁹⁶ Fiyat Devrimi'nin ticari roller açısından İngiltere ve Osmanlı'yı zıt bir şekilde etkilemiştir. Fiyat Devrimi sonucu küçük işletmeler enflasyondan dolayı ayakta kalamaz ve İngiltere gibi devlete dayalı bir ekonomisi olan ve tek bir büyük işletme halinde yönetilen ekonomiler kârlı çıkar. Osmanlı gibi küçük esnafa dayalı, özelleştirilmiş ekonomiler ise kötü etkilenmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti kaybettiği küçük esnafı Fransa gibi çeşitli ülkelere kapitülasyon tanıyarak telafi etmeye çalışır. Fakat bu sadece Osmanlı ekonomisini zarara uğratar. Kapitülasyonlardan faydalanan diğer devletler Osmanlı'yı ithalata ve borca girmeye zorlar. Bunların sonucunda Osmanlı İmparatorluğu ilk defa borca girer. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pamuk, Şevket. *Osmanlı İmparatorluğu'nda paranın tarihi*. Vol. 73. Türkiye Ekonomik Ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1999.

⁹⁷ Toprak, 1997, 194.

⁹⁸ Taşkın, F. (2007). *Kırım Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Ekonomik Etkileri Ve İaşe Sorunu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul.

⁹⁹ Pamuk, Ş. (1988). *100 Soruda Osmanlı- Türkiye İktisadi Tarihi 1500- 1914*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 186.

¹⁰⁰ Pamuk, 1988, 186.

¹⁰¹ Pamuk, 1988, 186.

¹⁰² Pamuk, 1988, 187.

faktör olmuştur.¹⁰³

Komşu devletlerin iktisadi ve politik durumları, ülkelerine farklı şekillerde gelen kapitalizm kadar kapitalizme karşı verdikleri değişik tepkiler neticesinde birbirinden ayrılmıştır. 19. yüzyılın komşu devletleri, içyapıları ve bu yapıların dünya kapitalizmiyle olan ilişkileri bakımından üç farklı şekilde sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflar; resmi sömürgeler, politik bağımsızlığını devam ettirmekle beraber bir sömürgeci ülkenin ‘gayri resmi’ imparatorluğuna ilave olan devletler ve Osmanlı Devletini de dâhil edeceğimiz politik bağımsızlığını sömürgeciler arası rekabet şartlarında devam ettiren devletlerdir.¹⁰⁴ Üçüncü sınıfı oluşturan sömürgeciler arası rekabet şartlarında çevreleşme, 19. yüzyılda Çin, İran ve Osmanlı Devletinin koşullarına çok daha uygun görünmektedir.¹⁰⁵ Osmanlı İmparatorluğu’nun üçüncü sınıfta yer almasını sağlayan ve ayrıca bu sınıfı ikinciden ayıran en önemli nitelik, sömürgeciler arası rekabet şartları ile kısmen kuvvetli merkezi bir ülkenin beraber bulunmasıdır.

Emperyalist yönetimler bağlamında Osmanlı açısından İngiltere’nin farklı bir konumu bulunmaktadır. Osmanlı Devletinin 1820’li yıllardan itibaren İngiltere ile ticareti gelişmekteydi. Fakat İngiliz tacirler, Osmanlı idaresinin yaptığı müdahalelerden ve engellemelerden rahatsız oluyor, ticaretlerini kanuni açıdan oluşturarak uzun süreli bir hale getirmeyi arzu ediyorlardı.¹⁰⁶ 1831’da başlayıp 1841’e kadar devam eden Mısır problemi,¹⁰⁷ Osmanlı Devletini ekonomik, politik ve askeri bakımdan zayıf bir duruma sokmuştu. İngiltere, Osmanlı Devletini ticaret antlaşmasını kabul etmeyi, Mısır Valisi Mehmet Paşa’nın merkezi yönetime karşı başlattığı isyan esnasında sağlamıştır. İngiltere ve hegemonyasında üretilen veya İngiliz tacirlerinin ürünleri, Osmanlı Devletine gelirken değerinden % 3 nispetinde gümrük vergisi vermek durumundadır. Bu durumda İngiliz tacirler, Osmanlı Devletinden bir ürün satın aldığı anda bütün iç gümrüklerin karşılığında ürün değerinden % 9 oranında vergi vermekle sorumludur. Eğer ürün ihraç edilirse % 3 oranında ilave bir vergi ödenecekti.¹⁰⁸ İngiltere’nin Osmanlı devleti ile gerçekleştirdiği ticaret anlaşmasının destekçileri, Osmanlı toplumunu küçük ölçekteki zanaat üretiminden caydırıp

¹⁰³ Pamuk, 1988, 187.

¹⁰⁴ Pamuk, 1988, 190.

¹⁰⁵ Pamuk, Ş. (1994). *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme* (1820- 1913), İkinci Baskı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 9.

¹⁰⁶ Pamuk, 1994, 19.

¹⁰⁷ Ateş, T. (200). *Siyasal Tarih*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, 304- 319.

¹⁰⁸ Hurewitz, J.C. (1956). *Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record: 1535-1914*, V. 1, New Jersey: Princeton, 111.

tarım üretimine yönlendirmeye çabalamanın iyi olacağı fikrindeydi.¹⁰⁹ Bundan dolayı İngiltere'nin fiyatları, Osmanlı toplumunu kendi el zanaatlarından caydıracak derecede azaltması sağlanmıştı.¹¹⁰ İngiltere'nin, 1838 yılında imzalanan Ticaret Antlaşması ile gerçekleştirdiği ithalattan az gümrük vergisi alınması ve ürünlerin Osmanlı Devletine geliş ve gidişlerinde kısıtlamanın yapılmaması gibi hususlar, Osmanlı devleti ile gerçekleştirdiği dış ticareti, kendi çıkarına dönüştürdü. Osmanlı Devleti, 1830'lu yıllardan beri İngiltere'nin önemli pazarı haline gelmiştir. 1825 yılında Osmanlı Devleti, İngiltere'den 490.413 İngiliz liralık pamuk ipliği ve pamuklu dokuma alırken, 1855 yılında bu miktar 3.722.983 İngiliz lirasına çıkmıştır.¹¹¹ İngiltere'nin Osmanlı Devletinden aldıkları ise hammadde ve yarı mamul ürünlerdir. İngiltere'nin ithalat seviyesi, 1830-32 yıllarında 505.400 sterlin iken 1850-52 yıllarında bu 1.768.800 sterline çıkmıştır.¹¹²

Bu bağlamda 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması, Osmanlı Devletinin dışa yönelik faaliyetinin bir parçasıdır. 16 Ağustos 1838 tarihinde kabul edilen ve 1 Mart 1839 tarihinden sonra faaliyete başlayan Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nın aynısı Fransa ile 25 Kasım 1838'de yapılmıştı.¹¹³ 18 Mayıs 1839 tarihinde Hansa kentleriyle, 2 Eylül 1839 tarihinde Sardunya ile ticaret antlaşması gerçekleştirildi.¹¹⁴ Avusturya ile yeni bir antlaşma imzalamaktansa İngiltere ve Fransa ile gerçekleştirilen antlaşma maddelerinin geçerli olmasına karar verildi.¹¹⁵ Bu ülkelerin ardından sırasıyla İsveç, Norveç, İspanya, Hollanda, Belçika, Zollverein yönetimleri, Danimarka, Portekiz ile aynı maddeleri kapsayan antlaşmalar gerçekleşti.¹¹⁶ 1838 yılındaki ticaret antlaşmalarının en sonuncusu Rusya ile 1830 Nisan 1846 tarihinde imzalandı.¹¹⁷ 19. Yüzyılın ilk yarısının sonlarında Osmanlı Devleti, iktisadi durumunu geliştirmek için ekonomik yapısını tüm Avrupa ülkelerine açık hale getirmişti.¹¹⁸ 1838 yılındaki Balta Limanı Antlaşmasının bir hükmünde, İngiliz tacirinin Osmanlı bölgelerinde “bütün alanlarda ticaret” yapabilecekleri bulunmaktaydı. Yed-i vahid, ihraç engelleri ve tezkire yapısının tamamen bertaraf edilmesi, zaten Osmanlı ekonomik

¹⁰⁹ Stefanos, Y. (1980). *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye: Bizans'tan 1971'e*, Üçüncü Baskı. İstanbul: Gözlem Yayınları, 348.

¹¹⁰ Stefanos, 1980, 348.

¹¹¹ Stefanos, 1980, 349.

¹¹² Pamuk, Ş. (1995). *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 61.

¹¹³ Kütükoğlu, M. (1974). *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1580-1838)*. Ankara: Türk Kültürünün Geliştirme Enstitüsü, 115.

¹¹⁴ Kütükoğlu, 1980, 115.

¹¹⁵ Kütükoğlu, 1980, 116.

¹¹⁶ Kütükoğlu, 1980, 116.

¹¹⁷ Kütükoğlu, 1980, 117.

¹¹⁸ Taşkın, 2007.

yapısının önemli noktalarını ortadan kaldırmak anlamına geliyordu. İngiliz tacirleri tüm ticaret çeşitlerini gerçekleştireceklerine dair bir hak kazanarak perakende ticarete de geçmişlerdi. Bu şartın iptal olması sonraki antlaşmalarda gerçekleştirilememiştir. Fakat Fransızlarla yapılan 1861 tarihli Kanlıca Ticaret Muahedeleri ile dış ticaretin farklı bir kapsama girdiği, olası İngiliz etkisi ile korumacı bir anlayış izlenmektedir. 1838 antlaşmasında bulunan yed-i vahid ve ihraç yasaklarının iptal edildiği tekrarlanmakla beraber, yabancı tacirin iç ticarete “en çok izni hak eden yerli tacir” konumunda ticaret yapma olanağı elde edeceği ifade edilmiştir. Tuz, tütün ve bütün savaş gereç ve malzemelerinin ithal edilmesi bütünüyle yasaklanmış, yerli tuz ve tütünün ise ihraç edilmesine izin verilmiştir. İthal ürünlerde gümrük oranı % 5’den % 8’e çıkarılmış, ihraç ürünlerde ise sonradan % 1 sabit olmak üzere % 8 şeklinde belirlenmiştir. Bu antlaşmalar neticesinde yabancıların Osmanlı bölgelerinde rahat bir şekilde perakende ticaret ve tüccarlık yapmaları sağlanmıştır.¹¹⁹ 1890 yılında imzalanan Alman antlaşması dışında Avrupa ülkeleri ile başka herhangi bir ticaret antlaşması yapılmamıştır. Fakat kapitülasyonların iptal edilmesi Lozan Antlaşmasına kadar gerçekleşmemiştir.

1838 senesi, tezkere şeklinin, yed-i vâhid veya tekel alım satım faaliyetlerinin ve iç gümrüklerin iptal edildiği, dış ticarete liberalliğe geçildiği senedir. Başka bir ifadeyle kuvvet unsurunun saptadığı bir fiyat sisteminden pazar şartlarının yönettiği bir piyasa sistemine dönmenin simgesi olarak görülür.¹²⁰ İlk defa 1838 yılında İngilizler tarafından imzalanan ticaret antlaşması, ardı ardına öteki Batı devletleriyle de yapılır. Böylece Osmanlı devleti liberal dönemle iç içedir. Ve sonunda 1838 yılı, Osmanlı Devletinde ilk banka oluşturma faaliyetinin başladığı senedir. İngiltere’nin Bursa konsolosu Sandison, İngiliz sermaye sahipleri için Mustafa Reşit Paşa’ya ilk banka teklifini yapar. Bu teklif bir neticeye ulaşamazsa da başlangıç yapılmış oldu. Az bir zamanın ardından Batı manasında ilk kredi kuruluşları Osmanlı Devletinde çalışmaya başlar. 1820’li yıllardan beri Osmanlı iktisat sistemi hızlı bir parasallaşma dönemin yaşar. İç ve dış ticaret ilerler. İktisadi ilerlemenin yöntemi bulunur. Kapalı ve durgun ekonomik sistem çözülür; gelişen, sağlam bir iktisadi sistem başlar. 1844 yılındaki Tashih-i Ayar veya para yenilikleriyle beraber mecidiye kesimine başlanır. Bundan sonra, 16. yüzyıl fiyat düzenlemesinden sonra Osmanlı parasının vezin ve ayanı azaltarak, devletin takip ettiği istikrarlı olmayan para düzeni bitirilir.¹²¹

¹¹⁹Aker, Z.E. (1999), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayileşme Sorunları ve Kapitülasyonlar*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 87.

¹²⁰ Toprak, 1997, 195.

¹²¹ Toprak, 1997, 195.

Kaime gibi başarılı olamayan kâğıt para tecrübelerinin dışında, Osmanlı kuruşu çok tesirli bir değişim vasıtası haline gelir.¹²² Başka bir ifadeyle, mecrediye, karışık bir özellikte olan, oynak, klasik Osmanlı para düzeninden, ticarî bağların mecbur olduğu tek bir değişim vasıtasının piyasada etkin olduğu bir döneme girişi sağlar. Bu anlamda Mısır da içinde olmak üzere tüm Osmanlı bölgelerinde geçerli olacak 1838 Ticaret Sözleşmesi, mevcut kapitülasyonlar ve sözleşmelerdeki hakları ve ayrıcalıkları daimi şekilde doğrular.¹²³ Tarımsal mamullerdeki tüm tekel ya da yed-i vahit işlemleri iptal edildi.¹²⁴ İngiliz tacirlerinin ve ortaklarının, Osmanlı yönetiminin her hangi bir kısıtlaması olmaksızın idaresinin tüm ürünleri iç ve dış ticaret maksadıyla alabilme imkânı doğdu..

19. yüzyılın son döneminin bir özelliği de liberalizmin bitişidir. 1860 yılında yapılan İngiliz-Fransız Ticaret Antlaşması dış ticarete bütün zorlukları sona erdirmiştir. Tahılda uygulanan gümrük vergileri 1853 yılında Zollverein’da (Almanya), 1860 yılında İngiltere’de, 1862 yılında Fransa ve Hollanda’da, 1870 yılında İtalya’da ve 1871 yılında Belçika’da sona erdirilmişti. Fakat 1873 yılında ortaya çıkan "Büyük Buhran" ile beraber gerileyerek gümrük engelleri oluşturuldu. İtalya 1878 yılında, Almanya 1879 yılında, Fransa 1881 yılında, Bulgaristan 1883 yılında, İsviçre 1884 yılında, Romanya 1886 yılında, Belçika ve İsveç 1887 yılında, Avusturya-Macaristan, İspanya, Portekiz ve Rusya da bu yıllarda dış ticareti kısıtlayıcı gümrük vergileri uyguladılar. İngiltere ve Danimarka ise liberalizmi uygulayamaya devam etti.¹²⁵ Öteki devletlerle aynı şartlarda anlaşmalar yapılmak istenmişse de her defasında Babıali’nin karşısına kapitülasyonlar konuldu. Batılı ülkeler, serbest ticaret kuralına aykırı olacağı sebebiyle özel tarife esaslı ticaret anlaşmalarına uzak durdular. Hâlbuki Avrupa’da çok uzun dönem özel tarifeler ve özellikli gümrük sistemleri uygulanmakta idi. Birçok devlet dış ticaretini istediği gibi sınırlandırmıştı. İngiltere, 1846 yılına kadar tahıl ithal etmeyi durdurmuş, Fransa pamuk ipliği ve bez dokuma gibi mamullere çok uzun bir zaman kapılarını açmamıştır. Alman gümrük birliği “Zollverein” bu hedeftedir. Avusturya’nın 1833 yılında başlatılan tarifesinde 69 ürün, ithalatı yasak ürünler kapsamına alınmış; 1600 ürüne ise ağır gümrük vergileri uygulanmıştır. Rusya’ da ise 1822 yılında 300’den fazla ürünün ülkeye sokulması engellenmiştir. 19. yüzyılın son bölümünde,

¹²² Erol, M. ((1970). *Osmanlı İmparatorluğunda Kâğıt Para (Kaime)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi.

¹²³ Hurewitz, 1956, 110.

¹²⁴ Hurewitz, 1956, 110.

¹²⁵ Toprak, 1997, 202.

Büyük Buhranla beraber, ifade edildiği gibi, muhafaza edici dış ticaret siyaseti bütün Avrupa devletlerini kuşatmış, ithal gümrükleri ise artmıştır.¹²⁶

Bununla beraber Tanzimat döneminde özel hukuk sahasında yapılan ilk yasa 1850 tarihli Kanunname-i Ticaret'tir. Bu yasak önemli ölçüde 1807 Fransız Ticaret yasasının bir ve ikinci kısımlarının tercümesidir.¹²⁷ Yasanın dışında olan ticarî kanunlarla alakalı kısımlar daha sonra yayımlanan eklerle tamamlanmıştır. Kanunname-i Ticaret'in 10. maddesinde kolektif firmalara değinilmektedir. 36. maddesinde ise hissedarlık yoluyla ticaret firmalarından veya günümüz kavramıyla adi ortaklıklardan bahsedilir. Kanunlarda ticaret firmalarının tüzel kişiliğiyle alakalı bir madde bulunmamaktadır. Fakat 19. yüzyılın son çeyreğinde Fransız ticaret hukukunun tesiriyle Osmanlı devleti de tüzel kişilik problemine değinme gereksinimi hissetmiştir. Osmanlı devleti, Batı ile olan yoğun iktisadi ilişkileri neticesi devşirmek mecburiyetinde olduğu ticarî kanunlarla İslam hukukunu ilişkilendirmekte uzun bir dönem zorluk yaşayacaktır. Fakat II. Meşrutiyetle beraber İslam'ın iktisadi hususlara bakışı tekrar değerlendirilecek, pazar-piyasa durumunun ve ekonominin parasallaşmasının mecbur olduğu değişimler yenilikçi Müslüman bir kesimce konuşlmaya başlanacaktır. Tanzimat sonrası yargı sahasında bunun gibi gelişmeler görülür. Kanunname-i Ticaretin sonrasında, 1861 yılında, yine Fransız kanunların tesirinde kalınarak Usul-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi basılmıştır. Bunu 1863 yılında Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi takip eder.¹²⁸

Bu anlamda Tanzimat'ın getirdiği yeni ve uygun şartlara ve çoğunlukla özel girişimin teşvik edilmesine karşılık olarak 1876 yılından evvelki dönemlerde, tarım sahasında çok az şey olmasına rağmen, ticaret ve sanayi ilerlemiştir.¹²⁹ Yabancı tacir Osmanlı hammaddesini alıp buna karşılık kendi mallarını satmaya hazırıldılar. 1838 ile 1840 yıllarında İngiltere ve Avrupa'nın öteki önemli ticarî güçleri ile yapılan ticaret sözleşmesinin ardından çok sayıda yabancı tacir Osmanlı Devletine geldi ve alış veriş yaptı. Kendilerinden daha tecrübesiz ve varlıksız yerli Osmanlı tacirini piyasadan çıkarttı. Bunun ardından yirmi yıl içinde İngiltere ve Fransa'yla olan ticaret beş kat arttı; fakat ithalât ve ihracat eşitti. Ancak Kırım Savaşı'nın ardından eşitlik bitti ve Osmanlılar hem bu devletle hem de öteki devletlerle ticaretlerinde

¹²⁶ Toprak, 1997, 203.

¹²⁷ Toprak, 1997, 218.

¹²⁸ Gümüş, M.(2013). "Osmanlı Devleti'nde Kanunlaştırma Hareketleri, İdeolojisi Ve Kurumları." *Tarih Okulu*, XIV, 163-200.

¹²⁹ Seyitdanlıoğlu, M. (2009). "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 28, 53-69.

açık verdiler.¹³⁰

Avrupa’da bütün bunlar gerçekleşirken Osmanlı Devleti, kapitülasyonlar sebebiyle, gümrük sistemini istediği gibi düzenleyemedi.¹³¹ I.Dünya Savaşına kadar Osmanlı dış ticaret anlayışı temel olarak liberal özelliğini devam ettirdi. Bu kısaca şu anlama geliyordu; Klasik Osmanlı dış ticareti siyasetine nazaran iç ve dış ticaretin teşvik ediciliğine dayandırılıyordu. Fakat bu liberal sistem biraz da kapitülasyonlardan dolayıdır. Gerçekleştirdiği ticaret anlaşmaları ile gümrük varidatını yükseltse de, dış ticaret anlayışını istediği gibi yönetemedi. Başka bir ifadeyle, karar özgürlüğü veya hâkimiyeti kısmen kısıtlanmıştı. Bu bağlamda 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisi kısmen bir sömürgeleşme hikâyesidir. Ticaret anlaşmalarıyla kapitülasyonların muhafaza edilmesinde Batı devletlerine veya o zamanki ifadeyle Düvel-i Muazzama’ya yeni imkânlar sunulduğu ve gündeme getirilen özgür ticaret koşullarının Osmanlı Sanayi’sini bitirdiği ifade edilir. Osmanlı’nın sanayi ülkesi olamaması veya bu alanda ilerleyememesi dış ticaret bağlarındaki özgürlüğe bağlanır; korumasız durumdaki yerli sanayinin bitmesiyle, Batı’daki metropollere bağlı, çarpık bir iktisadi sistemin meydana geldiği ifade edilmiştir.¹³²

Dolayısıyla Osmanlı devletinin sona erme hikâyesi 19. yüzyıl dış iktisadi ilişkilerdeki bağımlılık probleminden dolayıdır.¹³³ Bağımlılık oluşmasında ise kapitülasyonlar çok etkilidir. I.Dünya savaşına kadar Osmanlı devletinin dış iktisadi bağlarını kapitülasyonlar şekillendirmiştir. Babıâli gümrük siyasetini istediği tarzda yapamamış, gerçekleştirdiği ticaret anlaşmaları karar hürriyetini kısıtlamıştır. Osmanlı gümrük siyasetinde ekonomik tasalar hiç olmazsa II. Meşrutiyet’e kadar hâkim olmuş, gümrük rüsumu devlet ekonomisi bakımından büyük bir gelir kaynağı teşkil etmiştir. Fakat Babıâli, gümrük tarifelerini yükseltmeye çalıştığında her zaman Batı’nın Düvel-i Muazzaması’nı karşısında görmüştür. Kapitülasyonlarla özel hakların verildiği ülkeler kabul etmedikçe dış ticaret anlayışında hiçbir farklılığa yönelememiştir. Osmanlı devletinin 1820 yılından sonra hızlı bir şekilde Batı’ya yönelmesi, Batı’yla çok fazla ticarî ilişkilerde bulunması ve sonrasında borç alması, devleti yabancı yatırıma açması ve Düyun-ı Umumiye gibi devlet içinde devlet kuruluşlarının teşkil edilmesine zemin hazırlaması tarihçilerimiz, ekonomistlerimiz ve sosyologlarımız tarafından sömürgecilik, merkez-çevre ve bağımlılık kapsamında

¹³⁰ Shaw ve Shaw, 1977, 159.

¹³¹ Toprak, 1997, 196.

¹³² Acartürk, E. Ve Kılıç, R. (2011). "Osmanlı Devletinde Kapitülasyonların İktisadi ve Siyasi Perspektiften Analizi." *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 29(2), 1-21.

¹³³ Toprak, 1997, 197.

değerlendirilir.¹³⁴ Başka bir ifadeyle bitişin kaynağında bir çeşit yarı-sömürgeleşme bulunmaktadır.

3.2. Devletler Arasındaki Ticaret

Osmanlı'nın iktisadi sistemi aktif olsaydı, yenilikleri gerçekleştirmek için lazım olan varlıklar Osmanlı halkından kazanılmış olabilirdi. Ancak Batı iktisadi hegemonyası bu ihtimali ortadan kaldırdı. Önceleri ticaret ve imalattan kazanılanlar, 1838 yılında serbest ticaret faaliyetlerinin başlamasının ardından büyük miktarda düştü.¹³⁵ İlk başta arazisi olanlar, daha çok mamulünü daha fazla fiyatlara sattıklarından bu durumdan yararlandı. Ancak 19. yüzyılın son yirmi yılı süresince, Türk mamulleri Amerikan hububatıyla rekabete giremediğinde çiftlik fiyatlarında bir azalma görüldü. Kapitülasyonlar sebebiyle devlet bir tarife zorluğunun altından kalkamadı ve çiftçiler 1900'lü yıllarda fiyatların artmasını beklemek mecburiyetinde kaldı. Bu sırada, köylüler üstünde olan baskı azalmadığı halde gelirler azaldı. Köylünün desteği bu süreçte yükselmeyi sürdürdü. 1872 mali senesinde Köylünün katkısı toplam gelirin yüzde 77'si olduğu ileri sürülse de çiftçiler yüzde 23 oranında destek vermiştir. 1903 yılında doğrudan vergiler bütün gelirlerin yüzde 84,7'sini ve 1910 yılında yüzde 87,2'sini oluşturdu.¹³⁶ Dolayısıyla Osmanlı bu dönemde dış ticaretini finanse edecek iç destekten nispeten mahrum kaldı.

3.2.1. Ticari Antlaşmalar

İngilizler, Rusya ile gerçekleştirilen sözleşmede hem Rusya'nın güçlenmesini istememişler hem de sözleşmenin ticaret ile alakalı hususundan dolayı gittikçe Osmanlı topraklarında etkinliğinin yükselmesini arzu etmemişlerdir.¹³⁷ Bununla beraber Mısır meselesini fırsat görerek 1838 yılında İngiliz-Osmanlı ticaret antlaşması yapılmıştı. İstanbul'da bulunan Fransız tacirler bu antlaşmayı istememişler ve Osmanlı piyasasının İngilizlerin kontrolüne tabi olmasına razı olmadıklarından dolayı bir ticaret antlaşması yapmak istediklerini belirtmişlerdir. Benzer biçimde Fransızlarla da 1838 yılında İngiliz ticaret antlaşması hükümleri kapsamında on maddelik bir ticaret antlaşması yapılmış, bu antlaşma da 6 Nisan 1839 tarihinde faaliyete başlamıştır.¹³⁸ Tabii ki Rusya, imzalanan bu

¹³⁴ Toprak, 1997, 199.

¹³⁵ Ahmad, F. (1984). "The Late Ottoman Empire." *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, 21.

¹³⁶ Issawi, C. (Editör). (1966). *The Economic History of the Middle East, 1800–1914*, Chicago: University of Chicago Press, 110.

¹³⁷ Aker, 1999.

¹³⁸ Önsöy, R. (1988), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*. Ankara: T.C. İş Bankası Kültür Yayınları, 28.

ticaret antlaşmaları ve elde edilen avantajlarla Osmanlıların ekseriyetle Mısır'a karşı politik kuvvetinin oluşması maksadıyla gerçekleşmesinden dolayı rahatsız olmuştur. Osmanlı Devletini uzun zamandır yıkmak isteyen Rusya, devletin İngiltere ve Fransa'ya sunduğu bu ticarî ayrıcalıklarla yıkılmayacağını görmüştür. Ticarî fayda sağlama kapsamında İngiltere ve Fransa Osmanlıların sınırlarını muhafaza etmesine destek verecek ve Rusya amaçlarına varamayacaktır. Fakat Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın bağımsızlığını kazanmasıyla, burada Ruslar zararına olacak bir faaliyetin engellenebileceğini öngören Rusya 1846 yılına kadar bir ticaret antlaşması imzalamaya yanaşmamıştır. 1846 yılında Osmanlı-Rus ticareti için daha evvel anlaşmaya varılmış olan vergileri vermeyi sürdüreceklerini belirten Rus elçisi, İngiliz tacirlerine tanınan yeni ayrıcalıklardan Rus tacirlerin de faydalanmasını istemiştir. Nihayetinde 20 hükümden oluşan Osmanlı-Rus Ticaret Antlaşması 30 Nisan 1846'de yapılmıştır. Bu Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması üstünden yapılan son antlaşmadır.¹³⁹

İlk antlaşma ise Fransa ile gerçekleştirilmiş ve sonrasında diğer ülkeler ile yapılmıştır. 29 Nisan 1861 tarihli Osmanlı-Fransız antlaşmasında kapitülasyonların ne zamana kadar süreceği, yed-i vahid yönteminin ve iç gümrüklerin iptali, yabancı tacirlere sunulan ticaret özgürlüğü ve daha evvelki antlaşmalarda kararlaştırılan % 12 oranındaki ihraç rüsumunun ilk olarak % 8'e, ihracat rüsumunun ise her sene % 1'e indirilerek yedi yılın ardından % 5'de sabit kalmak şartıyla % 3 yükseltilerek % 8'e getirileceği, transit resminin ise ilk % 2, sekiz yılın ardından % 1 olarak verileceği kararlaştırılmıştır. Bu antlaşmaların geçerlilik süreleri 28 yıl olarak ifade edilmiş ve 1880 yılında tarifeleri arttırmayı amaçlayan Bâb-ı Âli 1883 yılında özel tarifeleri ortaya çıkarmıştır. Fakat 1907 senesine kadar bir neticeye ulaşılamamış, bu sırada ihraç gümrükleri % 1'e yükseltilmiştir. Osmanlı devleti bu esnada değer temelinde yapılan *ad valorem*¹⁴⁰ tarifelerinin fiyat hareketlerini takip edemediği, kısa bir zamanda rüsum oranlarının azaldığı sebebiyle, ağırlık ve miktar bakımından özel tarifeler uygulamaya karar vermiş, bu kural kapsamında Almanya ile 26 Ağustos 1890 tarihinde bir ticaret antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşmada farklı ürün çeşitlerine göre oranlar minimum seviyede belirlenmiş, kazanılan ortalama gümrük resmi geliri ürün kıymetinin %11'i civarında tespit edilmiştir. Öteki devletlerle de bunun gibi antlaşmalar yapılmak arzu edilmişse de her defasında Bâb-ı Âli karşısında kapitülasyonları bulmuştur. Avrupa'da uzun dönemdir özel tarifeler kalıcı olmayan gümrük sistemi sürdürülmesine rağmen, Batılı ülkeler, serbest ticaret kuralına aykırı olacağı nedeniyle özel tarifeye dayanan ticaret

¹³⁹ Önsoy, 1988, 29.

¹⁴⁰ Ad valorem vergisi, tutarı bir işlemin veya mülkün değerine dayanan bir vergidir. Satış vergisi veya katma değer vergisinde olduğu gibi, genellikle işlem sırasında uygulanır.

antlaşmalarına sıcak bakmamışlardır.¹⁴¹

Fransa ile 29 Nisan 1861 tarihinde yapılan Ticaret Antlaşması'ndan sonra, öteki yabancı ülkelerle de yeni antlaşmalar yapılmıştır.¹⁴² Fransa, İngiltere, İtalya ve Belçika ile 1861 yılında, Rusya, Birleşik Amerika, İsveç, İspanya, Danimarka, Felemenk (Hollanda), Avusturya ve Prusya ile iki kere olmak üzere 1862 yılında, Meksika ile 1866 yılında ve Portekiz ile 1868 yılında; Fransız ticaret antlaşmasındaki bütün hükümleri içeren antlaşmalar yapılmıştır. Bu antlaşmalarda; 16 Ağustos 1838 tarihli İngiliz ticaret antlaşmasında bulunan kapitülasyonların zamanına, tekel ve imtiyaz yöntemlerinin iptal edilmesine ve Osmanlı Devletinin yabancı uyruklu ticaret insanlarına açık pazar olma özelliğinin sürmesine ve tarife belgelerinin her yedi senede bir düzenlenerek ithal ve ihraç mal türleriyle öteki formalitelerin düzenlenmesine dair maddeler bulunmaktadır.¹⁴³ Bu antlaşmalar daha evvelkilerden farklı bir kısım özellikleri içermektedir. Bu antlaşma ile daha evvel %12 şeklinde belirlenen ihraç vergileri, %8'e düşürülecek, bunun sonucunda yabancı tacir iç resimlerden yükümlü olmayacaktır. Bu oran nihayetinde %1'e kadar düşmüştür. İthalât oranında ise ilk kez Osmanlı Devletinin faydasına bir durum olarak, %5 olan ithal vergisi %8'e yükseltilecektir. Bununla beraber her tür askeri mühimmat, silah, top ve barutun Osmanlı Devletine gönderilmesi, eskiden olduğu gibi yabancılar için serbest bırakılmamıştır. Bu ticaret antlaşmalarının geçerliliği 28 yıl şeklinde belirlenmiştir.¹⁴⁴

Osmanlı Devletinin 1838 İngiliz Ticaret Antlaşmasından sonra yabancı ülkelerle yaptığı bütün antlaşmalarda bu antlaşmanın somut etkisi mevcuttur. Hatta 1861 yılına kadar yapılan ticarî antlaşmaların tamamı bu antlaşma üstünden aynı hükümlerle yapılmaktaydı. Sanayileşme gayretleri kapsamında fabrikalar inşa etmekte olan Osmanlılar bu antlaşmaların kısa sürede politik bakımdan olumlu neticeleri olsa bile uzun dönem için sanayi alanına nasıl tesir edeceğini bilmiyorlardı.

¹⁴¹ Toprak, Z. (1985). "Tanzimat'tan Sonra Dış İktisadi Politika". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* 3. İstanbul: İletişim Yayınları, 669.

¹⁴² Nebioğlu, O. (1986). *Bir imparatorluğun çöküşü ve kapitülasyonlar*. Cilt: 20. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 14.

¹⁴³ Aker, 1999.

¹⁴⁴ Kurdakul, N. (1985). "Ticaret Antlaşmaları". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* 3. İstanbul: İletişim Yayınları, 666.

3.2.2. Ticari Yollar

Osmanlı Devletinde özel sermaye teşebbüsünün ilerlemesi, ulaşımında ilerleme olmadan mümkün olamazdı. Tanzimat'ın yöneticileri, yönetimin etkinliğini yükseltmek ve ekonomiye destek vermek maksadıyla geliştirilmiş ulaşımın önemini anlamakta gecikiyorlardı. Esasında, Kırım Harbinden evvel, 1823 yılında İstanbul ve İzmir arasında bir güzergâh ile başlayan ve sonrasında ilk olarak Edirne'ye ve ardından imparatorluğun öteki önemli kentlerine ulaşan yeni bir posta yapısı haricinde hemen hemen hiçbir şey olmadı. 1856 yılında, ana yollar boyunca yapılan istasyonlar ve yollar, posta planlarının korunabilmesi için uygun şartlarda bırakılmıştı. Öteki yollar için çok fazla şey yapılmadı. Buharlı gemiler, hiç olmazsa ana limanlara çok daha hızlı ve düzenli faaliyet sürdürebildi. II. Mahmut, Boğaz ve Marmara Denizi'nde kendi kullanması bir vapur aldı. Bununla beraber sonrasında Mısır prensi Mustafa Fazıl Paşa (1844) tarafından Fevaid-i Osmaniye Şirketi adıyla teşkil edilen bir Osmanlı filosu için bazı değişik buharlı gemiler yaptı ve aldı - İstanbul'dan Karadeniz'e düzenli bir şekilde faaliyet göstermeye başladı.¹⁴⁵

Fakat Kırım Harbinin ardından öteki ulaşım çeşitlerinin geliştirilmesinde büyük gelişmeler gerçekleşti. Samuel Morse tarafından 1837 yılında bulunan telgraf, Kırım Harbi esnasında imparatorluğa, İstanbul'dan Varna'ya kadar uzanan bir sualtı hattı olan Kırım'daki Balaklava'dan İstanbul'a bir sualtı kablo sistemi kuran İngiliz ve Fransızlar (1854) tarafından tanıtıldı.¹⁴⁶ Ve ardından Batı Avrupa'ya savaş haberlerini hızlı bir şekilde duyurmak için Osmanlı yönetimi ve Fransızlar tarafından Sofya, Belgrad ve Paris'e kurulan başka bir hat ile Bükreş'ten Viyana'ya bir hat daha kuruldu. Savaşın sonrasında, eğitim almış telgrafçılar, ilk başta Reşit'in Babıali'deki büyük çalışma odasına kurdurduğu Osmanlı telgraf hizmetinin temelini oluşturdu, bunun sonucunda Merkezi yönetimi il yöneticileriyle direkt ve anında görüştürmek için kullanılabilirdi. Az bir zaman sonra Bayındırlık Bakanlığı'nda bir telgraf bölümü inşa edilmesiyle bu bir kamu hizmeti haline geldi. Sonraki on yılda Rumeli ve Anadolu'nun pek çok yerinde yeni hatlar kuruldu. Denizaltına döşenen kablolar İstanbul'u Anadolu ve İskenderiye ile birleştirerek Londra'dan Tahran'a ulaşan bir ağ halini aldı. Başlangıçta Fransızca ve Osmanlı lisanında iletiler gönderildi, sonraki vazife için bir Osmanlı senaryo makinesi yapılana kadar (428 karakterle) Latin harfler kullanıldı. Ayrıca telgraf, özellikle tacirlerin daha evvel gayretlerine engel olan uzun beklemler

¹⁴⁵ Shaw ve Shaw, 1977, 119.

¹⁴⁶ Keskin, Ö. ve Sönmez, A. (2009). "Telgrafın Osmanlı İmparatorluğu'nda Yayılması: Çanakkale Telgraf Hattı Örneği." *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi OTAM* 25, 67-81.

olmaksızın ürünleri alıp satmalarını ve öteki faaliyetleri gerçekleştirmesini sağlayarak Osmanlı ekonomisine fayda sağladı.¹⁴⁷

Bununla beraber Halep kenti uzun süre Orta Doğu'nun en büyük ticaret merkezi durumundaydı. Bu durumu Asya-Avrupa, Anadolu-Arabistan ticaretinin tam orta noktasında bulunmasına borçluydu. Bundan dolayı da Avrupa ülkelerinin ve tacirlerinin ilgisini çekmiş ve XVII-XVIII. yüzyıllarda İngiltere'nin en önemli ticaret merkezi konumuna ulaşmıştır. Şehirde her zaman 30 ya da 40 ticaret şirketin sahibinin İngilizlerdi ve çoğunlukla ipek, ipekli kumaşlar, pamuklular, baharat, boya malzemeleri ve keçi derisi gibi mamullerin alım satımı oluyordu.¹⁴⁸ İngiltere önemli ölçüde bir sömürge sistemi oluşturduğundan dolayı, Halep ticaretine gereksinim duymadı ve yapmadı. İngiltere'den kalan bu fırsatı Fransa, özellikle Marsilya tacirleri aracılığıyla değerlendirmekte geç kalmadı. Bunun sonucunda, uzun dönemdir İngiltere'yle yarışan Fransa, doğu ticaret tekelinin neredeyse sahibi oldu. Böylece Fransa hem kendi sömürgelerinden aldığı mamulleri, hem Lyon tezgâhlarında hazırlanan kumaşlarını (çuha) satma olanağı elde ediyor, hem de Doğu Akdeniz ve hinterlandı olan yerlerden hammadde (özellikle ipek kozası) gereksinimini karşılıyordu. XIX. yüzyılda buharlı gemilerin ticarete faaliyete başlamasıyla ve sanayi üretiminin çok fazla yükselmesiyle Doğu Akdeniz ticareti Fransa için giderek değerini arttırmaya başlamıştı.¹⁴⁹ Ancak XIX. yüzyılda olan politik, teknik, ekonomik farklılıklar neticesinde Akdeniz'in ve Osmanlı Devletinin dünya ekonomisinde ve politikasında değeri yeniden kendini göstermeye başladı. İngiltere'nin burada etkinliği çok fazla ilerlemeye başladı. Avusturya-Macaristan Balkanlar vasıtasıyla Almanya demiryolları politikasıyla, Rusya askerî kuvveti aracılığıyla Orta Doğu'da, Akdeniz'de menfaat alanları kazanmaya çalışıyorlardı. Bu duruma karşılık Fransa'nın kendi ticarî, politik çıkarlarına güçlü bir temel oluşturması ve bu temel kapsamında, büyük bir coğrafi sahaya etki etmesi lazımdı.¹⁵⁰

Fransa, ekonomik kalkınma noktası olarak Beyrut-Şam-Halep ile İskenderun-Halep hattını ve topraklarını tercih etti. Bu tercihi rastgele değildi. Etnik, din ve mezhep açısından neredeyse en kritik yer konumundaydı.¹⁵¹ Burada Türk, Arap, Ermeni, Süryani, Rum, Marunî, Dürzi, Müslüman, Nesturî, Hristiyan, Yahudi, Gregoryen, Ortodoks, Katolik, Şii, Sünni birlikte hayatlarını sürdürüyorlar fakat birbirlerine iyi niyetle yaklaşmıyorlardı.

¹⁴⁷ Shaw ve Shaw, 1977, 120.

¹⁴⁸ Kodaman, B. (2014). "XIX. Yüzyıl Sonunda Güney-Doğu Anadolu'da Fransız Politikası." *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 6(1), 158.

¹⁴⁹ Kodaman, 2014, 159.

¹⁵⁰ Kodaman, 2014, 159.

¹⁵¹ Seyitdanlıoğlu, 2009, 53-69.

Hinterlandını oluşturan Adana, Maraş, Diyarbakır, Musul bölgelerinde de bu etnik ve dinî yapı bulunmaktaydı. Bu girift, karışık etnik, dinî ve mezhebi oluşum aslında dış müdahaleler için çok müsait bir ortam hazırlıyordu. Güçsüz bir imparatorluğun topraklarında her zaman problem çıkaracak bir konu olması ve tahrike elverişli bir durumun olması, bu topraklarda çıkarı olan kuvvetli ülke siyasetine hareket kabiliyeti sağladığı için önemliydi. Bununla birlikte Fransa için diğer müsait bir yerde mevcut değildi. Mısır, Bağdat, Basra, Karadeniz kıyıları diğer ülkelerin çıkar sahası kapsamındaydı. Diğer yönden bu topraklar İstanbul'dan uzak ve merkezî gücün güçlü olmadığı bölgedir.¹⁵² Ayrıca Fransa, Halep'e konumlanmakla aşağıdaki coğrafi hatları, ticari bölge ve yolları denetimine sokacaktı:¹⁵³

- İskenderun Halep Diyarbakır-Tebriz İran (Asya)
- İskenderun Halep Bağdat-Basra ve İran (Asya)
- İskenderun Halep Muşu! İran (Asya)
- İskenderun Halep Harput Erzurum Erivan (Rusya)
- İskenderun Halep-Adana Maraş (Anadolu)
- Halep İskenderun Mısır (Afrika).

Diyarbakır'da bulunan Fransız Konsolosu Bertrand 25 Temmuz 1888 tarihinde Dışişleri Bakanına ilettiği bir mektupta Halep'le ilgili şöyle diyordu:¹⁵⁴ Diyarbakır bütünüyle Halep'e bağlıdır. Buradaki tacirler ürünlerini Halep'ten getiriyor. Ürünler yine oraya ihraç ediliyor. Tacirlerimizin Diyarbakır'la doğrudan ilişkiye girmesine gerekir yoktur. Halep tacirler açısından daha güvenli bir bölgedir. Ayrıca Halep'te bilinen çok fazla sayıda Avrupalı ticaret şirketi mevcuttur. Tacirlerimiz bunların aracılığıyla çalışabilirler. Ayrıca İskenderun Vis Konsülü (Konsolos yardımcısı) Mr. Alexandre Mercinier Dışişlerine gönderdiği 6 Aralık 1900 tarihli ve 32 sayfadan oluşan bir belgede kent ve kentin ticarî faaliyetleri hususunda şunları belirtmektedir:¹⁵⁵ İskenderun, Suriye kıyılarının en güvenilir limanı olması yanında, en değerli bölgesidir de. Buraya senede 400 civarında gemi giriş çıkışı olmaktadır. Bu oranla Akdeniz'in öteki limanlarıyla rekabet edecek durumdadır. İskenderun'un kıymetli olması ticaretinden ve sanayisinden dolayı değildir. Çünkü bu bölge üretim ve tüketim yeri değildir. Buranın değeri bulunduğu coğrafyadan dolayıdır. Kent

¹⁵² Kodaman, 2014, 159.

¹⁵³ Kodaman, 2014, 160.

¹⁵⁴ Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Correspondance Commerciale, Diyarbakır, 1883-1897.

¹⁵⁵ Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Correspondances consulaire et commerciale, Diarbékir et Alexadrette, 1793-1901, Tome II.

limanın hemen yanındadır. Ülkenin iç bölgelerine geçiş imkânı sunmaktadır. Fırat havzası, Pers (İran) ve Kafkasya hinterlandını oluşturmaktadır. Bu durum onun gelecekte ticarî trafiğini yükseltecektir.

Görüldüğü gibi bu alanda olan Fransız konsolosları ve yardımcıları Halep ve İskenderun'un coğrafi ve ticarî değerini belirterek, yönetimlerinin ilgisini çekmektedirler. Gerçekten de İskenderun ve Halep'in durumu Fransa'ya Orta Doğuda politik, ticarî güç ve ayrıcalıklar getirecek özelliktedir.

Fransa buradaki mevcudiyetini, gücünü yükseltmek için, XIX. yüzyılın son bölümünde ve XX. yüzyılın ilk döneminde çalışmalarını farklı sahalarda devam ettirmeyi ve çoğaltmayı sürdürdü. Bunların en önemlisi tabii ki ticarettir. Bu ticaretin büyüklüğünü ve çeşidini anlayabilmek için, İskenderun limanından Fransa'ya gerçekleştirilen ihracat ve oradan da gerçekleştirilen ithalât oranlarına ve ürünlerine göz atmak lazımdır. Bu şekildeki verileri konsolos yazışmalarından takip etmek mümkündür. Fransa'nın 1890-1900 yılları arasında İskenderun limanına gelip giden buharlı gemi miktarı 40 ya da 50 arasında bulunmakta, taşıdıkları yük ise 72.000 ile 77.000 ton dolayındadır. Gemi miktarı ve taşıdığı yük miktarı açısından Fransa ile ilk üç sırada yer almaktadır. Gerçekleştirilen ihracat değeri dört ile altı milyon; ithalât değeri ise iki ile üç milyon arasında değişmektedir. Bu veriler 1892-1900 yılları içindir. İhracat ve ithalât ürünlerinin ise şu şekildedir:¹⁵⁶

Çizelge 3.1. Fransa İle Yapılan İhracat Ve İthalât Verileri

İhraç edilen mallar	İthal edilen mallar
Dokuma kumaş	İpek işleri
Yün	Hırdavat
Pamuk	Çuha-Kumaş
Maroken	Ecza
Deri	Şeker
Bakır	Kahve
Antep Fıstığı	İpek
Tahıl	Demir
Mazı	Demir Aletleri
Elma	Kâğıt
Susam	Kurşun
Haşhaş tohumu	Çelik
Badem	Çinko
Kayısı Çekirdeği	Şarap

¹⁵⁶ Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Correspondances consulaire et commerciale, Diarbékir et Alexandrette, 1793-1901, Tome II.

Zeytinyağı	Cam ve Kristal
Mücevherat	Bakır
	Bakır eşya

Yine Diyarbakır'dan gerçekleştirilen ihracat ve ithalâta Fransa'nın konumu ilk üç sıradaydı. İhracat değeri 1890'da 13.284 sterlin, 1891'da ise 15.210 sterlindir. İthalâttaki değeri 1890 yılında 15.200 sterlin, 1891'de 18.895 sterlindir. İhraç ve ithal edilen ürünlerin çeşitleri İskenderun'dan yapılan ihraç ve ithal ürünleriyle aynı sayılırdı.¹⁵⁷

3.2.3. Diğer Ticari Faaliyetler

Osmanlı Devletinde 19. yüzyılın ilk bölümüne değin dış ticarete birinci sırada Fransa bulunmaktaydı. Fakat Osmanlı-Fransız ilişkilerindeki düzensizlik ve de İngiliz ihracatının zayıf devletlere yönelmesi sebebiyle Fransa bu konumunu İngiltere'ye bırakmıştır. 1820'li yıllardan sonra İngiliz pamukluları daha evvelki hususlarda da belirtildiği gibi Avrupa ve Amerika piyasalarından zayıf devletlerin pazarlarına geçmeye başlamıştır. Osmanlı pamuklu piyasasına İngiliz pamuklular ilk olarak Hint benzeri kumaşlarla sokulmuş fakat kaliteli Hint pamukluları gibi olamadığı için umduğu etkinliği gösterememiştir. Ancak İngilizlerin giderek daha iyi Hint taklitleri yapması ve bununla birlikte fiyatlarının az olmasından pamuklu piyasasında konum sahibi olmayı elde etmiştir.¹⁵⁸

Avrupa tacirlerinin güçlü olması ve kapitülasyonlardan dolayı gelen sınırlamalar dikkate alındığında, Osmanlı tarzının kendine has yeni bir sanayi oluşturabilmesi çok ilginçtir. Eski zanaat sanayileri, yabancı rekabet ve kuvvetli loncaların koyduğu kısıtlamalar karşısında zayıflamıştı. Ekonomiyi çağdaşlaştırmak, eski üretim merkezleri haricinde ve loncaların tesirinden bütünüyle yeni fabrikaların inşa edilmesini kapsıyordu. Zaten II. Mahmut döneminde fabrikalar, yeni ordusu için lazım olan üniformaları ve miğferleri üretmek için iktidar pahasına yapıldı. Abdülmecit idaresindeki teknisyenler ve makineler Avrupa'dan getirildi ve iktidarının son kısmında çok sayıda fabrika bulunmaktaydı. Çok sayıda tarz giyim, kumaş ve başlık imal etti fakat Tophane'de topçu ve tüfek dükkânları mevcuttu; Beykoz ordu fabrikası ayakkabı, bot, kartuş kemer vb. üretti ve İnceköy'de cam fabrikası kuruldu. Fakat bu fabrikalar iyi yönetilmiyordu ve etkin değillerdi, ordunun, askerlerin ve ülkenin gereksinimlerini karşılayamadılar.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Fransız Dışişleri Arşivi, Correspondance Commerciale, 1883-1897, Dıarbéklr, Année 1892, Turquie d'Asie, Commerce du Vilâyet de Dıarbékir en 1891.

¹⁵⁸ İnalçık, H. (1996). *Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü. Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 307.

¹⁵⁹ Shaw ve Shaw, 1977, 122.

Bu süreçte ekonominin parasal hale gelmesi, dış ticaret çapındaki ilerlemeler ve sonunda ekonomik gelişme Tanzimat'la beraber ekonomik kurumsallaşmayı gündeme taşıdı.¹⁶⁰ Kurumsallaşma döneminin en etkin kurumları kredi kurumları ve bankalardı. Banka düzeni Osmanlı'nın dış borç konusunda çok etkilidir; ödemeler bilançosunda yer almayan hususlar çoğunlukla bankalar vasıtasıyla işleme tabi olur. 1875 yılında Meclis-i Ticaret ve Ziraat teşkil edilir. Sonrasında ise ticaret, ziraat ve sanayi odaları kurulur. Tahvilat Borsası işleme başlar. Tarımda meta üretimine başlanır. Tarımsal faaliyetler parasallaşır. Dış ticarete ilk sırada tarımsal mamuller yer alır. Toprakta mülkiyet faaliyetleri geliştirilir. Verimi yükseltmek için gerekli tedbirler alınır. Teşvik edici siyaset takip edilir. Bir tarım devrimi meydana gelmese de ekonomik durumu gelişme aşamasına getiren bir tarımsal sistem kurulur.¹⁶¹ Lonca sistemli zanaat dağılmaya başlar. Tarım harici üretime özgürlük verilir. Piyasa giren atölyelerde üretim ilerler. Dokuma, deri gibi alanlarda gelişmiş teknolojiyen faydalanılır. Yetenekli ustalar yetiştirilir. Endüstri toplumu koşulları gittikçe halk için de yer bulmaya başlar. Yerel ticaret kapsamı, devlet ve devletlerarası seviyeye yükseltilir. Demiryolları ve buharlı gemilerle beraber ulaşım alanında yapılan değişimlerle iç Pazar geliştirilir. Batı Anadolu ve Balkanlar gibi bölgelerde ticaretin daha dinamik hale geldiği görülür. Özellikle Büyük Buhran (1873-96) sonrasında tarımda büyük değişimler meydana gelmiştir. Dış pazarın tespit edilmesinde yeni tüketim sistemleri ortaya çıkar. Fakat dışa yönelim devlet ekonomisinde ikili bir sistemin meydana gelmesini de beraberinde getirir. Dış pazara yönelmiş şehir ağırlıklı adacıklarla beraber ticaretten faydalanamayan geçimlik yapılar biraz daha beraberliğini devam ettirir. Anadolu hinterlandı Anadolu-Bağdat demiryolu ile beraber farklılaşmaya başlar. Daha evvelki demiryollarının tersine bu yeni hat iç pazarı kuvvetlendirir. Demiryolu rotası kısa bir zamanda ulusal pazarla birleşir. Devlet seviyesinde iktisadi bütünlüğe doğru büyük bir başlangıç yapılır.¹⁶² Feshane 1843-1851 yıllarında yeni teknolojiyle doldurulur. Buhar gücü ve makineye başlanır. İngiltere, Fransa ve Belçika' dan buhar gücüyle çalışan iplik, dokuma ve apre makineleri alınır. Bunun sonucunda İmalâthane bir dokuma fabrikasına çevrilir.¹⁶³

Bununla beraber Abdülmecit devrinde de Fransa'dan teknisyen ve makineler alınarak birçok fabrika inşa edildi. Bu fabrikalar, giyim eşyası, bez, top ve tüfek, ayakkabı, çizme, kütüklük

¹⁶⁰ Aytekin, A. (2013). "Osmanlı-Türk Modernleşmesinin Düşünsel, Ekonomik ve Bürokratik Kodları." *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30, 313-329.

¹⁶¹ Zengin, H. (2017). "İktisadi Gelişme Farklılıklarının Devlet Ve Birey Düzeyinde Analizi: İngiltere Ve Osmanlı Devleti Örnekleri." *Journal of Marmara University Social Sciences Institute/Öneri* 12(47), 31-48.

¹⁶² Toprak, 1997, 196.

¹⁶³ Toprak, 1997, 211.

ve cam üretimi yapmaktaydı. Tüm bu fabrikalar iyi yönetilemediğinden dolayı ülkenin ihtiyacını gideremedi.¹⁶⁴ Devletle birlikte Osmanlı ve yabancı girişimciler, imparatorluğun farklı bölgelerinde fabrika inşa etti. Özel fabrikaların en etkin olduğu üretim alanı ipek ipliğinde gerçekleşmiştir. Bursa’da bunu yapmak için 1845’de Falkeisen adında bir İsviçreli, buhar motoruyla çalışan bir fabrika inşa etti.¹⁶⁵ İlk başta çok fazla zorluklar yaşayan fabrika hızlı bir şekilde büyüdü ve kısa bir sürede Bursa’da ipek fabrikaları sayısı arttı.¹⁶⁶ Bir seyyaha göre 1855 yılında Bursa’da Fransız fabrikaları usulünde 8-10 ipek ipliği fabrikası mevcuttur.¹⁶⁷ İpek endüstrisinin haricindeki sahalarda, özel kesime ait fabrikalar inşa edildi. Fakat bu fabrikalar da devlet fabrikaları gibi kısa vadeli oldu. Yeni faaliyetler, makine ile üretimin haricinde kırsal ve fabrika içi üretimin olmadığını ortaya koymaktadır.¹⁶⁸ 19. yüzyıl Osmanlı üretiminin önemli kısmı, evlerde ve atölyelerde gerçekleşmektedir. Elle dokuma, bu süreçte çok fazlaydı. Selanik’in Mayadağ kasabasında evlerde gerçekleştirilen imalat, Kırım Harbi zamanında Osmanlı ve İngiliz ordularında kullanıldı.¹⁶⁹

Yabancı ürünlerin Osmanlılarca beğenilmesi 18. yüzyılda ortaya çıkan Batılılaşma kapsamında daha da ilerlemiştir. Avrupa usulü mobilya alma, Batılı usulde kıyafet, Avrupa ürünleri, ipekliler daha fazla tercih edilmiştir. Avrupalı imalatçılar Osmanlı ipekli piyasasını kazanmak amacıyla, imal edecekleri kumaşların renk ve desen bakımından şark usulünde olmasına, fiyat açısından da iç piyasada olanlardan daha ucuz olmasına önem vermişlerdir. Avrupa’da en önemli ipekli kumaş imalatçısı olan Fransa ve İtalya giderek yükselen ham ipek gereksinimini giderebilmek için Osmanlı dokumacıları ile zorlu bir mücadeleye girerek koza fiyatlarını arttırdılar. Bunu kaldıramayan Osmanlı tüccarı bu durumdan ayrılmak mecburiyetinde kaldı. Bunun sonucunda Avrupalılar Osmanlı kozalarını satın alan tek alıcı oldular. Koz fiyatlarını iyice azaltarak çok fazla kazanç elde ettiler. Bu durum kozacılığın Osmanlı köylüsü için bir kazanç alanı olma özelliğini kaybetmesine sebep olmuştur.¹⁷⁰

Klasik bir ev endüstrisi tarzında halıcılık da özellikle hayvancılığın ilerlediği Selanik, Niş, Sivas, Konya, Maraş, İzmir ve Halep gibi yerlerde yapılmaktadır. Nerde dokunuyorsa oranın ismini alan halılar 19. yüzyılın ilk dönemlerinden beri Osmanlı ticaretinin önemli

¹⁶⁴ Shaw ve Shaw, 1977, 160

¹⁶⁵ Sarc, Ö.C. (1999). *Tanzimat ve Sanayimiz* (İkinci Baskı). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 437.

¹⁶⁶ Sarc, 1999, 437.

¹⁶⁷ Sarc, 1999, 437.

¹⁶⁸ Quataert, D. (1999). *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (Çev: T. Güney). İstanbul: İletişim Yayınları, 283.

¹⁶⁹ Quataert, 1999, 94.

¹⁷⁰ Önsoy, R. (1988). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*. Ankara: T.C. İş Bankası Kültür Yayınları, 24.

hususlarından birisi oldu. Buralarda yapılan halılar Fransa, İngiltere, İtalya ve Amerika gibi devletlere ihraç edilmiştir.¹⁷¹

3.3. Devletler Arasında Kapitülasyonların Rolü

Kapitülasyon teriminin Latince “*sözleşme yapma*” manasındaki “*capitnlare*” sözcüğünden türediği ifade edilmektedir.¹⁷² “*Kapitülasyon*” teriminin temelinde bir sözleşme (iki taraflılık) olmasına rağmen Osmanlılarca yapılan kapitülasyonlarda, 1535 yılında Fransa ile gerçekleştirilen sözleşmeye kadar tek taraflılığın olduğu dikkat çekmektedir.¹⁷³ Ancak tek taraflı da olsa kapitülasyonlar, bir defa kabul edildikten sonra iki tarafı da yükümlü kılan bir hak ve sorumluluklar sistemi oluşturmuşlardır.¹⁷⁴ Kapitülasyon “Avrupalı ülkelerin kendi devletleri haricinde devamlı veya geçici olarak vatandaşlarının, kendi devletlerinin uymak durumunda sahip oldukları ayrıcalıklarla, ticaret ve gümrük hususlarında kazandıkları kolaylıklar ve ayrıcalıklar sistemi” biçiminde gösterilebilir. Avrupalı ülkeler bu ayrıcalıklar sistemini ekseriyetle de Osmanlı Devleti, Mısır ve Çin üzerinde gerçekleştirmişlerdir,¹⁷⁵ fakat bu sistemin yapılmasından en çok zarar gören Osmanlı devleti olmuştur.¹⁷⁶

Ticarî ve malî alanlarda Fransa’ya sunulan ayrıcalıklar, giderek farklı ticarî sözleşmelerle öteki Avrupa ülkelerine de tanınmıştır. Fakat Osmanlı yönetiminin 1838-1846 yılları arasında ithalat ve ihracatında uygulanan vergi oranını, gerçekleştirdiği farklı ticarî sözleşmelerle geliştirmeyi hedeflediği ve bu hususta başarı gösterdiği ortaya çıkmaktadır (İthalattan %5 ve ihracattan %12). 1861 yılında ise bu oranlar yeniden %8’e düşürülmüştür.¹⁷⁷ Osmanlı yönetimleri 1875-1907 yılları arasında tarifelerin % 20’ye çıkarılması için çok gayret göstermiştir, fakat kapitülasyon sahibi Avrupalı ülkeler bu durumun karşısında olmuşlardır.¹⁷⁸ Böylece Osmanlı devleti 1881 yılında ihracat ve transit gümrük vergisinin, ithalat resminin % 1’den % 20 ye yükseltilmesi karşılığında iptal edilmesi önerisi yapmış, fakat Avrupa ülkelerinden beklediği cevabı alamamıştır. Nihayetinde Avrupalılar 1907 yılında ithalattan alınan verginin % 8’den %11’e

¹⁷¹ Önsoy, 1988, 9.

¹⁷² Bilsel. C. (1933). *Lozan*. Cilt: II, İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 29

¹⁷³ İnalçık. H. (1971). *İmtiyazat, The Encyclopaedia of İslam*. Cilt; III. London. 1971. s. 1183

¹⁷⁴ Kurdakul. N. (1981). *Osmanlı Devleti’nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*. İstanbul: Döler Neşriyat, 26-27.

¹⁷⁵ Pazarcı. H. (1998). *Uluslararası Hukuk Dersleri*. I. Kitap. Ankara: Turhan Kitabevi, 73.

¹⁷⁶ Pamir, A. (2002). "Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti’ne Etkileri." *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 51(2), 79-119.

¹⁷⁷ Çufalı, M. (2000). Kapitülasyonların Mahiyeti ve Osmanlı Devletimin Yıkılışındaki Rolü. *Türk Yurdu Dergisi*. Cilt: XIX-XX, Sayı: 148-149, 160.

¹⁷⁸ Gordon, L. J. (1932). *American Relations with Turkey*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 163.

yükseltilmesini onaylamışlar, fakat aradaki %3'lük farkın Düyun-u Umumiye İdaresince toplanmasını mecburi kılmışlardı.¹⁷⁹

İdari hususlarda, Osmanlı Devleti'nde kapitülasyon sahibi olan farklı ülkelerin, kendi yetkileri kapsamında faaliyet gösteren bir kısım kuruluşlarının da Osmanlı devleti üzerinde gittikçe artan faaliyete başladıkları görülmektedir. Esasında, Osmanlı bölgelerinde şube sahibi olmak isteyen yabancı bir banka ya da ticaret şirketinden -kapitülasyonlar gereği- resmi veya kanuni herhangi bir prosedüre tabi olmanın talep edilmediği anlaşılmaktadır. Bundan dolayı yabancı bir banka ya da özel şirket Osmanlı Devletinde hiçbir resmî kuruma başvuru yapmadan rahat bir şekilde şubesini açabilir ve çalışmalarını sürdürebilirdi.¹⁸⁰ Bu yöntemle açılan kurumlar arasında en önemlisi postanelerdir. Osmanlı bölgelerinde ilk posta kurumunu Avusturya inşa etmiştir. 1718 yılındaki Pasarofça Antlaşması'nın 18. hükmünde, bu ülkenin İstanbul ile Viyana arasında çalışacak diplomatik kuryelerinin korunmasının sağlanması ve gereksinimlerinin karşılanması kararı alınmıştır. Bu hükümde yalnızca diplomatik kuryelerden bahsedilmesine, bunun yanında bir posta kurumundan söz edilmemesine rağmen, Avusturya vapur firmaları kısa bir zamanda posta hizmetine geçmişlerdir. Bu ülkenin ardından Fransa 1812 yılında, İngiltere 1832 yılında ve Yunanistan da 1834 yılında Osmanlı Devletinde posta hizmeti verme yetkisine sahip olmuş, bahsedilen ülkeleri İtalya, Romanya, Rusya, Mısır ve Almanya takip etmiştir. İsmi verilen ülkelerin elinde bulundurdukları postane miktarlarına bakıldığında, Osmanlı devletinin "*Hasta Adamlığı*" bir defa daha görülmektedir: Avusturya: 78, Fransa: 45, Rusya: 27, Mısır: 17, Yunanistan: 12, İtalya: 10, Almanya: 5 ve İngiltere: 4. Bu postanelerden Mısır ve Yunanistan'ın sahip oldukları 1881 yılında kapatıldığı, İtalyan postanelerinin de iki kez lağvedilmesine rağmen, 1912 yılında yapılan Uşi Antlaşması'nın ardından yeniden faaliyete başladıkları görülmektedir.¹⁸¹

Osmanlı devleti malî ve ekonomik unsurların haricinde Avrupa'da yeni dostlar elde etmek maksadıyla bazı devletlere ticarî ayrıcalıklar sunmuşlardır. Osmanlıların 16. yüzyılda Fransa'ya, İngiltere'ye ve ardından Hollanda, Avusturya ve Prusya ile öteki bir kısım devletlerin yurttaşlarına tanıdığı bu ayrıcalıkların bir nedeni de budur.¹⁸² Nebioğlu¹⁸³ Osmanlı Devletinin kuruluş döneminden 16. yüzyıl ortalarına kadar ki devire kapitülasyonların ilk devresi ve 1535 yılında Fransa'ya tanınan kapitülasyonlarla başlayan

¹⁷⁹ Çufalı, 2000, 161.

¹⁸⁰ Mears, E.G. (1924). *Modern Turkey*, New York: Macmillan, 431.

¹⁸¹ Pamir, 2002, 96.

¹⁸² Pamuk, Ş. (1993). *Osmanlı- Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 147.

¹⁸³ Nebioğlu, 1986, 13.

ve 1740 yılına kadar devam eden devir ise ikinci devir veya “Fransız Kapitülasyonları Devri” şeklinde isimlendirmektedir. 1535 yılında Fransızlarla gerçekleştirilen sözleşme, sonrasında tüm öteki ülkelerle gerçekleştirilen kapitülasyonlara bir örnektir. Bu sözleşmenin sonrasında Fransa ile 1569 yılında yeni bir sözleşme yapılarak yakın doğuda seyreden tüm gemilerde Fransız bayrağı dalgalanması mecburiyeti getirilmiştir. Akdeniz’de Fransız gücünü azaltmayı amaçlayan İngilizler de ilk kez 1580 yılında Bâb-ı Âli’den bazı ayrıcalıklar kazanmayı başarmışlardır. Bu ikinci devirde Fransızlar tam olarak 7 defa kapitülasyon hakkı kazanmışlardır. Bunların haricinde İtalyan Cumhuriyetleri de bazı imtiyazlar elde ettiler. Sonrasında İngiltere ve Hollanda, sonra 1617 yılında Avusturya, 1678 yılında Polonya, 1700 yılında Rusya ve 1737 yılında İsveç farklı kapitülasyonlar kazandılar. Başlangıçta bir hükümdarın verdiği ve hükümdar hayatta olduğu sürece geçerli olacak bu ayrıcalıklar, hükümdarın vefatının ardından yenilenmek mecburiyetindeydi. Yeni antlaşmalar değişik zorluklar çıkarıyor, antlaşmanın hazırlığı uzun sürüyordu. 1740 yılında Fransızlarla gerçekleştirilen antlaşmadan beri gerçekleştirilen bütün antlaşmalar devamlı olarak onaylanmaya başlanmıştır. Artık bu antlaşmalar “Dostluk ve Ticaret Antlaşmaları” şeklinde isimlendirilmekteydi.¹⁸⁴ Bu süreçte neredeyse tüm ülkelerin kapitülasyonlar vasıtasıyla ayrıcalıklar kazanmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Fransa ile 1740 yılında imzalan antlaşma dışında 1838 yılında İngiliz ticaret antlaşmasından sonra yeni bir ticaret antlaşmasının, 1850 yılında ise gümrük tarife antlaşmasının yapıldığı anlaşılmaktadır. Avusturya ile 1747 ve 1771 yıllarında, Danimarka ile 1756 ve 1841 yıllarında, İsveç ve Norveç ile 1840, Belçika ile 1838, 1839 ve 1840 yıllarında, Hollanda ile 1840, Prusya ile 1761 yılında, Alman Gümrük Birliği ile 1840 ve 1841 yıllarında, İspanya ile 1782 ve 1840, Rusya ile 1783, 1829 ve 1846 yıllarında, İngiltere ile 1809 ve 1838 yıllarında, ABD ile 1830 yılında, Portekiz ile 1834 yılında, Toskana ile 1841, Sardunya ile 1839 ve 1854 yıllarında, Napoli-Sicilya ile 1851 ve Yunanistan ile 1840 tarihinde farklı kapitülasyon antlaşmaları gerçekleştirilmiştir.¹⁸⁵

¹⁸⁴ Nebioğlu, 1986, 14.

¹⁸⁵ Nebioğlu, 1986, 15.

3.4. Banka Sisteminin Geliştirilmesinde Fransa'nın Rolü

3.4.1. Osmanlı Bankasına Giden Süreç Ve Fransa

Tanzimat'ın ilanı esnasında, 1838 ve 1839 senelerinde İngiliz ve Fransızlarla imzalanan ticaret sözleşmeleri kısa süre içinde önemli mali problemler meydana getirmişti.¹⁸⁶ İlk dönemlerde çok fazla ithalat yüzünden altın gümüş vb. her çeşit değerli mal dışarıya gidiyordu. Bunun sonucunda Osmanlı azınlıklarından meydana gelen tacir ve sarraflar önemli bir ekonomik kriz yaşadılar.¹⁸⁷ Osmanlı yönetimi içeride altın, gümüş ve kıymetli maden stokunun bitmesi ile "kaime" isminde parayı dışarıya vermeye başlamıştır. Bunlar hem para hem de tahvil gibi faiz kazancı olma niteliğindedir. Fakat ithalatın finansmanından dolayı bunlar da ihraç edilmiştir. Nihayetinde dış ticaret açığı artmıştır. Dışarıda faizler % 3-5 aralığında bulunurken Osmanlı yönetiminin ihraç ettiği kaimeler daha fazla faiz sağladığından (% 12,5) yabancılar da kaimeleri saklamışlardır. Bundan dolayı kaimeler üstünde bazı spekülasyonlar olmuş ve bu işi yapanlar özellikle Galata bankerleri önemli miktarlarda kazanç sağlamışlardır.¹⁸⁸

Bu anlamda Tanzimat'ın ilk devirlerinde en önemli ekonomik problem kaime veya kâğıt paranın tedavüle girmesinden dolayıdır. Tanzimat idaresi, devlet ekonomisini merkezileştirme nedeniyle uzun bir dönemdir uygulanan iltizamı bitirmiş, kendi muhassılları vasıtasıyla gelirlerini toplamayı tercih etmiştir. Muhassılların yeteri kadar tecrübesi bulunmadığından ve yeni yapıyla beraber gündeme giren yolsuzluklar sebebiyle devlet gelirlerinde büyük bir azalma görülür. Diğer taraftan Tanzimat'ın ihtiyaç duyduğu yenilikler ise Babıali'nin para gereksinimini giderek yükseltmektedir. Madeni paranın vezin ve ayanında daha çok değişiklik yapılamayacağından çözüm ya dışarıya borçlanmak ya da Batı'da uzun yıllardır yapılan kâğıt para basımını gerçekleştirmektir. Osmanlı'nın ilk kâğıt parası, kaime, 1840 yılında tedavüle girmiştir. Esasında kaime paradan ziyade bir tahvildir. Senede % 8 faiz getirisi vardır. Sekiz yıl boyunca tedavülden kalkmayacaktır. Toplum gittikçe kaimeyi benimser. Devlet hazinesi ve gümrükler tarafından onaylanması ve senede iki defa faiz vermesi kaimenin bir dönem madeni para ile denk olarak değiştirilmesine sebep olur. Faiz kazancı sebebiyle Osmanlı, kaimeleri tasarruf vasıtası şeklinde kullanmaya başlar. Piyasaya kaime çıkarmak, maliyetlerini ödemede zorluk yaşayan Babıâli için çok iyi bir

¹⁸⁶ Uluyol, O. (2019). "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Bankacılığın Gelişimi." *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi* 16, 19-40.

¹⁸⁷ Kazgan, H. (1997). *Osmanlı'dan Cumhuriyete Türk Bankacılık Tarihi*, İstanbul: Türkiye Bankalar Birliği Yayını, 27.

¹⁸⁸ Kazgan, H. (2005). *Galata Bankerleri*, I. Cilt, Ankara: Orion Yayınevi, 24.

fırsattır. Osmanlı sıkıntıya girdikçe emisyonu başvurur. Fakat ilk başta kısıtlı miktarda ve tahvil özelliğinde piyasaya sürülen kaimeler gittikçe değer kaybetmeye başlar. Bununla birlikte yurt dışından gelen imitasyonları da piyasaya sokulur. Kaimenin madeni paralara ve dış paralara kıyasla kıymeti gittikçe azalır. 1844 yılında yapılan Para Reformu'yla yapılan parasal düzenlemeler kaimenin değer kaybı ile manasını kaybeder. Babıâli, Osmanlı para yapısını canlandırmak için kaimeleri hızlı bir şekilde tedavülden kaldırmaktan başka çare bulamaz.¹⁸⁹

Kaimeyi piyasadan kaldırmak için karşılığı gereklidir. Memurdan ve tacirden “iane-i umumiye” ismiyle 1.5 milyon lira para alınır.¹⁹⁰ Alınan bu parayla aynı tutardaki kaime tedavülden çıkarılacaktır. Sonuçta 1851 yılında bir miktar kaime Darphanede yakılır. Fakat aynı sene Cidde'de problemlerin meydana gelmesiyle, kaimenin kaldırılması için toplanan yardımın geri kalanı bu sorunların halledilmesi için harcanır. Sonrasında Kırım Harbi çıkar. Savaş maliyetini ödemek üzere 1854 yılında 10 ve 20 kuruşluk “ordu kaimesi” çıkarılır, diğer taraftan, kaime tedavülü eskiden İstanbul'da gerçekleştirilirken, savaşla beraber kırsalda da piyasaya kaime sokulur.¹⁹¹ Savaş sonrası ordu kaimeleri vergi karşılığı mal sandıklarında kabul edilir ve tedavülden kalkar. Kalan kaimenin toplanması ve dalgalı borçların ifası maksadıyla 1860 yılında yeni bir borç teşebbüsüne girilir. Kaimenin problem çıkarması ve daha evvelki borçların kullanılış şekli Osmanlı'nın dış para borsalarında değerini azaltmıştır. Bu sebeple İngiliz sermaye çevreleri yeni bir borç yapmazlar. Osmanlı, Mires isimli Fransız bir bankerden % 53 faizli borç almak mecburiyetinde kalır. Fakat Mires iflas eder ve kaimenin kaldırılması tekrar düyuna kalır.¹⁹² Kaime problemini Osmanlı Bankası sona erdirir.

3.4.2. Osmanlı Bankası

Tanzimat Fermanı'yla beraber gelen mecburi giderlerin karşılanabilmesi maksadıyla 1839 senesinde “Kaime-i nakdiye-i mutebere” isminde ilk Osmanlı kâğıt parası basılmıştır. 1847 senesinde J. Alleon ve Th-Baltazzi isimli bankerler devletin de yardımıyla Osmanlı Devletinde açılan ilk banka olan İstanbul Bankası'nı (Bank-ı Dersaadet) açmışlardır. 1863 senesinde açılan Bank-ı Osmani Şahane Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası açılıncaya kadar banknot basma ve emisyon oluşturma yetkisini elinde bulundurarak çalışmış yabancı

¹⁸⁹ Toprak, 1997, 233.

¹⁹⁰ Badem, C. (2010). "IV. Financing The War." *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*. Netherlands: Brill, 289-328.

¹⁹¹ Akyıldız, A. (2003). *Para pul oldu: Osmanlı'da kâğıt para, maliye ve toplum*. Vol. 138. İstanbul: İletişim.

¹⁹² Toprak, 1997, 233.

bankadır.¹⁹³ Osmanlı Bankası ise bir kısım Fransız ve İngiliz asıllı banker ve banka temsilcisi tarafından 4 Şubat 1863 tarihinde açılmıştır.¹⁹⁴ Esasında Osmanlı Bankası 1856 yılında açılmış olan Ottoman Bank'ın devamı niteliğindedir. Osmanlı Devleti'nde çağdaş manada ilk ticari ve mevduat özelliği bulunan banka 1856 yılında açılan Osmanlı Bankası'dır.

Osmanlı yönetimi 1854 senesinde Kırım Harbinin masraflarını karşılamak için Avrupa'dan borç almış ve Osmanlı yönetimi ile Avrupa devletleri arasında bu borçların verilmesi hususunda aracılık yapacak bir devlet bankasına gereksinim duyulmuştur. Bu maksatla 1856 senesinde merkezi Londra'da olan İngiliz sermayeli Osmanlı Bankası açılmıştır.¹⁹⁵ Osmanlı Bankası 1856 senesinde bir İngiliz sermaye kesiminin liderliğinde 500.000 İngiliz Sterlini ile oluşturulmuştur. İlk başta, ödeme ve indirim işlemlerini gerçekleştiren bir Ticaret Bankası niteliğinde açılmış iken, 4 Şubat 1863 tarihinde Fransız sermayenin eklenmesiyle Bank-ı Osmani Şahane ismini alarak banknot ihracı imtiyazına ve hakkına sahip olan bir devlet bankası halini almıştır. Yabancı sermayeli olan bu bankanın devlet bankası niteliğinde olmasının sebebi; devlette para ihracının gerçekleşmesi ve parasal alanı istikrarlı hale getirmektir.¹⁹⁶

Osmanlı Bankası'nın açılma sebepleri şöyle ifade edilebilir: ilk olarak, ülke gelirleri ve giderleri arasında zamanla meydana gelen dengesizliği düzeltecek avans ve kısa vadeli hazine bonolarının oluşturulma gereksinimi; İkincisi, dış borçların temininde ve bu borçların anapara ve faizlerin verilmesinde Batılı alacak sahiplerinin inandığı bir yapı oluşturulması gereksinimidir. Bununla beraber büyüyen mal ihracat ve ithalat pazarları kambiyo ve dış ödeme işlemlerinin tekrardan yapılmasına mecbur bırakmıştır. Clay'a göre¹⁹⁷ Osmanlı yöneticileri bakımından bu şekilde olan bir bankadan amaçlanan dört esas mevcuttur:

- Yerli Galata bankerlerinin iktidara sundukları yüksek faizli kısa vadeli borçlardaki tekel haklarını kaldırmak ve daha düşük faizlerle borç almak,
- Teşkil edilecek banka aracılığıyla Avrupa finans kesimine girilerek uzun vadeli borçlanmalar sayesinde altyapı yatırımlarını yapmak,

¹⁹³Sümer, G. (2016). "Türk Bankacılık Sektörünün Tarihsel Gelişimi ve AB Bankacılık Sektörü İle Karşılaştırılması", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 18(2), 488.

¹⁹⁴ Bayraktar, K. (2002). "Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu", *C.U. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(2), 81.

¹⁹⁵ Apak, S. ve Tay, A. (2012). "Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyıldaki Finansal Sisteminde Osmanlı Bankası'nın Yeri ve Faaliyetleri", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 69.

¹⁹⁶ Apak ve Tay, 2012, 70.

¹⁹⁷ Clay, C. (1993). "The Bank Notes Of The Imperial Ottoman Bank, 1863-1876." *New Perspectives on Turkey* 9, 102.

- Vergi gelirlerinin merkeze verilmesiyle hem içeride hem de dışarıda lüzumlu harcamaları gerçekleştirebilmek,
- Ekonomik sistemin ve yönetimin tekrar düzenlenmesinde bankaya vazife vermektir.

Bankanın imtiyaz sözleşmesindeki ilk hükmünde devlet bankası olduğu belirtilmiştir. Çalışma süresi 30 yıl olmak üzere 2.700.000 Sterlin sermaye ile teşkil edilen banka, imtiyaz sözleşmesi gereğince Osmanlı kanunlarına uyuyordu. Fakat bankanın yönetimi ve kontrol tüzüğüne Londra ve Paris'teki kesimlerin tekelinde kaldı. Bankanın çalışma merkezi olan İstanbul'daki genel müdürlüğünün unsurlarını bile bu kesimler tayin edecekti. Osmanlı Bankası, hazinenin herhangi bir biçimde kâğıt para çıkarmaması koşuluyla ibrazında bedeli verilmek üzere banknot çıkarabilecek, hazinenin veznedar görevi kapsamında İstanbul'da hazinenin sahip olduğu gelirleri toplayacaktı.¹⁹⁸ Aşağıdaki tabloda Osmanlı Bankası'nın sermaye sistemi verilmiştir. En önemli kısmı İngiliz ve Fransız sermaye kesimi almıştır. Devlet bankası olsa da Osmanlı devletinin payı ise yalnızca % 3,7'dir.

Çizelge 3.2. Osmanlı Bankası'nın Kuruluş Hisselerinin Dağılımı¹⁹⁹

Hisse Senetlerinin Sahipliği	Hisse Senetlerinin Paylaşımı (Adet)	Ortaklık Payı (%)	Hisselerin Değeri (Fransız Frank)
İngiliz Sermaye Grubu	80.000	59,26%	40.000.000
Fransız Sermaye Grubu	50.000	37,04%	25.000.000
Osmanlı Devleti	5.000	3,70%	2.500.000
Toplam	135.000	100%	67.500.000

Osmanlı Bankası giderek, Batı'nın finans kuruluşlarıyla karşılaştırılmayacak derecede çok büyük yetkiler elde etmiş ve Osmanlı'nın mali ve iktisadi hayatına yön verecek bir duruma gelmiştir. Osmanlı Bankası'nın İmparatorluk topraklarında ilk başta sınırlı olarak başlayan faaliyetleri kısa zamanda çok önemli ilerlemeler göstermiş ve banka 19. yüzyılın en kuvvetli mali kuruluşlarından biri olmuş, bir emisyon bankası ve İmparatorluğun veznedarı haline gelmiştir.²⁰⁰

1863 senesinde Osmanlı Bankası'nın destek vermesiyle alınan dış borç, daha evvel alınanlara göre daha iyi koşullara sahiptir. 200 milyon Frank değerindeki bu kredi, her biri

¹⁹⁸ Bayraktar, 2002, 80.

¹⁹⁹ Özdemir, B. (2010). *Osmanlı Devleti Dış Borçları: 1854-1954 Döneminde yüzyıl Süren Boyunduruk* (İkinci Baskı). Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın No: 2010/403, 36.

²⁰⁰ Oktar, S. ve Varlı, A. (2009). "İttihat Ve Terakki Dönemi'nin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-I Milli Bankası." *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 27(2), 7.

500 Frank nominal değeri olan 400.000 adet tahvil şeklinde alınmıştır. Bu tahvillerin faiz oranı yıllık % 6 şeklinde tespit edilmiştir. Bununla beraber tahvillerin yıllık amortisman oranı %2 olarak belirlenmiştir. Krediyi almada aracı olan Osmanlı Bankası ve Credit Mobilier bankaları,²⁰¹ esasında bu iki kredinin ilk 150 milyon Franklık bölümünü (300.000 adet) 360 Frank'tan; 50 milyonluk bölümünü (100.000 adedini) da 340 Frank'tan indirim yapmışlardır. Bunun sonucunda kredinin Osmanlı Devleti'ne olan gerçek maliyeti % 6,00 değil, % 9,64 oranındadır. Osmanlı devletinin, Osmanlı Bankası'nın aracı olmadığı evvel alınan kredide bu oran % 10,13 olarak gerçekleşmiştir. Bu sebeple, Osmanlı Bankası'nın aracılık yapmasının kredinin maliyetlerinin azaltılmasında faydalı olduğu ifade edilebilir.²⁰²

Osmanlı Bankası, toplumun % 80'inin tarım işleri yaptığı Osmanlı Devleti'nde tasarrufları almak istemiştir. Bu maksatla yoksulların da zenginler gibi tasarrufa gideceği, banka tarafından yapılan duyurular ile topluma ilan edilmiştir.²⁰³ Banka hem ticari banka hem yatırım bankası hem de devlet bankası işlevleri olan bir bankadır.²⁰⁴ İç borçlanmada çok etkinliği bulunan banka dış borçlanmada da tesirli hale gelmiştir. Bunların haricinde Osmanlı Bankası o devrin çok sayıda yabancı sermayeli yatırımına dâhil olmuş, çiftçi ve tacire kredi vermiştir. Banka, Osmanlı devletinin merkez bankası gibi faaliyet göstermiş iç ve dış borçlanmada hazineye destek verirken takdir edilmiş, İngiliz ve Fransız sermayeli olması ve Avrupa devletlerinden idare edilmesi bakımından da çok fazla şüphe ile yaklaşmıştır.²⁰⁵

3.5. Devletler Arasındaki Borç Meselesi

Osmanlının endüstrileşme programını bırakmasının önemli bir sebebi, 1854 yılında ilk kez dış borçlanma yapmasıdır. Devletin çağdaşlaştırılması ve endüstrileşme yatırımları sebebiyle çok miktarda ekonomik kaynak kullanılmış, ülke paraya sıkışmıştı. Ayrıca gerçekleştirilen endüstri yatırımlarından bir kar elde edilemediği ve bunların çoğu kapandığı için zarara girilmişti. 1850'li yıllara ulaşıldığında artık tehlike iyice artmış, büyük bir para sorunu, idarecileri güç bir hale sokmuştu. Fransa ve İngiltere'nin borç sözleşmelerine uzun bir zaman dayanıldığı halde 28 Ocak 1854 tarihinde başlayan Kırım Harbi sebebiyle çok kötü durumda olan ekonomik durum daha da kötüleşmişti. Artık pazarlık yapacak hali

²⁰¹ Clay, C. (2016). "State Borrowing and the Imperial Ottoman Bank in the Bankruptcy Era (1863–1877)". M.P. Fraser ve P.L. Cottrell (Editörler). *East Meets West-Banking, Commerce and Investment in the Ottoman Empire*. New York: Routledge, 129-142.

²⁰² Kazgan, H. (1995). *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali* I. Cilt, Ankara: Roma Yayınları, 153.

²⁰³ Clay, C. (1994). "The Origins of Modern Banking in the Levant: The Branch Network of the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914", *International Journal of Middle East Studies*, 26(4), 590.

²⁰⁴ Bayraktar, 2002, 99.

²⁰⁵ Apak ve Tay, 2012, 93.

olmayan Osmanlı Devleti, 24 Ağustos 1854 tarihinde ilk kesin borç sözleşmesini yapmıştır.²⁰⁶ Bu tarihten sonra devlet aracılığıyla endüstrileşme faaliyetleri ve Tanzimatçıların endüstrileşme planları bırakılmak mecburiyetinde kalmıştır.²⁰⁷ İlk dış borç anlaşmasından 1877 yılına kadar geçen zaman diliminde dış borçlar artmış ve sonunda bu borçların idaresi için 1881 yılında *Duyunu Umumiye İdaresi* ismiyle uluslararası bir yapı oluşturulmuştur. Bu yönetim, Osmanlı İmparatorluğu'nun en yararlı vergi kaynaklarını yabancı alacaklılar hesabına kontrol altına almakla ülkenin ekonomik bağımsızlığını bitirmiştir. Bu borçların hepsinin verilerek ekonomik bağımsızlığın tekrar sağlanması 1954 yılında gerçekleşmiştir.²⁰⁸

Devlet, 1854 yılındaki borçlanma ile aldığı paranın savaş giderlerini karşılayamadığını anlayınca 1855 yılında, ikinci defa dış borç almaya karar verdi. 1855 senesindeki borçlanmanın aracı kurumu Rothschilds'tir.²⁰⁹ Faiz ödemeleri Fransız ve İngiliz yönetimlerinin garantörlüğünde olan bu borçlanmanın değeri beş milyon İngiliz lirası idi. Fransa ile İngiltere'nin garantörlüğü bulunduğundan ihraç fiyatı % 102,6 olarak belirlendi. Faiz % 4, itfa bedeli senelik % 1 olacak şekilde her sene 25 Haziran ve 25 Aralıkta İngiliz bankasına altı aylık taksit yatırılacak. Bu borca teminat olarak Mısır vergisinden arta kalan para ile ülkenin genel geliri ve ekseriyetle İzmir ve Suriye gümrük gelirleri gösterilmiştir.²¹⁰

1855 tarihinde sözleşmesi yapılan borcun, 49263 lirası gelecek ilk taksit karşılığı ve 2500 lirası komisyon olarak verilmesinin ardından kalan bölümü savaş giderlerine ayrıldı.²¹¹ Fakat borcun, Osmanlı yönetimine bırakılmasında bir kısım problemler meydana geldi. Borcun verilmesini kabul eden İngiliz meclis kararının Ağustos 1855 tarihinde ilan edilmesine rağmen 29 Ocak 1856 tarihine kadar Babıâli'ye yalnızca iki milyondan da az bir kısmı verildi. Yine İngiliz meclisine gönderilen bir belgeden ödenen paranın yüz biner İngiliz Lirası biçiminde Babıâli'ye verildiği ortaya çıkmaktadır.²¹² Borcun ödenmesinde problemler olsa da Babıâli borcun kabul edildiğini 24 Kasım 1855 tarihinde duyurdu. Bu gecikmeden dolayı, Kars seferine hazırlanan Serasker Ömer Paşa olumsuz etkilenmişti.

²⁰⁶ Gürsel, S. (1985). "Osmanlı Dış Borçlan." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* 3. İstanbul: İletişim Yayınları, 676.

²⁰⁷ Clark, E.C. (1974). "The Ottoman Industrial Revolution." *International Journal of Middle East Studies* 5(1), 65-76.

²⁰⁸ Blaisdell, D.C. (1979). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetim "Duyunu umumiye"* (Çev. A. İ. Dalgıç). İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 13.

²⁰⁹ Taşkın, 2007

²¹⁰ Yeniay, İ.H. (1936). *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, Ankara: Mehmet İhsan Matbaası, 12.

²¹¹ Karamursal, A. (1989). *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler* (İkinci Baskı). Ankara: Türk Tarihi Kurumu, 93.

²¹² Marx, K. ve Engels, F. (1977). *Doğu Sorunu (Türkiye)*, Ankara: Sol Yayınları, 735.

Ömer Paşa, görüştüğü General Mansfield'a ordu için satın alınan bir milyon kilo hububatın, parası verilemediğinden dolayı orduya dağıtılamadığını ifade etmiştir.²¹³ Osmanlı Devleti, Kırım Harbinin ardından da dış borçlanmayı sürdürdü. 1876 senesinde tamamen iflasını duyuruncaya kadar on beş defa dış borçlanmaya gidildi. 1854 ve 1855 senelerinin ardından birer defa dış borçlanmaya gidilen seneler; 1858, 1860, 1862, 1863, 1869, 1870, 1871 ve 1872'dir. 1865 senesinde, ağnam ve esham-ı umumiye ile 1873 senesinde iki defa dış borçlanmaya gidilmiş olup bunlardan biri ikinci tertip esham-ı umumiye borcudur.²¹⁴

1854, 1855 ve 1858 senelerinde yapılan dış borçlanmalar, Kırım Harbinin zararlarını gidermek için harcandı. 1870 yılı borçlanması ise bayındırlık faaliyetlerine harcanan tek dış borçlanmadır. 1876 senesine değin 1860, 1862, 1863 ve 1865 senesi dış borçlanmaları, kâğıt paranın ve düzensiz iç borçların ödenmesine ve bir bölümü de masarif-i adiyenin kapatılmasına harcanmıştır.²¹⁵ Dış borçların, devletin ilerlemesinde değil de çok fazla israf edilmesi, 1868 senesinde Yeni Osmanlıların gazetesi olan Hürriyet'te çok eleştirildi. 26 Kasım 1868 tarihli Hürriyet'te yeni bir dış borçlanmaya gidilmemesi hususunda İstanbul'dan yüz iki imza toplanarak protesto edildi.²¹⁶ Alınan dış borçların, yatırım için harcanmaması; borcun geri verilmesi için üretim yapılmaması; ülkenin tek gelir kaynağı olan verginin, vergi mükelleflerinin tamamından muntazam bir biçimde toplanmaması gibi sebepler, devleti iflas noktasına taşımıştır.

Bu anlamda Tanzimat yöneticileri, Osmanlı hastalığının dış borç sayesinde iyileşeceğini umuyordu.²¹⁷ İlk kredi Kırım Harbi esnasında alındı; harbin giderleri ve müttefiklerin talep etmesi, Babıali'yi 2,5 milyon altın lirası borçlanmaya sürükledi.²¹⁸ Sonrasında, dış krediler, çoğu verimli olmayan konulara ayrılmış olan devlet masraflarını karşılamak için teşkil edilmiş bir usul şeklini almıştır.²¹⁹

Devlet 1875 yılında iflasını duyurduğunda, bu borçlar üstündeki senelik giderleri yaklaşık 17 veya 18 milyon altın lira gelirden 14 milyon altın lira kadar fazlaydı.²²⁰ Babıali yabancılara olan borçlarını ödeyemedi. 1881 senesinde Osmanlı Kamu Borçları İdaresi altında dış ekonomik denetimi kabul durumunda kaldı. Mısır'daki hidiv Maliye Bakanı

²¹³ Marx ve Engels, 1977, 736..

²¹⁴ Fazıl, İ. (1926). "Osmanlı İstikrazları, Birinci kısım: Kırım Muharebesi'nden-Muharrem Kararnamesine" *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 23, 71- 80.

²¹⁵ Fazıl, 1926, 82.

²¹⁶ Sungu, İ. (1999). "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat 2*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 828.

²¹⁷ Ahmad, 1984, 21.

²¹⁸ Karal, E.Z. (1956). *Osmanlı Tarihi*, Vol. VII. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 129.

²¹⁹ Ahmad, 1984, 21.

²²⁰ Blaisdell, 1979.

olarak bir İngiliz ve Bayındırlık Bakanı olarak bir Fransız vazifelendirdi. Bu şekilde bir yabancı vesayet durumu devletin bağımsızlığını güçsüz hale getirecek ve ne olursa olsun bundan kaçınmak lazımdı.²²¹ Devletin borçlanması ve Kamu Borcunun ekonomik kaynaklara bağlı olmasının neticesi, mali sistemde üretim miktarını yükseltmek için hiçbir şekilde gerekli sermaye yatırımı yapılmamasıydı.²²² Gereksinim duyulan bir iktisadi altyapı için çok önem arz eden kamu faaliyetlerine para temin edememe, öteki şeylerle birlikte yollar ve demiryolları için yabancı girişimcilere ayrıcalık vermeye mecbur kaldı. Bu ayrıcalıklar, Osmanlı Devletinin konumunu daha da zayıflatan farklı bir Büyük Güç mücadelesi ve çatışması kaynağı durumuna geldi.²²³

Bu borcun bulunmasına rağmen, Babıali, devlet gelirlerinin neredeyse yarısını askeri giderlere harcamayı sürdürdü. Hemen hemen tamamı askeri gereksinimlere harcanan olağanüstü harcamalar göz önünde bulundurulduğunda bu yük arttı.²²⁴ Askeri harcamalar, devlete karşı yükselen iç ve dış tehditlerden dolayı arttırıldı. Balkanlarda milliyetçiliğin ilerlemesi, Osmanlı sınırları dâhilinde bulunan veya bulunmayan kaybedilen toprakları geri alma merkezli siyaset yapan ülkelerde potansiyel düşmanlar meydana getirdi. Babıali'nin askeri yapısı, askeri gücüyle karşılaşmayı çok istemediği Büyük Güçlerden ziyade bu tarz rakiplere karşı bir koruma şeklinde oluşturuldu. 1878-1882 seneleri arasında Osmanlı devleti 232.000 kilometrekarelik alanı ve 6 milyonu aşkın nüfusu yitirdi. Genç Türk devrinin, özellikle Balkan Savaşları'ndaki zararları çok acıydı. İmparatorluk topraklarının yüzde 32,7'sini ve nüfusunun yüzde 20'sini yitirmişti. Yine Osmanlılar bir kısır döngüye girmişlerdi: İmparatorluklarının dağılmasını engellemek için çok büyük harcamalar yaptılar fakat böylece borç miktarları yükseldi ve Avrupa'ya daha bağımlı hale geldi, bu durum Osmanlı'nın dağılmasını hızlandırdı.²²⁵

3.6. Kırım Savaşı'nın Etkisi

Kırım Harbinin başlama sebebi, Kutsal Yerler probleminin diplomatik yöntemlerden giderilememesi veya bunun arzu edilmemesidir.²²⁶ Bu problem ise temel olarak Fransa ile Rusya'nın Osmanlı Devletinde yer alan Kudüs ve etrafındaki Hristiyanlık için kutsal bölgelerin muhafaza edilmesi, idare edilmesi ve restore edilmesi hususlarındaki

²²¹ Ahmad, 1984, 21.

²²² Akarlı, E. D. (1992). "Economic Policy and Budgets in Ottoman Turkey, 1876–1909." *Middle Eastern Studies* 28(3), 443-476.

²²³ Mears, 1924, 354–83.

²²⁴ Akarlı, 1992, 443-476.

²²⁵ Ahmad, 1984, 22.

²²⁶ Brison D. G. (1956). "A Century of Historiography on the Origins of the Crimean War", *American Historical Review*, 62(1-2), 33-58.

rekabetinden dolayı meydana geldi. Uzun süre devam eden diplomasi aşamasında giderilemeyen Kutsal Yerler probleminin çözümü savaşlarda arandı.²²⁷

Ortodoksların liderliğini 1774 yılında yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması ile ele alan Rusya²²⁸, kutsal mekânların bakımı, muhafaza edilmesi ve iyileştirilmesi gibi hususlarda hak ve yetki isteyen Fransa'yı karşısında gördü. Fransa'da 1848 Devrimi neticesinde cumhurbaşkanı olan Louis Napolyon, Mayıs 1850 tarihinde kutsal bölgeler üstündeki haklarının ve yetkilerinin onaylanmasını talep etti.²²⁹ Osmanlı Devletiyle görüşen Fransa, 1740 tarihli Kapitülasyonlar Antlaşması'nın kendisine verdiği ayrıcalıkların tekrar duyurulmasını ve faaliyete geçirilmesini istedi. Bu antlaşma gereği, Rumların ele geçirdiği söylenen ve tam olarak tespit edilemeyen bir kısım kutsal bölgeleri, Katolikler geri alacaktı.²³⁰ 1789 Fransız ihtilalinin ardından Fransa, Kutsal Yerler ile alakalı yetkilerini kullanmadı. İhtilalin laik yapısı sebebiyle dini mevzulardan uzak kalındı. 1848 senesinde Katoliklerin Fransız iktidarına şikâyetlerini iletmeleri sonucu bu husus ile ilgilenme ihtiyacı hissetti.²³¹ Fransa'nın Kutsal Yerler üstünde yetkilerinin kabul edilmesi çabası, Rusya'nın kuvvetli tepkisi ve karşı istekleriyle karşılık buldu.²³² Rusya da 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın maddelerinin geçerli olmasını yani mevcut düzenin sürmesini, Osmanlı Devletinden talep etti. Osmanlı Devleti, Rusya ve Fransa'yı memnun etmek durumunda kaldı.

Osmanlı yönetimi, Mayıs 1851 tarihinde iki ülkeyi de memnun etmek amacıyla Ortodoks ve Katolik kesimlerin kutsal bölgeler üstündeki hak ve ayrıcalıklarını değerlendirip ifade etme ile vazifeli komisyon oluşturdu. Bu komisyon, Müslümanları temsil eden baş çevirmen, Rum Patriği'nin temsilcisi ve Fransa'nın ise Kudüs konsolosu ile İstanbul elçilik çevirmeninden oluşuyordu.²³³ Komisyon, mevcut belgelere baktığında Fransız taleplerinin yerinde olduğu neticesine varmak üzere idi. Ancak Fransız sefiri, karma komisyonun görevi sona ermeden yalnızca Ortodokslara ait olan üç kutsal mekânın hepsinin ortak kullanıma sokulması isteğinde bulundu.²³⁴ Osmanlı yönetimi ile Fransa arasında bu hususta görüşmeler devam ederken Rus Çarı, komisyonun faaliyetleri gelişmesine rağmen Ortodoksların lehine

²²⁷ Taşkın, 2007.

²²⁸ Baykal, B.S. (1959). "Makamat-ı Mübareke Meselesi", *Belleten*, C. XXIII, sayı 89, 244.

²²⁹ Baykal, B.S. (1946). "Paris Kongresi ve Andlaşması (30 Mart 1856)", *Aylık Ansiklopedi*, 2(23), 726.

²³⁰ Slade, S.A. (1943). *Türkiye ve Kırım Harbi* (Çev. A.R. Seyfi). İstanbul: İstanbul Askeri Matbaa, 47.

²³¹ Baykal, 1959, 245.

²³² Anderson, M.S. (2001). *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme* (Çev. İ. Eser). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 135.

²³³ Iorga, N. (1948). *Osmanlı Tarihi*, 5 (1774-1912) (Çev. B. S. Baykal). Ankara: Ankara Üniversitesi Yayını, 450

²³⁴ Baykal, 1959, 247.

olan düzenin hiçbir biçimde değiştirilmesini kabul etmedi.²³⁵

Rusya, kutsal mekânlar hususunda rekabet halinde olduğu Fransa'nın, İngiltere ile beraber kendisine karşı birlik olmayacağını umuyordu. Çünkü 1839 senesinde Osmanlı devleti ile Mehmet Ali Paşa savaşa girdiğinde Fransa ile İngiltere farklı konumlarda bulunmaktaydı. Fransa, Mısır'ın bağımsızlığını kazanmasına yardım etmeyi Ortadoğu'da yer bulmanın en kolay yöntemi şeklinde düşünüyordu. İngiltere, Osmanlı devleti tarafında yer alıyordu. Bununla beraber, İngiltere Fransa'da Napolyon'un seçilmesinden mutlu olmadı. Tam da bu nedenlerle Rusya, İngiltere ile Fransa'nın kendisine karşı ittifak kuramayacağını ve eğer İngiltere ile anlaşmaya giderse Fransa'nın buna karşı duramayacağını ve etkisiz kalacağını düşünmekteydi.²³⁶

Bu anlamda Kırım olayı Rusya'nın kutsal bölgeler üstündeki hak iddiaları sebebiyle meydana gelmişti. Katoliklerin lideri olan Fransa, kutsal bölgeler sorununa problem çıktığından beri taraf olmuştur. Fransa'ya verilen kapitülasyonlarda, kutsal bölgelerden de bahsediliyordu. Fransız İmparatoru'nun İstanbul'a ilettiği mektupta belirttiği isteğe dayanarak, Osmanlı devleti Kapitülasyonların 32. hükmünde, ticaretin men edildiği düşman devletlerin Fransız bayraklı gemilerle kutsal bölgelere gitmesine müsaade edildiği ifade ediliyordu. Otuz üçüncü hükmünde ise, "Eski ilkelere göre Kudüs şehrinin içinde ya da dışında, Kutsal Kabir içindeki Kamane olarak isimlendirilen kilisede çalışan Fransız din adamları, hayatını devam ettirdikleri ve ellerinde olan bu bölgelerde kesinlikle rahatsız edilmeyeceklerdir" şeklinde belirtiliyordu. Otuz dördüncü hükümde, Fransız bağlı olan ülkelerin kutsal bölgelere gitmelerine engel koyulamayacağı kuralı bulunmaktadır. 1740 senesinde yeniden düzenlenen kapitülasyonların seksen ikinci hükmünde de, Fransa'ya ait din adamlarının Kudüs'te elinde bulundurdukları yerleri restore etmelerine müsaade edildi. Bu restore işlemi, İstanbul'daki büyükelçinin isteğiyle gerçekleşecek, Osmanlı devleti restore edilmesine engel olmayacaktı. Osmanlı çalışanlarının, İsa Mezarı'na ve burada bulunan öteki kiliselere senede bir kez kontrol etmesi daha fazla yapamaması kuralı koyulmuştu. Fransız din adamlarının ibadet ve öteki işlerine müdahale edilemeyeceği kararı alınmıştı.²³⁷

²³⁵ Iorgai 1948, 450

²³⁶ Taşkın, 2007.

²³⁷ Gücüm, K. (2008). *Islahat Fermanı Sonrasında (1856-1871) Osmanlı Devlet Yapısındaki Değişime Fransa'nın Etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı.

Kırım Harbi esasında Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflaması sonucu Ortadoğu'ya kimin hâkim olacağını görmek için Rusya ile İngiltere ve Fransa arasında bir mücadele idi.²³⁸ Rusların buraya hâkim olması durumunda Avrupa güç dengesinin bozulacağını ve bu durum İngiltere'nin Ortadoğu'daki ekonomik çıkarları açısından kötü olacağını gösteriyordu. Kapitülasyonlardan dolayı devam eden düşük oranlı Osmanlı gümrük vergileri, padişahın egemenliğini İngiliz ürünleri için uygun bir piyasa durumuna getirmenin yanında ucuz hammadde ve gıda kaynağı durumuna soktu. Bu sebeple İngiltere, başta Mustafa Reşit Paşa'ya yardım ederek yenilikleri özendirerek imparatorluğun kendisini savunmasına destek veriyordu. Diğer taraftan Rusya'dan Çar Nicholas I. Osmanlı İmparatorluğu'nun "Avrupa'nın Hasta Adamı" olduğuna ve dağılmak üzere olduğuna inandı ve yalnızca Rusya'nın daha çok pay alsın diye çabaladı fakat Fransa'nın sembolize ettiği Avrupa usulü ihtilal tehdidine karşı İngiltere, Avusturya ve Prusya'nın dostluğunu sürdürme isteği onu mantıksal davranma konusunda isteksiz duruma koydu.²³⁹

Kırım Harbi ve sonrasında gerçekleşen barış anlaşmasının Osmanlı İmparatorluğu üstünde önemli tesiri oldu. Olumsuz anlamda, yeni Tanzimat hazinesindeki ekonomik durum, Osmanlı yönetimini, devam eden ekonomik yeniliklere rağmen, iktisadi zorluklara itmiş, bunun sonucunda yüksek faiz oranlı dış borçlanmaya gitmek zorunda kalmıştır. Olumlu anlamda ise, başta Macaristan ve Polonya olmak üzere Avrupa'nın bütün ülkelerinden çok sayıda mültecinin gelmesi ve büyük kentlerde yaşamaya başlamaları sultan ve bakanlarına yeni bir uzman yabancı danışman kaynağı sağladı. Bununla beraber özellikle İstanbul sokaklarında çok fazla yabancı memurun ve askerin olması yerel insanlara Avrupalı hayat tarzı ve davranışları gösterdi. Güçlü olanların garantörlüğüyle Tanzimat'ın yöneticileri, dışarıdan gelecek herhangi bir müdahale kaygısı yaşamadan yeniliklerini gerçekleştirdi.²⁴⁰

Osmanlı devleti ile Fransa arasındaki ekonomik ilişkiler aslında Kanuni Sultan Süleyman döneminde Fransa'ya verilen kapitülasyon imtiyazıyla başladığı ve devam ettiği ifade edilebilir. Dönemin ekonomik ve askeri gücü olan Osmanlı devleti bu imtiyaz ile kendisine karşı Avrupa'da kurulabilecek olan bir ittifaka Fransa'nın katılmasını önlemiş olmaktaydı. Tanzimat dönemine gelindiğinde ise ekonomisi kötü bir duruma olan Osmanlı devleti bulunmaktaydı ve bu durum Osmanlı devletinin diğer Batılı devletler karşısında özellikle daha yoğun ilişki içinde bulunduğu Fransa ile olan ilişkisinde zayıf bir duruma

²³⁸ Shaw ve Shaw, 1977, 133.

²³⁹ Shaw ve Shaw, 1977, 134.

²⁴⁰ Shaw ve Shaw, 1977, 141.

düşürüyordu. Sanayi devrimi ve sonrasında yaşanan iktisadi değişimler ve ticari ilişkiler ülkelerin politik amaçlarının yanında ekonomik amaçlarının da diğer ülkelerle olan ilişkilerinde etkili olduğunu ortaya çıkarmıştır. Devletler, ekonomik çıkarlarını ve ekonomik güvenliklerini hedef ülkelere çeşitli baskılar uygulayarak sağlamışlardır. Tanzimat döneminde Osmanlı devleti Batılı devletlerin bir pazarı haline gelmiş, çoğu üründe gümrüğü düşürmüş, yapmış olduğu uygulamalarla ekonomik yapısı iyice bozulmuştur. Tanzimat döneminde özel hukuk alanında yapılan ve Fransız Ticaret Kanunu'nun tercümesi olan Kanunname-i Ticaret, yine Fransa kanunları etkisiyle hazırlanan Usul-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi ve Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi gibi değişiklikleri ile Osmanlı devleti büyük devletler için büyük bir Pazar durumuna gelmiştir. Her ne kadar hukuki alanda bu tür yenilikler yapılmış olsa da Osmanlı ekonomisi ve sanayisi gelişmemiş ve dışa bağımlı hale getirilmiştir. Özellikle kapitülasyonlar aracılığı ile bu bağımlılık Osmanlı devletinin ekonomik özgürlüğünü iyice kısıtlamıştır. Fransa daha önce de sahip olduğu imtiyazları genişletmiş, ekonomik kalkınma noktası olarak Osmanlı devleti içişlerine daha kolay müdahale edebileceği etnik, din ve mezhep açısından hassas bir konumda bulunan Beyrut-Şam-Halep ve İskenderun'u seçmiştir. Böylelikle aynı zamanda Mısır'ı İngilizlere kaptıran Fransa, hem Akdeniz bölgesinde etkinliğini arttırmak istemiş hem de bu bölgelerdeki ticari hareketlilik ve kapsamı değerlendirildiğinde Orta Doğu, İran ve Kafkasya hinterlandında etkinlik hedeflenmiştir. Bu faaliyetler sadece ekonomik güç için değil aynı zamanda politik gücün arttırılmasına yönelik adımlar olmuştur. Bunun yanında Fransa'nın da daha sonra ortak olduğu Osmanlı Bankası, Osmanlı devletinin ekonomi ve mali hayatına yön verecek derecede etkili bir duruma gelmiştir. Yine bu dönemde Osmanlı devleti ilk defa dış ülkelere borç almak zorunda kalmış ve dış borçların artması sebebiyle bu borçların idare edilmesi amacıyla Duyunu Umumiye kurularak ülkenin ekonomik bağımsızlığı bitirilmiştir.

4. TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI-FRANSA KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ

Tanzimat dönemi sürecinde politik ve toplumsal beraberlik Fransa'nın Osmanlı Devletinde meydana getirdiği kültürel etkiyi önemli boyuta getirmişti. 1839 yılındaki Tanzimat'ı gerçekleştirenlere Fransız Devrimi'nin düşünceleri de etki etmişti. Paris'te çok kez büyükelçilik görevinde bulunan Mustafa Reşit Paşa bu akımın liderlerinden olmuştu. 19. yüzyılın son dönemlerinde sanatın neredeyse bütün bölümlerinde resim, mimari, edebiyat ve heykelde Fransız etkisi belirgin hale gelmişti. En fazla talep edilen ve konuşulan lisan Fransızca olmuştu. Fransa'da meydana gelen ilerlemeler Türk aydınları açısından bir yol ve yöntem haline gelmişti. Kısacası Türkiye'de oluşan modernleşme süreci Fransa'nın etkisiyle oluşmuş ve gelişmişti.²⁴¹ Tanzimat'tan evvel İstanbul'da yaşamın her yerinde Avrupa - özellikle Fransız modası yer alırdı. Osmanlı aristokrasisinde meydana gelen farklılaşma, sonrasında Batı özentili bir hayatı beraberinde getirdi. 1754 yılında İstanbul'a gelen Baron De Tott'un eşi ziyaret ettiği 3. Ahmet'in kızının kaldığı evin Fransız mimarisi taşıdığını görünce çok şaşırırdı.²⁴² II. Meşrutiyet Devrinde Amerikan ve İngiliz mobilyalarının çok tutulduğu bilinmektedir. Batılı usulde büyüyen yeni neslin, reformları çok daha iyi ve kolay kabul edeceği ortadadır.²⁴³

Kültür sahasında özellikle reform sürecinde Tanzimat aydınlarına önemli ölçüde Fransız modeli etki etmiştir. Bir kısım özenli ve hassas bilimsel ilişkilerin oluşturulmasında pek çok Fransız Türkologlarıyla karşılaşılır. Ayrıca bunların içinde Fransız gezginler de bulunmaktadır. 20. yüzyılın ilk döneminde Türkolog Jean Denny gibi aydın bir bilim adamının yolunda şimdi bildiğimiz Louis Bazin ve Robert Mantran gibi bilim insanları da vardır. Bu süreç Fransa'da Türkiye fikri ve bakış açısını göstermede birer vasıta olarak görülmüştür. Türkiye'de bulunan eski Fransız mektepleri Galatasaray Lisesi ve sonradan kurulan Tevfik Fikret Lisesi işte bu görevi ifa ediyorlardı.²⁴⁴

Bu konuda unutulmaması gereken bir husus da ülkeyi idare eden en yüksek seviyedeki kişilerin Fransa ile olan ilişkileridir. Bu ilişkili insanlar padişah ve vezirlerden meydana gelirse halk üstündeki tesirleri de önemli ölçüde artmaktadır.²⁴⁵ Buna en iyi misal

²⁴¹ Duman, O.Ö. (2009). "Yakınçağlarda Osmanlı-Fransa İlişkileri ve Fransa'nın Orta-Doğu Diplomasisi." *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6(1), 537.

²⁴² Barbarosoğlu, F.K. (1995). *Modernleşme Sürecinde Moda ve Zihniyet*, İstanbul: İz Yayınları, 110.

²⁴³ Karabulut, M. (2010). "Tanzimat Dönemi'nde Osmanlının Yenileşme Surecine Bir Bakış." *Türk Dünyası Araştırmaları* 187, 131.

²⁴⁴ Duman, 2009, 540.

²⁴⁵ Erdemir, H. (2002). "Batılılaşma Sürecinde Fransa Etkisi". *Türkler* 14, T644.

II. Mahmut'un validesi olduğu düşünölen Aimée du Buc de Rivéry Batı Hintli bir Fransız'dı. Aimée du Buc de Rivéry Cezayirli Korsanlarca kaçırılıp I. Abdülhamid'e sunulmuş ve bu şekilde II. Mahmut'un validesi olmuştu.²⁴⁶ Bu kadının I. Abdülhamid'in hanımı ve II. Mahmut'un da validesi olarak saraydaki gücü, eşi ve oğlu üzerinde meydana getirdiği etki aşikârdır. II. Mahmud Dönemi ve devamı, Tanzimat Devri'nde bu güç etkisi kullanımı yok sayılamayacak bir durumdur. Tanzimat Dönemi'nde etkili olanlar da Fransa'yı tanıyan ve sempati duyanlardan oluşmuştur. Bunlar Mustafa Reşit Paşa, Mehmed Emin Âli Paşa ve Mehmed Fuad Paşadır.²⁴⁷

Bu süreçte Fransa'nın etkisiyle bazı mektepler açılmıştır. Batı edebiyatı ve tiyatroları Türkçeye çevrilerek ve uyum sağlatılarak, geniş çapta Osmanlı kültür yaşamına dâhil edilmiştir.²⁴⁸ Danıştay ve Yargıtay'ın yetkilerini elinde bulunduran "Meclis-i Vâlâyı Ahkâmı Adliye" Teşkilatı oluşturulmuştur. Şeriye Mahkemelerine çok dokunulmamakla beraber Hristiyan halkın problemlerini gidermek için cemaat mahkemeleri ile Karma Ticaret ve Hukuk mahkemeleri teşkil edilmiştir. Genellikle hukuk alanındaki yenilikler, İkinci İmparatorluk devrinde işleyen Fransız modelini takip ediyordu. 1858 yılında yapılan Ceza Kanununun ardından çıkan Ticaret Kanununu, 1869 yılında Ahmet Cevdet Paşanın yaptığı Medeni Kanunu Mecellenin kabul edilmesi izlemiştir. Bu yasa çok iyi bir uzlaşma özelliği taşımaktaydı. Hem İslam Şariat özelliğini barındırıyor ve hatta genişletiyor, hem de bunun temelinde Napolyon'cu bir hukuk sistemi oluşturuyordu.²⁴⁹ Benzer biçimdeki farklı bir ikilem eğitim kurumlarında görülecektir. Avrupa'dan alınmış mektepler Maarif-i Umumiye Nezareti bağılılığında oluşturulmuş; Darülfünun (Üniversite) ile ilk ve ortaokullar da bu Bakanlığa verilmiştir. Ancak dinî ve geleneksel mekteplere karışılmayarak idareleri Şeyhülislâma; askerî okulların idareleri ise seraskere (Savunma Bakanı) verilmiştir.²⁵⁰

Ayrıca bu dönemde Fransız yönetimi Bab-ı Âli'ye reform çalışmalarının arttırılmasını talep eden ve önerilerde bulunan bir nota vermiştir. Ali Paşa ve Fuad Paşa bu nota sebebiyle yeni birimler ve yasalar teşkil edilmesi için girişimde bulundular.²⁵¹ Özellikle eğitim dalında Rüştîye, tıbbîye, darül muallimin ve mühendishane gibi mektepler kurularak bu mekteplerde Fransızca dili öğretildi ve Fransa'ya talebe gönderildi. Meşhur Fransız eserleri tercüme

²⁴⁶ Palmer, A. (2011). *The decline and fall of the Ottoman Empire*. UK: Faber & Faber, 56.

²⁴⁷ Erdemir, 2002, 644.

²⁴⁸ Eriş, M.(2002). "Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma Hareketleri." *Türkler Ansiklopedisi* 14, 593-605.

²⁴⁹ Palmer, A. (2002). "Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu (Bir Çöküşün Tarihi). *İstanbul: İşbank Kültür Yayınları*, 151.

²⁵⁰ Karal, 1983, 182.

²⁵¹ Soysal, İ. (1983). "1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı". *Belleten*, 46, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 189.

edilerek Türkçe basıldı. Pozitivist ve materyalist felsefe eserleri Türkçeye çevrilip okullarda ders kitabı olarak okutuldu. Fransa Eğitim Bakanı Victor Duruy sistemli bir eğitim oluşturulması için proje hazırlayarak Osmanlı eğitim kurumlarının sistemleştirilmesi sağlandı. Bu kapsamda açılan Galatasaray Lisesi (1868) daha sonra Edirne, İzmir, Beyrut, Şam, Tarsus, Kayseri ve Selanik'te kurulan misyoner mekteplerle birlikte Fransız kültürünün iyice oturulmasına ve Batılı aydınların meydana gelmesine imkân sağlamışlardır. Bu süreçte Mustafa Reşit Paşa'nın izniyle Paris'e gönderilen Şinasi, Renan ve Lamartine gibi meşhur Fransız yazarlarıyla bir araya gelmiş ve Societe Asiatique'ye dâhil edilmişti. Bu durumu devam ettiren Namık Kemal, Ziya Paşa, Midhat Paşa gibi aydın ve bürokratlar ilk anayasanın oluşturulmasına etki etmişlerdi.²⁵²

Fransa etkisiyle Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma sürecinin ilk görüldüğü şehirler de bulunmaktadır. Bu şehirlerden birisi ve hatta Osmanlı devletinin son dönemlerinde çok önemli hale gelen Selanik'tir. Hakikaten Selanik, coğrafi açıdan Batı'ya yakın ve Batı kültürüne çok uygun olan bir yerdir. Selanik'in bu hale gelmesinde çok sayıda faktör bulunmaktadır. Şehrin karmaşık toplumsal yapısı ve coğrafi durumu en önemli faktörlerdendir. Selanik, Osmanlı devleti ve idaresine karşı duranların çok olduğu, gizli ve açık teşkilatların oluşturulduğu bir şehir olmuştur. Paris'le ilişkisi bulunan bu kentin üstünde Fransa'nın da önemli etkisi vardır. Bundan dolayı, Osmanlı'nın son dönemlerinde ve Cumhuriyet'in de ilk başlarında çok etkin olan aktörlerin çoğu Selanik'ten çıkmıştır. Bunlar arasında kötü olanlarla beraber iyi olanlarda vardı. Yine Selanik kaynaklı olan Talat Bey Fransız Alliance Israelite School'da eğitim görmüştür. Talat Bey ve diğer çok sayıda kişi gördükleri Fransız eğitimi sebebiyle Osmanlı Devleti'nde Fransa destekçisi bir siyaset anlayışı benimsemiştir.²⁵³

Bu noktalardan hareketle çalışmanın bu bölümünde Fransa'nın Tanzimat dönemi boyunca Osmanlı devleti üzerindeki kültürel nüfuzu ve ilişkileri incelenmiştir. Bu bağlamda çalışmada eğitim, kurumsallaşma, basın ve gazetecilik, edebiyat ve tercüme ile tiyatro başlıkları altında Osmanlıdaki Fransız etkisi ortaya konulmuştur.

4.1. Eğitimde Fransız Etkisi

Tanzimat dönemi fikir yapısının en önemli yayılma yöntemlerinden biri eğitimdi. Tanzimatçıların temel amacı, vatanseverlik duygusu ile ortak bir vatan altında 'Osmanlı Vatandaşları' yetiştirmektir. Tanzimat eğitiminin bu amacı ders kitaplarında da görülmüştür.

²⁵² Soysal, 1983, 468.

²⁵³ Erdemir, 2002, 644.

Sadık Rıfat Paşa'nın yaptığı ve 1847-1880 yılları arasında mahalle okulları ve iptidai mekteplerinde görülen Ahlak Risaleleri isimli ders kitabı, Osmanlıcılık politikasının bir örneği gibi görülmektedir. Fransız eğitim yapısının, Tanzimatçıların hedeflerini gerçekleştirmesinde destek olabileceği düşünüldü. Dönemin büyük bürokratlarından Ali Paşa ve Fuad Paşa, eğitimde yeniliklerin yapılmasında Fransız modelini savunmaktaydılar.²⁵⁴ Tanzimatçıların Osmanlıcılık fikriyatı ise azınlıklara tesir etmedi. Sebebi, 19. yüzyılda Müslüman olmayan halk içinde ilerleyen milliyetçilik anlayışıdır. Milliyetçilik, büyük çapta, yabancı okullardan destek aldı. Fransa, yabancı eğitim kurumları üstünde en kuvvetli tesire sahip ülkelerden biri haline geldi. Tanzimat'tan evvelki dönemlere dayanan yabancı okullar üstündeki Fransız tesiri ve kontrolü, Tanzimat Devrinde daha da ilerledi. Osmanlı Devletinde bulunan Fransız okulları aşağıda daha detaylı bir şekilde değerlendirilecektir. Burada şu hususu ifade etmek gerekir ki; Tanzimatçıların eğitim alanındaki ideolojik amaçları Müslüman-Türk toplum üstünde tam olmasa da gerçekleşmiştir. Gerçekleşen başarı, Tanzimat'tan sonraki dönemlerde daha çok olacaktır.²⁵⁵

Bu bağlamda Tanzimat dönemi, yaygın eğitim açısından son derece dikkate değerdir. Düzenli eğitim sistemi ve yapısıyla beraber yaşı geçmiş olup okuma yazma bilmeyenler açısından haftanın iki günü (Çarşamba ve Pazar) Başkent'te kurslar açılması, Tanzimat Devrinde bu yaygın eğitim için yapılan faaliyetlerden biriydi. Fuad Paşa'ya ait olduğu söylenen politik vasiyetnamede de, Osmanlı devletinin problemlerinin giderilmesi için en çok eğitim üzerinde durulmuştur. Vasiyetnamede ülkenin; İngiltere'nin parasına, Rusya'nın asker sayısına, Fransa'nın ise bilim aydınlığına yani eğitim sistemi ve bilgi birikiminin beraber bulunması lazım olduğu ifade ediliyordu.²⁵⁶ Fransa, eğitim ile ilgili yeniliklerde model devlet olarak görülüyordu.²⁵⁷

Tanzimat'ın bir anlamda eğitimin yaygın hale getirilmesi planı olduğu, 1856 tarihindeki Hatt-ı Hümayununda da belirtilmişti. Islahat Fermanı, Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı etkisini yükseltmişti. Fransa'nın eğitim sistemi ve bu sahada yapmış olduğu faaliyetlerle alakalı tavsiyeleri, Babıâli tarafından Tanzimat süresince onaylanacaktır. Islahat Fermanı'nın uygulanmasının incelenmesi maksadıyla yazılan Fransız reform programında,

²⁵⁴ Ürekli, F. (2002). "Tanzimat Dönemi Osmanlı eğitim sistemi ve kurumları." *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3, 397.

²⁵⁵ Gücüm, 2008, 238.

²⁵⁶ Akarlı, E. D. (1978). *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasal Vasiyetnameleri*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2.

²⁵⁷ Bilim, C. Y. (1984). *Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma:(1839-1876)*, 69. Anadolu Üniversitesi, 25.

eğitim hususuna özel bir alan ayrılmıştır.²⁵⁸ Programın eğitim ile alakalı hususları Fransız Eğitim Bakanı Victor Duruy tarafından kaleme alındı. Fransa için, Islahat Fermanı'ndan sonraki dönemde Osmanlı Devletinin yapmış olduğu yenilikler içinde eğitim alanı, diğer alanlardan çok daha önemli bir konuydu.²⁵⁹ Fransız kurumlarının benzerleri en fazla eğitim sahasında karşımıza çıkmaktadır. Bu Fransız tesiri, Tanzimat'ın ardında da sürdü. II. Abdülhamid tahta çıkması sebebiyle ilan ettiği Hatt-ı Hümayunda da, Mithat Paşa'dan vakit geçirmeden bütün halkı için genel eğitim ve okuryazarlığın ilerletilmesi ve yaygın hale getirilmesi için uğraşmasını istiyordu.²⁶⁰ Türk çağdaş eğitim sisteminde Fransız etkisi, Tanzimat'tan kalmıştır.²⁶¹

Fransa, Babıâli'nin eğitimde beklenen ilgiyi göstermediği tezini hep savunuyordu. Reform çalışmalarının yapıldığı dönemde Dışişleri Bakanı Moustier, Büyükelçi Mehmet Cemil Paşa'ya "Osmanlı İmparatorluğu'nun sahip olduğu sıkıntıların sebebinin kendisi olduğunu" belirtmişti. Fransız bakana göre, Rusya'nın Kırım Savaşı'nın ardından Babıâli'yi rahatsız etmemesine rağmen İstanbul Hükümeti eğitim için yeterli çalışmaları yapmayarak, mevcut sorunların yaşanmasına sebep olmuştu.²⁶² Reform programının ardından Fransa, Osmanlı ile samimiyetini ilerletmek için eğitim yöntemini seçti. Değişik dinlere mensup talebelerin daha fazla kaynaşması için karma eğitim yöntemi ilk kez Mekteb-i Sultanide uygulanmaya başlandı. Bu teklifi Fransız Hükümeti yapmıştı. Büyükelçi Bouree'nin bu önerinin hayata geçirilmesi konusunda izin alındığını bildirmek için Paris'e ilettiği telgraf, Fransa'nın Osmanlı Devletindeki eğitim reformuna bakış açısını göstermesi bakımından çok önemli bir husustur.²⁶³

Osmanlı eğitiminde Fransız etkisi, Tanzimat öncesi dönemlerde başlamıştı. Fransız etkisinin olduğu ilk Batılı anlayıştaki Osmanlı eğitim kurumları, III. Selim döneminde kuruldu.²⁶⁴ Eğitimde çağdaşlaşma önemli ölçüde askeri gereksinimlerden dolayı idi. Çağdaşlaşmanın kabul edilebilir hale getirilmesi, askeri gereksinimler öne sürülerek sağlanmaya çalışıldı. Tanzimat Devrinde de, askeri eğitimin çağdaşlaştırılmasında Fransız tarzı benimsendi. 1845 yılında açılan Mekteb-i Erkan-ı Harbiye'de de, Fransız kurmay okulu Ecole d'Application

²⁵⁸ Kocabaş, S. (2001). *Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet Tarihi*. İstanbul: Vatan Yayınları, 34.

²⁵⁹ Engelhardt, E., ve Reşat. A. (1999). *Tanzimat ve Türkiye*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999, s. 246

²⁶⁰ Aristarchi, G.(1874). *Législation Ottomane, ou Recueil des lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de l'Empire Ottoman: Droit administratif*. 3. Nicolaïdes, 18, 4.

²⁶¹ Ergün, M. (1990). "Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 17, 457.

²⁶² Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Hariciye Siyasi, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 105.

²⁶³ Sungu, İ. (1943). "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", *Belleten*, 7(28), 324.

²⁶⁴ Karal, E.Z. (1988). "Büyük Osmanlı Tarihi." 3, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 68

d'Etat Major model olarak kabul edildi.²⁶⁵ Osmanlı eğitim yapısının yenilenmesi açısından reform programının eğitimle alakalı temel teklifleri, Tanzimat bürokratlarının amaçlarına uygundu. Ulusal devlet anlayışından gelen ve bu anlayışın uluslararası ortamlarda öncüsü olan Fransa'nın eğitim sistemi ve kurumları, Tanzimatçıları açısından bir örnek olarak görüldü.²⁶⁶ Fransız halkının eğitimin kapsamına verdiği anlam da, Osmanlı değer yargılarıyla uyum sağlıyordu.²⁶⁷

Bu çerçevede ancak medreselerden farklı biçimde Batı modelinde eğitim yapılmak üzere kurulan ilk eğitim kurumu Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'dur. 1770 Çeşme savaşının ardından deniz subayı yetiştirmek maksadıyla açıldı. 1773 yılında faaliyete başlayan kurumda Fransız uzmanlar, Fransızca olarak ders anlatıyorlardı. Eğitim kurumunun teknik yetkilisi, Fransa'dan Koca Ragıp Paşa tarafından getirilen aslen Macar Baron de Tott'dur. Baron de Tott, daha sonra Humbaracı Ahmet Paşa ismini alan aslen Fransız olan Kont de Benneval'ın 1734 yılında Üsküdar'da kurduğu Humbarahaneyi çağdaş bir dershaneye dönüştüren kişiydi. Topçu Harbiye Okulu ismini alacak olan Mühendishane-i Berr-i Hümayun ise 1795 yılında faaliyete girdi. Bu mektep, yapısından dolayı medreseden ayrılmış, Fransız askeri okulları sistemini onaylayarak Osmanlı Devletinde ilk yüksek okul biçiminde ortaya çıkmıştır.²⁶⁸ Eğitim Fransızca veriliyor, Fransızca kitaplar kaynak olarak kullanılıyordu. Talebelerin Fransızca kitapları okumalarında güçlük çekmelerinden dolayı, ders kitaplarının bazıları tercüme edildi. Yine bu sebeple, okulda çalışan uzmanlar, talebelerle çevirmenler aracılığıyla irtibat kurmak durumunda kalıyorlardı. Bu okul Fransızca bilen, Batı yöntemlerini benimsemiş birçok subay yetiştirmenin yanında eğitimin modernleşmesinin de önünü açtı.²⁶⁹

İlk çağdaş okullardan olan ve 1834 yılında açılan Mekteb-i Ulum-ı Harbiye de, Fransız eğitim tarzı uygulanmıştı. Fransızca bilmek, okulda çalışan muallimler için zorunluydu. 1827'de Fransız operatör Sade de Clalare'nin idaresinde faaliyete giren Tıphane Mektebi ve 1838 yılında Galatasaray'da kurulan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane okulları ise belirli bir iş türünde eğitim veriyordu. Tıp mekteplerinde de eğitim dili Fransızca idi.

²⁶⁵Gücüm, Kuntay. "Islahat Fermanı Sonrasında (1856-1871) Osmanlı Devlet Yapısındaki Değişime Fransa'nın Etkisi." *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul* 2008, s. 238.

²⁶⁶Bolat, B.S. (2005). "Fransız İnkılabı'nın Türk Modernleşme Sürecine Etkileri", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), 154.

²⁶⁷Atuğ, N. (1930). *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, 1, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 123.

²⁶⁸Atuğ, 1930, 52.

²⁶⁹Bilim, 1984, 12.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin açılış merasimine Sultan II. Mahmut da gelmişti. Tanzimat'ın önemli kişilerinden Fuad Paşa da bu mektepten mezun olmuştur. Osmanlı idaresi, tıp mekteplerine değişik dinlerdeki talebelerin devam etmesini sağlamak için çabaladı. Müslüman ve gayrimüslim talebelerin beraber bulunduğu karma eğitim, bu mektepler sayesinde ilk kez görülmüş oldu. Fransız yönetimi Osmanlı tıp mekteplerine yardımını Tanzimat süresince sürdürdü. Paris Hükümeti mektebe kitap, rapor, eğitim araçları gibi birçok malzeme verdi. Mesela 1867 yılının Mayıs ayında Fransız Savaş Bakanlığı tarafından cerrahi tıp ve askeri eczacılık hususlarında oluşturulan rapor, Mekteb-i Tıbbiye'ye verilmek üzere Savaş Bakanı tarafından Paris Büyükelçisi Mehmet Cemil Paşa'ya verilmiştir.²⁷⁰ Fransız reform programında da, tıp mekteplerinin karma eğitim sistemi uyguladığı ifade ediliyordu. Osmanlı idaresinin okul için düzenlediği faaliyetlere en alakasız kalanlar, Musevi cemaatiydi.²⁷¹

Bu dönemde St. Benoit, Notre Dame ve Saint Joseph gibi Fransız liseleri de Fransa etkisini artıran önemli faktörler olmuştur. Bunlardan St. Benoit, öğrencileri Kolejin lise bölümü için yetiştiren dört sınıflı bir hazırlık kısmı, lise kısmı ticaret ve bankacılık bölümlerinden meydana gelmekte idi.²⁷² St. Benoit gibi eski dönemlerde kurulup hâlen eğitim faaliyetini sürdüren en önemli Fransız okullarından ikisi olan, Notre Dame de Sion ve Saint Joseph Fransız Kolejlerinden bahsetmek lazımdır. Belirtilen bu iki okul Türk halkı açısından çok yararlı modeller olmuşlardır.²⁷³ Notre Dame de Sion Fransız Okulu, kimsesi olmayan çocuklar için yurtlar oluşturmuş, küçük kız çocuklar için yetenek kazandıran iş atölyeleri ve çocuklara yuva hizmeti de sunarak, sadece bir mektep değil bir hayır kurumu şeklinde faaliyetini devam ettirmesiyle birlikte, kısa süreliğine de olsa Osmanlı devleti tarafından Maden Mühendis Okulu olarak kullanılması açısından kıymetli bir kurumdur.²⁷⁴ 1864 yılında kurulan Saint-Joseph Fransız Kolejinin önemi, 1902 yılında kendi içinde kurduğu Ticaret Enstitüsüne dayanmaktadır. Bu mektep o kadar ünlü hale gelmiştir ki; 1910 yılında Osmanlı Ticaret Nazırlığı bu Enstitü'nün yönetim şeklini ve müfredatını aynen kabul ederek İstanbul'da Yüksek Ticaret Okulu'nu oluşturmuştur. Prenslerin, üst düzey makam sahibi, üst mevkilerde hizmet almakta olan ailelerin çocuklarının olduğu mektebe Ali Fuat Cebesoy, büyükelçilerden Pertev Subaşı, Ziya Tepedelen, spor idarecilerinden Faruk Ilgaz,

²⁷⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Hariciye Paris Sefareti Evrakı, dosya: 134, gömlek:16, vesika: 4.

²⁷¹ Molho, R. (2003). "Tanzimat Öncesi ve Sonrasında İstanbul Yahudileri", *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, (İkinci Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 84.

²⁷² Haydaroglu, İ. P. (1990). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, 47. Ankara: Kültür Bakanlığı, 113-115.

²⁷³ Haydaroglu, İ.P. (2002). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar." *Türkler Ansiklopedisi* 14, 181-188.

²⁷⁴ Haydaroglu, 1990, 116-118

Adnan Süvari, devlet adamlarımızdan İhsan Sabri Çağlayangil, Hasan Esat Işık, Turhan Feyzioğlu gibi önemli Türk kişileri talebe olmuşlardır.²⁷⁵

1838 tarihinde eğitim faaliyetlerinin tek çatı altında toplanması düşüncesi oluşmuş, ancak bu düşünce gerçekleştirilememiştir. Tanzimat Devrinin ilk yıllarında eğitim faaliyetleri Meclis-i Umur-u Nafia'da müzakere ediliyordu. 1845'de Meclis-i Maarif-i Muvakkat ismiyle bir birim kurularak, eğitimle ilgili çalışmalar bu birime devredildi. Bu birimin üyeleri içinde Arif Hikmet Efendi, Mütercim Rüştü Paşa ve Fuad Efendi bulunmaktaydı. Bu birim, Mekatib-i Sıbyan, mekatib-i rüştiye ve darülfünun olmak üzere 3 gruba bölünmüştü. Eğitimin 3 etapta yapılması belirtildi. Eğitimin üç etap şeklinde düzenlenmesi, 1867 tarihli Fransız reform programının da, eğitimle alakalı ilk unsurunu oluşturacaktır.²⁷⁶

İlk olarak Rüştiye okulları kuruldu. İlk Rüştiye, Mekteb-i Ulum-ı Edebiye olup 1838 yılında faaliyete girmiştir. Süleymaniye Sıbyan Okulu rüştiyeye döndürülerek, bu mektep oluşturulmuştu. Yine 1838 yılında, Mekteb-i İrfan ve Mekteb-i Maarif-i Adliye kuruldu. Mekteplerin açılma kararı Meclis-i Vala'da 15 Mart 1838 tarihinde verilmişti. Rüştiye'nin eğitim faaliyetleri, Osmanlı eğitiminde bir reformu gösterir.²⁷⁷ Ancak, eğitim de reformların Rüştiyelerden başlamasının meydana getirdiği sorunlar, devam eden süreçte kendini gösterdi. Encümen-i Daniş'da bulunan Cevdet Paşa *Tezakir* isimli kitabında, uygulamanın hatalarını ifade etti.²⁷⁸ 1864'de darülfünun çalışması başarılı olamamıştı. Fransız reform programından ardından, 1869 yılında Darülfünun merasimle açılmış, ancak henüz eğitime geçilemeden kapanmak mecburiyetinde bırakılmıştı. 1874-1882 dönemi içinde Darülfünun-i Sultani ismiyle Mekteb-i Sultani içinde bir okul eğitim verdi. Ancak bu mektep, yalnızca Mekteb-i Sultaniden gelen öğrencileri alıyordu. Bundan dolayı, Darülfünun-i Sultaniyi bir üniversiteden ziyade, Mekteb-i Sultaninin bir bölümü gibi görmek gerekir. Mekteb-i Sultaninin açılışında yapılan ilanda, beş yıllık eğitimini bitiren talebelere ihtisas eğitimi verileceği ifade edilmişti.²⁷⁹

Meclis-i Umumi-i Maarifin önerisiyle açılması düşünülen Darülfünuna hazırlık olarak 26 Mayıs 1851 tarihinde Encümen-i Daniş teşkil edildi. Encümen-i Daniş, Darülfünuna lazım olan kitapları temin edecek, bir manada temelini meydana getirecek bilim kurulu şeklinde düzenlenmişti. Atıullah Efendizade Şerif Efendi birinci başkan,

²⁷⁵ Polvan, N. (1952). *Türkiye'de Yabancı Öğretim* (Birinci Cilt). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 194.

²⁷⁶ Gücüm, 2008, 240.

²⁷⁷ Sakaoglu, N. (2003). *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi* (İkinci Cilt). İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 62.

²⁷⁸ Paşa, Ahmet Cevdet. *Tezâkir*. Türk tarih kurumu basımevi, 1953, C:I, s. 11.

²⁷⁹ Gücüm, 2008, 242.

Hayrullah Efendi ikinci başkan olarak seçildi. Encümen-i Daniş üyesi olanlar içinde, dönemin önemli devlet adamlarıyla beraber Bainchi, Hammer ve Redhouse gibi dış ülkelerden isimlerde bulunmaktaydı. Bu kurul, Batıdaki üniversitelerle de münasebet kurmuştur.²⁸⁰ Nizamnamesini, Cevdet Paşa düzenledi. Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet adlı kitabını, üyesi bulunduğu Ercümen-i Daniş'den görev almasıyla yazdı. Ercümen-i Daniş teşkil edilirken, Fransa'da ki Academie Francaise model alınmıştı. Bu örnek alma yalnızca üye seçimi, kuruluş biçimi, hedefi ve faaliyetleriyle kısıtlı değildi. Hem Academie Francaise hem de Ercümen-i Daniş lisanda sadeleşmeyi önemsiyordu.²⁸¹ Ercümen-i Daniş'in hedefleri içinde en önemli olanı, bilim sahasında Türkçe eserler basılması ve Türkçenin eğitim ve bilim sahasında ilerletilmesi idi. Fransızca karşısında Türkçe, eğitim ve bilimde yaygın bir dil haline getirilmeye çalışılıyordu. Çağdaşlaşma sürecinde en etkili hususlardan biri de dil meselesidir. Osmanlı kaynaşmasının yapılabilmesi için ortak dil olarak Türkçe'nin egemen olması lazımdı. Bilim ve eğitim sahasında Türkçe'nin karşısında Fransızca bulunmaktaydı. Türkçe'nin bilim lisanı haline getirilmesiyle beraber, sekülerleşmesi de Tanzimat Devri lisan politikalarının bir farklı hususudur. Tanzimat Devrinde lisan konusunda ortaya çıkan dönüşümler, Osmanlı-İslam kimliğinin Türk kimliğine doğru dönüştüğünü ifade eder.²⁸² Ayrıca Türkçe'nin, Fransızcanın nazarında yaygın eğitim ve bilim dili olması için yapılan faaliyetlerde en önemli husus, bu faaliyetlerin yine Fransız okulları model alınarak yapılan kuruluşlar tarafından devam ettirilmesidir.

Fransızca, Tanzimat'tan önceki çağdaşlaşma uğraşlarının dili olmuştu ve Tanzimat Devri süresince önemini yükselterek sürdürdü. Ancak, bir bilim lisanı açısından Türkçe'nin ilerletilmesi, Tanzimat fikriyatının ilk amaçlarından biriydi. 1857 yılında Maarif Nezareti meydana getirilirken, eğitim lisanının Türkçe olduğu ayrıca ifade edilmişti. Fransız reform programının alındığı 1867 yılının ardından, Müslüman olmayanlarda, Türkçe imtihanını vermek şartıyla rüştiyelere alınmaya başlandı. Bu yöntemle, Osmanlı kaynaşması kuvvetlendirilmek arzulanmıştır.²⁸³ Müslüman-Türk kesimi arasında da Fransızca eğitimini yaygınlaştırma, çağdaşlaşmanın ilk döneminde bir devlet siyasetiydi. III. Selim itibaren eğitim sahasında Fransızca kullanımı, çağdaşlaşma gayretleriyle beraber ilerlemişti. Sultan Selim'in bizzat kendisi de Fransızca öğrenmişti. III. Selim'den beri kurulan yeni okulların bir bölümünde Fransızca eğitim görülüyordu. Bu süreç, II. Mahmut döneminde de sürdü. II.

²⁸⁰ Gücüm, 2008, 243.

²⁸¹ Bilim, 1985, 90.

²⁸² Okumuş, E. (2005). "Geleneksel Siyasal Kimliğin Çözülmesinde Tanzimat (1839-1856)." *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5(1), 27.

²⁸³ Gücüm, 2008, 243.

Mahmut, eğitimin ve esasında tüm reform programının bir temel sorunu olan dil eğitimi hususuna da önemseyerek, bu konu üzerinde çok fazla durmuştur.²⁸⁴ Öğrenilmesi lüzumlu olan dil, Fransızcadır. II. Mahmut, 1838 yılında tıp mektebinin kuruluşunda yaptığı konuşmada, talebelere niçin Fransızca öğrenmeleri gerektiğini izah edecektir. Fransızca, askeri ve sivil bürokraside, çağdaşlaşma taraftarı kesimlerin dünyaya bakan yüzü oldu. Yabancı dil öğreniminin ilerletilmesi açısından 1864 yılında Dil Okulu açılacaktır.²⁸⁵

Fransızca yalnızca bir eğitim dili değil bunun yanında kendine ait kültür değerlerini de beraberinde taşımıştır. Bunun sonucunda, Fransa'nın tesirinde kalınarak Fransızca ile görülen eğitimin neticesinde Fransa'ya hayran bir halk oluşmuştur. Osmanlı Devletinde meydana gelen bu gelişmeler nedeniyle Fransızcadan Türkçeye de çok sayıda sözcük ve terim geçmiştir. Fransızca “patrie” İngilizce “fatherland” Almanca “Vaterland” olan sözcük bize “vatan” başka bir söyleyişle “Anavatan” şeklinde geçmiştir.²⁸⁶ Şimendifer, motor, traktör, valör gibi tüm-ör'le sona eren sözcükler Fransızcadan bize geçmiştir. Dil ve eğitim yanında yönetim biçiminde de farklılıklar getirmiştir.²⁸⁷

Fransızcaya duyulan gereksinim, yalnızca çağdaş bilime varmak için değil, ayrıca diplomatik işlemlerin devam etmesi için gerekliydi. Fenerli Rumların çevirmenlik ve diplomasi faaliyetlerinden çıkarılmalarının ardından, Avrupalı devletlerle münasebetlerin devam edebilmesi için Tercüme Odası teşkil edilmişti. Tanzimat'ın yöneticilerinin büyük bir kısmı bu odadan çıkacaktır. Fransızcanın ilerletilmesi 19. yüzyılda artarak devam etti. Daha evvelki yüzyıllarda Osmanlıdaki Katolik azınlıklar genelde İtalyanca konuşuyorlardı. Yabancı mekteplerin yaygınlaşmasıyla birlikte İtalyanca yerini Fransızcaya bıraktı. Fransızcanın geliştirilmesi açısından Alliance Franciase de Osmanlı Devletinde çalışmalarını sürdürdü. 1905'den itibaren ise *Mission Laic Francaise* de çalışmaya başlayacaktır.²⁸⁸

Tanzimat ile beraber, ülkenin eğitim politikasının hedefleri içinde Türkçe'nin de ilerletilmesi ilave edildi. Mekteplerin ders planlarına Lisan-ı Osmaninin ilave edilmesi, Tanzimat'ın verdiği reformlardan biriydi ve Tanzimat idarecilerinin tercihlerini gösteriyordu.²⁸⁹ Fransızcanın karşısında Türkçe'nin kuvvetlendirilmesi maksadıyla Ercümen-i Daniş'de, Türkçe dilinde kaleme alınan eserlere ödül verilmesi öngörülmüştür.

²⁸⁴ Ürekli, 2002, 390.

²⁸⁵ Lewis, 2000, 61.

²⁸⁶ Davison R. (1968). *Turkey*, New York: Prentice Hall, 86.

²⁸⁷ Erdemir, 2002, 643.

²⁸⁸ Gücüm, 2008, 244.

²⁸⁹ Sakaoğlu, 2003, 70.

İlk ödül verilen eser, Fuad Efendi ile Cevdet Efendi'nin hazırladığı Kavaid-i Osmani isimli Osmanlıca dilbilgisi kitabıdır. Bu eser Encümen-i Daniş kararıyla, mekteplere ders kitabı olarak verildi. Kavaid-i Osmanî, Arthur Lamley Davids'in, Türk Dili Grameri isimli eserinin Fransızca tercümesinden faydalanılarak hazırlanmıştı.²⁹⁰ Başka eserlere de, mevcudiyetini 1862 yılına kadar sürdürebilen Encümen-i Daniş tarafından ödül verilmiştir ve bu eserler yayımlanmıştır.²⁹¹ Türkçe'nin sadeleştirilmesi ve yabancı kelimelerden temizlenmesi, Cevdet Paşa gibi önemli bazı Tanzimat aydın ve bürokratlarını uğraştıran hususlardan biriydi. Ahmet Cevdet Paşa Türkçe'nin sadeleşmesini ve bir bilim lisanı haline gelmesini istiyordu.²⁹² Bu düşüncelerin altında; okuryazarlık seviyesinin yükseltilmesi, bilimin genişletilmesi, Türkçenin bilim lisanı biçimine çevrilmesi gibi Cumhuriyet devrine de bırakılan politikalarla beraber, Türkçedeki yabancı tesirine karşı da bir tepki bulunmaktadır. Bu tepkinin, Farsça ve Arapça ile beraber Fransızcaya doğru kaydığı görülüyor. Cevdet Paşa, kriz sözcüğünün yerine buhran kelimesini kullanmak gibi yollarla, Fransızca temelli sözcüklerin Türk diline dâhil olmasına müdahale ediyordu. Ancak tüm gayretlerine rağmen, kendisi de, ekseriyetle hukuki tanımlar açısından, Fransızca temelli sözcükleri kullanmaya devam etmiştir. Cevdet Paşa'nın yaptıkları yalnızca entelektüel işlerle kısıtlı değildi. İlk Maarif Nazırlığı zamanında, bir komisyon kurdu ve bu komisyonu, bütün seviyelerdeki okullarda okutulacak olan Türkçe ders kitaplarını yazmakla görevlendirdi.²⁹³

Bu minvaldeki işlerin bir örneği, 1866 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin açılmasıdır. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de derslerin Türk dilinde okutulması kararı alındı. Bu amaç, 1871 yılının ardından uygulamaya koyulabildi. Daha evvel kurulan tıp mektepleri Fransızca eğitim uyguluyordu. Türkçe eğitim veren tıp mektebinin açılması, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye ismiyle 1866 yılında kanunlaşan gizli bir örgütün faaliyetlerinin neticesidir. Kuruluş amacı, Osmanlı vatanında tıp biliminin genişlemesi ile Fransızca verilen tıp eğitiminin Türkçe verilmesiydi.²⁹⁴ Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane hocalarından olan Cemalettin Efendi 1855'de özel bir sınıfta Türkçe, Farsça ve Arapça dillerinde tıp dersleri anlatmaya başlamıştı. Ders verenler içinde, Tarih-i Lütî'nin müellifi Ömer Lütfî, Hacı Arif ve Şevki Efendi de bulunmaktaydı.²⁹⁵ Bu sınıfın talebeleri, Türkçe tıp eğitimi almak için uğraşmaya

²⁹⁰ Lewis, 2000, 344.

²⁹¹ Gücüm, 2008, 245.

²⁹² Özkan, N. (2006). "Ahmet Cevdet Paşa'nın Türk Dili Hakkındaki Görüşleri ve Eserleri." *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1(20), 220.

²⁹³ Gücüm, 2008, 245.

²⁹⁴ Ürekli, 2002, 396.

²⁹⁵ Uludağ, O.Ş. (1940). *Tanzimat ve Hekimlik*. İstanbul: Türkiye Maarif Matbaası, 70.

başlamışlardı.²⁹⁶ 1856 yılında açılan Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane ise, toplantılarda Fransızca konuşuyordu. Cemiyet, Societe de Medetine de Constantinopole ismiyle açılmıştı. 2 Haziran 1856 tarihinde açılışını kabul eden Sultan Abdülmecid, elli altın lira bütçe ayırdı. Cemiyete, Cemiyet-i Tıbbiye-yi Şahane-i Osmaniye ismini koydu; ancak cemiyet Osmaniye ismini tercih etmeyecektir. Bu okulun İlk başkanı, Lucien Jean Baptiste Baudens adında Kırım savaşında İstanbul'a gelen aslen Fransız olan cerrah idi. Kurul üyeleri haftada iki kez bir araya geliyordu ve konuşma Fransızca yapılıyordu. Gazetesi olan Medecale d'Orient, Fransızca basılıyordu.²⁹⁷ Hüseyin Avni Paşa'nın seraskerliği devrinde, Dar-i Şura-yı Askeri'nin 1870 tarihli kararıyla Askeri Tıbbiyede de verilen derslerin dilinin Türkçe olması kararı alındı. Tanzimat döneminde tıp alanında Türkçecilik, bundan sonra kendini göstermiştir.²⁹⁸ Tıp sahasında Türkçe eğitimin onayı, müzakerelerin ardından meydana gelmişti. Başkentte basılan Fransızca yayın organları Türkçe eğitime karşı, Tasvir-i Efkâr gibi yayın organları Türkçe lehinde basımlar gerçekleştirdiler. Mevzu için Şura-yı Askeriyede nihai karar verildi.

Eğitimin geliştirilmesi maksadıyla oluşturulan örgütlerden biri de, Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye idi. Bu dernek, yetim ve öksüz çocuklara barınma ve eğitim olanakları veren Fransız kurumlarından Prytanee de la Fleche modelinde oluşturulmuştur. Cemiyetin kurduğu ilk mektep, Valide okuludur. Bu mektepte, Kapalıçarşı'da bulunan esnaf çıraklarına okuma yazma dersleri veriliyordu. Cemiyetin maddi olanakları arttığında Darüşşafaka kuruldu. Fransa'dakine benzer bir mektebin kurulması için teklif, Paris Sefaretinden geldikten sonra cemiyete giren Sakızlı Esap Paşa tarafından yapılmıştı.²⁹⁹ Yalnızca Müslüman çocuklar mektebe alınıyordu. Mekteb-i Sultani'de ekonomik şartları iyi olanların çocukları eğitim görürken, Darüşşafaka'da yetim ve fakir çocuklara eğitim verilmiştir. Bu özelliği ile Mekteb-i Sultaniye alternatif biçimde ifade edilmiştir. Mektep, Osmanlı aydınlarını da çok heyecanlandırmıştı. Namık Kemal, Cemiyet'i genel eğitim açısından toplumun yaptığı tek faaliyet, Darüşşafakayı da Cemiyet'in büyük bir hizmeti şeklinde belirtiyordu. Mektebin inşasının uzun zamandır bitmemesini eleştirirken, İbret gazetesi bütün desteklere açık olduğunu yazmıştı.³⁰⁰

Fransız reform programının eğitimle alakalı hükümleri, Victor Duruy tarafından

²⁹⁶ Hatemi, H. H. (1989). *Bir Bilim Dili Mücadelesi ve Tanzimat*, 3, 26.

²⁹⁷ Gücüm, 2008, 247.

²⁹⁸ Hatemi, 1989, 27.

²⁹⁹ Bilim, 1984, 60.

³⁰⁰ Nergis, K. ve Yılmaz, İ. (2005). *Namık Kemâl Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri: Bütün Makaleleri 1*. İstanbul: Dergah Yayını, 496.

oluşturulmuştu. Bu programın en önemli neticelerinden biri, 1869'da düzenlenen Maarif Nizamnamesinde karşımıza çıkmaktadır. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Saffet Paşa'nın nazırlığı devrinde hazırlandı. Saffet Paşa, Fransa'da eğitim görmüştü. Saffet Paşa ailesinin olanaklarıyla eğitim için Fransa'ya giden talebeler içindedir. Fransa'nın reformlar konusundaki fikirlerini de benimsiyordu. Nizamname, açılma sürecindeki toplantılara Fransız Büyükelçi Bouree'nin de dâhil olduğu Şura-ı Devlet'in Maarif Dairesi tarafından yazıldı. Bu dairenin başkanı Sadullah Paşa idi. Diğer üyeler içinde; Dadyan Artin Efendi, Recaizade Ekrem Bey, Abuzziya Tevfik Bey, Mehmet Mansur ve Dragon Tzankoff Efendi bulunmaktadır.³⁰¹ Bir kısım ortamlarda İngiliz desteğiyle oluşturulmuş bir Fransız modeli olarak görülmüş bile olsa nizamname, eğitimi bütün etkenlerin haricinde bir kamu kurumu biçimine sokarak, merkez ve taşra teşkilatlarının oluşturulmasını, okulların ilk, orta ve yüksek şeklinde derecelendirilmesini, eğitim-öğretim faaliyetlerinin çağdaşlaşmasını sağlayarak Meşrutiyet Dönemi eğitim programlarına model, Cumhuriyet'in laik eğitim sistemine temel oluşturdu.³⁰² Nizamnamenin oluşturulmasında yalnızca Fransız sistemi model olarak kabul edilmemiş, aynı zamanda Fransız Eğitim Bakanlığı'nın desteği de alınmıştır.³⁰³

Sonuç olarak bu dönemde oldukça yoğun bir Fransız etkisi görülmektedir. Eğitimin her aşama ve kısmında Fransa model ülke olarak alınmıştır.

4.2. Kurumsallaşma

Osmanlı devletinde bulunan Fransa'ya bağlı olarak çalışan kurumlarla alakalı belgeler bazı bilgileri görmemizi sağlamaktadır. Bunların bazıları daha evvel resmi olarak kabul edilerek meşru hale gelmiştir. Önemli bir bölümü ise 1901 yılındaki bunalım neticesinde resmen kabul edilmişlerdir.³⁰⁴ Mevcudiyeti ve hukuki varlığı daha evvel Osmanlı devleti tarafından kabul edilmiş olan yani fermanı olan kurumları şöyle sayabiliriz:³⁰⁵

• <i>Arz-ı mukaddes'de olup Franciscainlere (Fransızlara) ait bulunan bilcümle müessesat.</i>
• <i>Assomptionniste nam Fransız Koleji.</i>

³⁰¹ Atuş, 1930, 130.

³⁰² Bilim, 1984, 35.

³⁰³ Somel, S.A. (2007). "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", *Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Anlaşması Bildiriler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 78

³⁰⁴ Sadrazam Said Paşa, *Said Paşa'nın Hatıratı*, Cilt. 2, İstanbul, Sabah Matbaası, 1908, s.97.

³⁰⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Dosya Usulü İrade Tasnifi, Dosya, Gömlek ve vesika: 70/3-1; 13.10; aktaran: Yorulmaz, Şerife. (2000). Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları Ve Bunların Meşruiyet Kazanması (19. yüzyıl-20. yüzyıl başları). *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 11(11), 697-768.

• <i>Augustins de l'Assomption reharbine ait Notre-Dame-de-France Misafirhanesi.</i>
• <i>Buca Kilisesi.</i>
• <i>Büyük Kilise.</i>
• <i>Capucineslere ait Manastır ve Kilise</i>
• <i>Dame-de-Nazareth Manastırı.</i>
• <i>Dames-de-Sionlara ait müessesat.</i>
• <i>Franciscains Manastırı.</i>
• <i>Franciscains'lere ait Latin Kilisesi ile Manastır.</i>
• <i>Fransız Hastanesi.</i>
• <i>Frereslere (Fransızlara) ait Piskoposluk Mekatib-i İbtidaiyesi.</i>
• <i>Göztepe Kilisesi.</i>
• <i>Kordelyo Kilisesi.</i>
• <i>Latin Kilisesi.</i>
• <i>Mont Carmel Manastırı.</i>
• <i>Pater Mabedi ile bunun müstemilatından bulunan arsalar.</i>
• <i>Peres Capucins Misyonerler Heyeti ile Mektebi.</i>
• <i>Peres Capucinslere ait Latin Kilisesi.</i>
• <i>Peres Capucinslere ait Manastır.</i>
• <i>Saint Jeremie Kilisesi.</i>
• <i>Saint-Anne Kilisesi.</i>
• <i>Sainte-Marie de l'Assomption Kilisesi.</i>
• <i>Saint-Etienne Kilisesi.</i>
• <i>Saint-Felix Manastırı.</i>
• <i>SaintIsidore a Thalaros Kilisesi.</i>
• <i>Saint-Jean -Baptiste Kilisesi.</i>
• <i>Saint-Jean Büyük Kilisesi.</i>
• <i>Saint-Nicolas Büyük Kilisesi.</i>
• <i>Saint-Polycarpe adlı Fransız Kilisesi. Fazaristeslere ait Sacre-Coeur Kilisesi ile Koleji.</i>
• <i>Salesienslere ait Eytamhane ile Mekteb-i Sanayi.</i>
• <i>Soeurs de Charite'lere ait Misafirhane.</i>
• <i>Soeurs de Charitelere ait Hastane.</i>
• <i>Veltasi Mektebi.</i>

Yukarıda ifade edilen kurumların meydana getirdiği tablo, belirtilen kurumların İmparatorluk sınırları içinde büyük bir gelişmeye ulaştığını göstermektedir. Bu kurumların birçoğunu ise kilise, manastır gibi ibadethaneler teşkil etmektedir. Burada resmen kabul edilmiş 20 civarı okul bulunmaktadır. Okullaşma henüz yoğunlaşmamıştır. Fakat belirtilecek tablo ve bilgiler mekteplerin yaygınlaşmasının sonra daha da ilerleyeceğini gösterecektir. Osmanlı devleti tarafından kabul edilmesi istenen ve kabul edilen Fransa Sefaretine bağlı bahsedilen okullar bulunmaktadır.³⁰⁶

306 Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Dosya Usulü İrade Tasnifi, Dosya, Gömlek ve vesika: 70/3-1; 1 Numaralı Melfuf.

Osmanlı sınırlarında değişik Hristiyan tarikatlarına ait olup Fransa'ya bağlı ancak Osmanlı Devleti'nce resmi olarak kabul edilmemiş olan 259 civarında mektep kurulmuştur. Ayrıca bir adet dersane bulunmaktaydı. Bu mekteplerin illere ve mensubu bulundukları dinsel kesimlere göre dağılımları farklılaşmaktadır. 58 mektep ile İstanbul ve etrafı en başta olurken 30 mektep ile Suriye, 29 mektep ile Beyrut, 23 mektep ile Kudüs-ü Şerif Sancağı, 17 mektep ile İzmir, 18 mektep ile Halep ve 10 mektep ile Selanik ili onu takip etmektedir. Bu mekteplerin tarikatlar açısından dağılımına göz attığımızda ise, 28 mekteple Freres de la Doctrine Chretienne en başta bulunurken, 26 mektep ile Franciscains, 25 mektep ile Assomptions, 24 mektep ile Soeurs de Charite, 17 mektep ile Capucins, 12 mektep ile Jesuites, 11 mektep ile Saint-Joseph de rApparition, 11 mektep ile Lazaristes ve 9 mektep ile de Dominicains tarikati bunları takip etmektedir.³⁰⁷

Mektepler haricinde din ve sağlık gibi farklı alanlara baktığımızda, Fransa isteğiyle Osmanlı devleti tarafından resmen kabul edilmesi Fransa Sefaretine bağlı manastır ve kiliselerle hayır kurumları bulunmaktadır.³⁰⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nda izinsiz olarak bulunan Fransız kurumlarını incelediğimizde 477 dolayında kurum bulunmaktadır. Bu kurumların büyük kısmını farklı tarikatlara (misyonlara) mensup manastır ve kiliseler teşkil etmektedir. Bu bilgiler ışığında açılmış olan manastır miktarı, “manastırları” biçimindeki ifade en az iki manastır şeklinde düşünülürse 254 olur. Bunları illere göre sıralarsak 47 manastır ile Dersaadet en fazla olurken onu 48 manastır ile Beyrut takip etmektedir. Sonrasında 21 manastır ile Kudüs-ü Şerif Sancağı, 18 manastır ile Suriye, 15 manastır ile Halep, 12 manastır ile Aydın, 10 manastır ile olan iller Diyarbakır, Mamurat'ül Aziz ve Selanik illeri gelmektedir. Kiliselere baktığımızda, “kiliseleri” biçimindeki ifadelerden iki kilise anlaşıldığında, toplam 107 kilise olur ve bunların büyük bir kısmı bazı yerlerde daha fazla olmaktadır. Belirtilen kiliselerin 17 tanesi Kudüs-ü Şerif Sancağında, 17 tanesi Beyrut'ta, 12 tanesi İstanbul ve etrafında, 9 tane Halep, 9 adet Suriye, 6 adet Aydın, 7 tane Cezair-i Bahr-i Sefid ve 5 tanesi de Edirne'de bulunmaktadır. Diğer illerde bunların sayıları daha az olsa da kiliseler yapıldığı görülmektedir. Kiliseleri yetimhane, hastane, muayenehane, mabet, ibadetgâh, ziraî kurumlar ve mezarlıklar takip etmektedir. Yaklaşık 22 Yetimhaneden 6 tanesi DerSaadet'te, 4 tanesi Selanik'te oluşturulmuştu. 19 Hastanenin ise 7 tanesi Beyrut'ta, 5 tanesi Kudüs-ü Şerif Sancağında, 4 tanesi ise Dersaadet'te kurulmuştur.

³⁰⁷ Yorulmaz, Ş. (2000). “Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları Ve Bunların Meşruiyet Kazanması (19. yüzyıl-20. yüzyıl başları)”. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 11(11), 749.

³⁰⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, *Dosya Usulü İrade Tasnifi, Dosya, Gömlek ve vesika: 70/3-1; 2 Numaralı Melfuf*.

16 Muayenehaneden ise 8 tanesi Dersaadet’de ve 3 tanesi de Halep’te bulunmaktaydı. 14 Mabedin 8 tanesi Kudüs-ü Şerif Sancağında iken 5 tanesi Aydın ilindedir. 7 İbadetgâhın ise 7 tanesi de Kudüs-ü Şerif Sancağında bulunmaktaydı. 1’i Nümune Çiftliği toplam 4 adet zirai kurum bulunmaktadır. 7 mezarlığın ise 3 tanesi Kudüs-ü Şerif Sancağında iken kalanları değişik illerdeydi.³⁰⁹ Fransa’nın bazı kurumları tekrar yapması veya onarılması için de talepte bulunmuş kurumlar bulunmaktadır. Bunlar, İzmir Punta’da “Dominicains” Kilisesi ve Nasıra Kazanvare’de “Franciscains” Hastanesi olup yeniden yapılması talep edilmektedir.³¹⁰

Neticede Fransa’nın, Osmanlı sınırlarında tarihi çok eskilere dayanan ve özellikle 19.yüzyılda hızla çoğalan, sayısı az görülemeyecek kadar potansiyeli olan bir ülke olduğu görülmektedir. Bu kurumlar, Fransa’nın takip ettiği Doğu siyasetinin neticesidir ve yine bu siyaset anlayışıyla onları sonuna kadar kullanmıştır. Çünkü Fransa, Osmanlı sınırlarında yaşayan değişik halklar üzerindeki etkisini daha sonra da devam ettirmeye gayret etmiştir. Bundan dolayı bu hususlar, Fransa’nın yeni siyaset yöntemi belirlemesinde tesirli olacaktır.

4.3. Basın Ve Gazetecilik

Osmanlı Devleti’ne matbaanın, gazetenin, derginin ve değişik yayın organlarının dâhil olması, bunların oluşturulması ve geliştirilmesi belirli aşamaları takip ederek ve bazı güçlükleri yaşayarak bugüne kadar ulaşmıştır. Osmanlı basın yaşamında o dönem ki sınır komşuları ve o dönemde ki Batılı ülkelerine hatta bünyesindeki gayrimüslimlere göre oldukça geç başladığını belirtmek uygun olacaktır. Devlet-i Aliye’nin bu reformu çok evvelden başlatma imkânı bulunuyordu. Fakat bir kısım gerçeklerin tespit edilmesinden ve güncel bir kısım vakalardan dolayı basın işine geç başlamıştır.³¹¹ Oysaki en önemli yayın vasıtası olan matbaanın Osmanlı devletine gelişi ilk gazetenin basıldığı 1831 yılından çok evveldir.³¹² Aslında Osmanlı devleti kendisi haricinde ortaya çıkan dönüşüm ve gelişmeleri ve Batıyı özellikle 18. yüzyılın ilk 25 yılı ile birlikte Lale Devri dönemi ile sürdürmeye ve sonrasında taklit etmeye başlamıştır.³¹³ Belirtilen dönemden evvel kendisini döneminin en kuvvetli ülkesi gördüğü için kendisinin haricinde, diğer ülkelerde olan ilerlemelere biraz mesafeli kalmıştır. Basının da başlangıçta önemine ve sahip olduğu güce inanmadığı için

³⁰⁹ Yorulmaz, 2000, 764.

³¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Dosya Usulü İrade Tasnifi, Dosya, Gömlek ve vesika: 70/3-1; 13.

³¹¹ Benek, K. (2016). "Osmanlı İmparatorluğunda Basının Doğuşu Ve II. Meşrutiyete Kadarki Gelişimi." *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4(6-7), 28.

³¹² Yüksel, H. (2007). *Osmanlı İmparatorluğu'na Matbaanın Girişi ve Toplumsal Yankıları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 125-130.

³¹³ Ayduz, S. (2001). "Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim", *İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*, İstanbul, 355

biraz mesafeli kalmıştır. Medyanın en önemli özelliklerinden biri olan eleştiri kavramının padişahlıkla idare edilen bir yapıda ortaya çıkaracağı olumsuz yaklaşımları da bu işe geç başlanmasına neden olmuştur. Yani arzu edilseydi çok eskiye uzanan bir basın tarihi olabilirdi. Ancak bazı hususlar var ki ne kadar da geç vakte bırakılırsa bile bir süre sonra bunlarsız olamaz. İşte basın Osmanlı tarihi açısından buna bir örnektir. Devlet için yararı olacağına inanılması bu sahada yapılan çalışmaları hızlandırmıştır. Özellikle savaşlardan alınan olumsuz sonuçlardan sonra, 1829 yılındaki Edirne Antlaşmasının sonrasında ülkeyi yeniden canlandırma çalışmaları için görevlendirilen ıslahat meclisinin basın ve gazetecilik hususunda önce kendilerinin inanmaları, ardında da Sultan II. Mahmut'u inandırmalarıyla, basının Osmanlı yaşamındaki bilinen tarihi de başlamıştır.³¹⁴

Özellikle Fransız çoğunluklu bu basımevlerinin, büyük Fransız İhtilali'nin akabinde kendi toplumu üstünde oluşturduğu algı ile de alakalı olduğu söylenebilir. Bağımsızlık, özgürlük ve serbest fikirleri Fransız ihtilali ile birlikte artmıştır. Buna inanan gruplar ihtilalin oluşturduğu fikirlerin başka devletlerde hayatını sürdüren Fransızlara ve diğer toplumlara aktarılma vasıtası olarak ilk basın ve yayın araçlarını kullanmışlardır.³¹⁵ Fransız gazeteleri daha çok İzmir ve İstanbul'da çıkmıştır.³¹⁶ Bu gazetelerin amacı Fransızlar olduğundan dolayı basılanları Osmanlı basın yaşamı kapsamında değerlendirmek yanlış olur. Osmanlı bünyesinde bulunan bu gazeteler her ne kadar Osmanlı basınına göstermese de ilk Osmanlı gazetesinin çıkarılmasında çok önemli rol oynadığını bilmek gerekmektedir.

1831'de basılan Osmanlı'nın ilk resmi gazetesi Takvim-i Vakayi'den evvel Osmanlı devletinde özellikle Fransızlar olmak üzere yabancılar tarafından ilk gazete örnekleri basılmıştır. İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliği, 1796'dan beri Fransız kolonisine ve Fransızca konuşan diğer gruplara verilmek üzere Fransızca gazeteleri basmışlardır.³¹⁷ İlki 1795 yılında İstanbul'da Fransız Elçiliği'nin bastırıldığı Bulletin Des Nouvelles (Haber Bülteni), diğerleri ise 1796 yılında Gazette Française de Constantinople (İstanbul Fransız Gazetesi) ve 1797 yılındaki Mercure Oriental (*Doğu Merkür'ü*) ismiyle basılan Fransızca gazeteleri, gerçek manada Osmanlı gazeteleri olarak ifade edilemezler. Bu gazeteler çok hızlı bir şekilde kapanmışlardır. Bu gazetelerden sonra çıkan gazeteler şunlardır: 1824 yılında Symrneen (*İzmirli*), aynı yıl Spectatuer Oriental (*Doğu Seyircisi*) ve 1828 yılında da

³¹⁴ Benek, 2016, 29.

³¹⁵ Budak, A. (2012). "Fransız Devrimi'nin Osmanlı'ya Armağanı: Gazete Türk Basınına Doğuşu." *Electronic Turkish Studies* 7(3), 664.

³¹⁶ Akbulut, U. (2013). "Osmanlı Basın Tarihine Bir Katkı: Gazetelerin Yayınlanma Amaçları Üzerine (1831-1876)." *Electronic Turkish Studies* 8(5), 34.

³¹⁷ Lewis, 2000, 95.

Courrier de Smyrne (*İzmir Postası*) basılmıştır. Esas manasıyla Osmanlı'nın haricinde, Fransızların Mısır'da bulundukları dönemde yani 1798-1801 yıllarında Kahire'de Courrier d'Egypte (Mısır Postası) ile Decade Egyptienne (*Mısır Haftası*) gazeteleri basılmıştır. Tüm basılan bu gazeteler, Fransız okuyuculara has olup dönemin Osmanlı hayatı ile ilgili bazı bilgiler yayınlamaktaydılar.³¹⁸

Gazetelerin hitap ettikleri alan çok sınırlıdır.³¹⁹ Bu Fransız gazetelerinden Spectateur Oriental'i Osmanlı devletinin uluslararası alanda desteklemesi açısından ayrıca belirtmek gerekir. Blacque Bey'in bastığı bu gazete 1825 yılından beri Fransız yönetimine ait yerel bir matbaada haftalık olarak basılmaktaydı.³²⁰ Takvim-i Vakayı basılmadan evvel Mısırlı Mehmet Ali Paşa dabir kısım gazeteler basmıştır. Bu gazetelerden birincisi 1828'de basılan Vakayı-ı Mısriyye'dir. Vakayı-ı Mısriyye haftalık olarak basılmıştır. Haberler gazetede sayfanın sol tarafında Türkçe sağ tarafında Arapça şeklinde basılmaktaydı. Gazetenin birinci sayısında çıkış sebebi şu şekilde ifade edilmiştir: Halkı asrın çağlarına ulaştıracak tarım ve endüstri sahasındaki ilerlemelerin izlenmesi ve yapılan reformları duyurarak yeni düzeni herkese duyurmak.³²¹ Vakayı-ı Mısriyye'de resmi dil Türkçeydi. Arapça metinleri genellikle daha kısa bazen de gazetenin yarısını kapsıyordu.³²² Mehmet Ali Paşa yine politikalarını Avrupa'ya duyurmak için 1833'de Vakayı-ı Mısriyye'nin Fransızcası olan "Moniteur Egyptien"i bastırmıştır.³²³ Mehmet Ali Paşa'nın diğer gazete Girid'i almasıyla orada 1830 yılında çıkardığı Vakayı-ı Giridiye Gazetesi'dir. Bu gazetede Türkçe'nin yanında Yunanca dilinden de haberler bulunmaktadır. Bu gazetede haberler aynı ölçüde basılmıştır.³²⁴

Takvim-i Vekayi Türkiye'de basılan ilk Türkçe gazete olmakla beraber, daha evvel yayınlanmış olan Fransızca gazetelerden ve Mısırdaki oluşturulan ve Bulak Matbaası ile yayımlanan Vakayi Mısriyye'den bahsetmek lazımdır. Türkiye'de ilk gazete 1795'de İstanbul'da Fransızlar tarafından Fransız Elçiliği Matbaasında basılmıştır.³²⁵ Bulletin de Nouvelle (Haber Bülteni) ismiyle basılan bu gazeteyi sonrasında 1796'de Gazette Française de Constantinople ismiyle aylık basılan bir gazete takip etmiş, bu gazeteler yeni kurulmuş olan Fransız Cumhuriyetinin hedeflerini Osmanlı devletinde gerçekleştirmek ve çıkarlarını

³¹⁸ Demir, K. (2014). "Osmanlı'da Basının Doğuşu ve Gazeteler." *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5, 60.

³¹⁹ Mantran, R. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (Çev. S. Tanilli). İstanbul: Adam Yayınları, 48.

³²⁰ Mardin, Ş. (2015). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 218.

³²¹ Topuz, H. (2003). *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 13.

³²² Koloğlu, O. (1988). "İlk Türkçe Gazete Vakayı-ı Mısriyye." *Tarih ve Toplum Dergisi*, 10, 11.

³²³ Girgin, A. (2001). *Türk Basın Tarihi'nde Yerel Gazetecilik*. İstanbul: İnkılâp Yayınları, 18.

³²⁴ Topuz, 2003, 15.

³²⁵ Baykal, H. (1990). *Türk Basın Tarihi, 1831-1923: Tanzimat, Meşrutiyet, Millî Mücadele dönemleri*. İstanbul: Afa Matbaacılık, 41.

devam ettirmek maksadıyla yayımlanmış, baskılar iki yıla yakın devam etmiştir. Özel kişiler tarafından yayınlanan ilk gazete olarak Fransa'dan karşı devrimci olması sebebiyle ayrılmak mecburiyetinde olan Alexander Blacque tarafından, Fransızca dilinde basılan Spactateur Oriental (Doğu Gözlemcisi) (1821) Le Smyrneen (1824) Le Courier de Smyrne (1828) gibi gazeteler arka arkaya çıktı.³²⁶ Bu dönemde Mora isyanı en üst seviyede devam etmekteydi. Bu gazetelerin ortak politikası, bağımsızlık için çabalayan Yunanlılara karşı Osmanlı Devletinden yana olma idi.³²⁷ Aslında destekledikleri Osmanlı çıkarlarından ziyade kendi devletlerinin ticari çıkarlarıydı. Çünkü O dönemde Ege ve Akdeniz'de çok etkili olan Fransız ticaret gemileri, ekseriyetle Yunan korsanlardan önemli ölçüde zarara uğramıştı.³²⁸

4.4. Edebiyat Ve Tercüme

Tanzimat devrinin en önemli niteliği bu devirde çok fazla tercüme yapılmasıdır. Tercüme işlerinin artması, bütün medeniyetler açısından yenilenme ve kendini tekrar oluşturma manasına gelir.³²⁹ Sosyal düzende problemleri olan medeniyetler, bazı devirlerde tercüme vasıtasıyla yoğun bir yenilenme devri geçirmişlerdir.³³⁰ Tanzimat devri tercüme faaliyetleri alanında çalışan Paker; Tanzimat Devri tercüme çalışmalarını dikkate aldığımızda o devre ait Fransız Edebiyatı'ndan alınan ilk tercüme faaliyetlerinin çok açık bir biçimde şekillendirici bir fonksiyonu bulunduğunu belirtir.³³¹ Yine Paker'e göre, bu devirde oluşturulan tercüme birimlerinin başında Babıâli Çeviri Odası, Encümen-i Daniş ve Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye bulunmaktadır. Babıâli Çeviri Odası resmi belge tercüme edecek tercüman adaylarına yabancı lisan öğretmek tercüman yetiştirmeye çalışmıştır. Encümen-i Daniş ise Tarih, bilim ve edebiyat hususlarında eğitim vasıtası tercihi ve Türkçeye tercüme edilmesi ve Batı ile kültür münasebetlerini devam ettirme çalışmalarını sürdürerek direkt eğitim ve kültür sahasına etki etmiştir. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Batı'da sürdürülen bilimsel faaliyetleri duyurarak Türk bilimsel faaliyetlerini teşvik gayesi gütmektedir.³³² Bir edebi metin şekli olan romanın Osmanlı kültür ve edebiyat yapısına yeni

³²⁶ Ertuğ, Hasan Refik. *Basın ve yayın hareketleri tarihi: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsünde ders takrirleri*. İstanbul: Sulhi Garan Matbaası, 1959, s. 124.

³²⁷ Ertuğ, H.R. (1959). *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsünde Ders Takrirleri*. İstanbul: Sulhi Garan Matbaası, 126.

³²⁸ Ekinci, N. (2002). "Türk Basın Tarihinden Kesitler." *Türkler Ansiklopedisi* 14, 675.

³²⁹ Mutlu, S. ve Tosun, M. (2019). "Tanzimat Dönemi ve Cumhuriyet Sonrası Çeviri Çalışmaları Örneğinde Çevirinin Toplumsal Sistemin Dönüşmesindeki Etkisi." *Journal of Continuous Vocational Education and Training* 2(1), 47.

³³⁰ Ülken, H.Z. (2011). *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü: İslam Medeniyetinde Tercümeler ve Tesirleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 349.

³³¹ Paker, S. (1992). *Tanzimat Döneminde Avrupa Edebiyatından Çeviriler* (Çev. A. Tükel). İstanbul: Metis Yayınları, 31-43.

³³² Paker, 1992, 31-43.

girdiği devirlerde Tanzimat dönemindedir. Tanzimat'ın başlaması ile beraber yerel yazım yapısı yönünü Batı'ya döndürdüğünü söylemek mümkündür. Tanzimat devri tercüme çalışmaları konusunda eseri bulunan Baydan'a göre, Yusuf Kamil Paşa, Tercüme-i Telemak (1862) adlı tercümesiyle isimli yerel kültür ve edebiyat yapısında yeni bir anlayış meydana getirmiştir.³³³ Baydan eserinde o devirdeki 520 tercüme edilen roman olduğunu vurgular.³³⁴ Karadağ, yerel kültür ve edebi yapıda, yeni edebi metin çeşitleri meydana getirirken, değişik türlerin geliştirilmesinin tercüme sayesinde olduğunu belirtir. Batı ve fen teknolojisini öğrenmek ve almak için Batı lisanlarından özellikle de Fransızcadan tercüme yalnızca eğlendirme maksatlı değil bunun yanında fen ve edebiyat kapsamlı, okurken eğitip öğretirken de eğlendirme maksadı gütmüştür.³³⁵

Fransız kültür ve toplumsal dokusunun Osmanlı halkını etkilemesinde belki de en büyük işlevi Tercüme Odası ve diplomatik görevler yapan bürokratlar göstermişlerdir. Çünkü tercümanlar ve bürokratlar devamlı Fransızca eserleri çeviri yapmışlardır.³³⁶ Bu faaliyetlerinden dolayı, bu kişiler Fransa'yı bilen ve sempati duyan Fransızcı batıcılar haline gelmişlerdir.³³⁷ Bunun sonucunda bütün bu görevliler, Osmanlı devletinin ve Türkiye'nin Batılılaşmasında Fransız tesirinin sürmesi açısından büyük etkileri olmuştur.³³⁸ Bu yıllar Avrupa edebiyatlarından özellikle de Fransız edebiyatından Türkçeye tercümelerin yapıldığı ve neticede Türkçede yeni anlatı ve düz yazı eserlerinin oluşmaya başladığı yıllardır. Türkçe ve Türkçe harici Osmanlı edebiyatı çalışmalarına temel oluşturan Gibb ve Fuad Köprülü'nün şekillendirdiği bir ifade ile edebiyat tarihi anlatısı şu şekilde temellendirilir: Osmanlı edebiyatı Fars ve Arap örneklerinden oluşmaktadır. Divan edebiyatının ve Osmanlıcanın "toplum" ile bir ilişkisi yoktur. Bu "taklit" edebiyat, Tanzimat döneminde "bir anda" (1839 Tanzimat Fermanı ile) bırakılmış, bunun yerine Avrupa edebiyatı tesirindeki çağdaş edebiyat gelmiştir. Bu hızlı değişimde devamlı bir şekilde ismi geçen üç yazar/tercüman – Şinasi, Münif Paşa ve Yusuf Kamil Paşa – etkisi bulunmaktadır. Avrupa edebiyatının, ekseriyetle Fransız edebiyatının, Osmanlı edebiyat alanına girmesi tercümeler ve yine taklit yöntemiyle gerçekleşmiştir. Tercüme ve taklit, birbirine girmiş ve "olumlu olmayan bir çağrışım" olarak iki teknik şeklinde ortaya çıkar. Oysa tercüme, Gibb ve

³³³ Birkan B.E. (2015). "Tanzimat Dönemi Çeviri Romanlarında "Yeniden Çeviri" Örnekleri. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 39, 175.

³³⁴ Birkan 2015, 176.

³³⁵ Karadağ, A. (2012). "Çeviri Tarihimizde Fennî Romanlarla Bir Kültür Repertuarı Oluşturmak." *İstanbul Üniversitesi Çeviribilim Dergisi* 3(6) (2012), 53.

³³⁶ Palmer, 2011, 54.

³³⁷ Davison 1968, 77.

³³⁸ Karal, 1983, 278-299.

Köprülü'ye göre, uygun bir şekilde gerçekleştirildiğinde Türk edebiyatının “gerçek kimliğini” meydana çıkaracak olan ilerlemeyi gösterecektir.³³⁹

Perin,³⁴⁰ taklit ve tercüme çalışmalarında bir diğer hususa daha dikkat çeker: Özün muhafaza edilmesi. Her edebiyatın bir şekilde diğer edebiyatların tesirinde olduğunu fakat Türk edebiyatının mevcut halini değerlendirdiğimizde, Ömer Seyfettin'de de kendisine dayanak bularak yaklaşık yüz yıllık bir süreden beri süren ve bazen gerçek bir taklitçilik seviyesine gelen bu edebiyatın, halâ aynı yerde kalması, kabul edilir ki çok memnun olacak bir durum değildir neticesine varır. Fransız edebiyatının bu kadar etkisinde kalmak, bizde orijinal, diğer deyişle vatanımızdan çıkacak yerli bir edebiyatın ortaya çıkmamasına sebep olmuştur. Ömertoy çoğu zaman Avrupa, ama ekseriyetle Fransız edebiyatının ilk olarak gerçekleştirilen tercümelerle bilindiğini; tercümeleri, taklit yolunun takip ettiğini belirtir.³⁴¹ Yani bu “asimilasyon sistemi” yazı ile alakalı bütün hususları kapsamına alacak biçimde uygulanmış, Osmanlı şiiri yabancı edebiyatlardan önemli ölçüde etkilenmiştir.³⁴² Köprülü, Tanzimat Devrini Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa medeniyeti içine dâhil olması, bir diğer deyişle Avrupa medeniyetinin Osmanlı İmparatorluğuna zorla girmesi veya kendini kabul ettirmesi şeklinde ifade eder. Yargıları o kadar nettir ki bu devrin politik ve ekonomik nedenleri hakkında, hatta çok kısa açıklamaya bile gerek duymadığını belirtir.³⁴³ Fransızcadan çok sayıda tercüme yapılmış, mektep kitaplarından gazeteciliğe, oyun yazarlığına kadar tüm fikir alanlarında Fransız modelleri alınıp uygulanmıştır.³⁴⁴ Köprülü'ye göre Bâkî, Nedim ve diğerleri İslam tesirindeki medeniyetin bir sonucuyken Şinasi, Namık Kemal ve devamındakiler Avrupa medeniyetinin sonucudur.³⁴⁵ Fransız modelinin taklidi, Köprülü için millî edebiyatın ortaya çıkması açısından bir yol olarak görülse de sonrasında bu görüş değişir. Sebebi, Köprülü'ye göre yazının yazıldığı devreye kadarki Türk edebiyatı halen “sırf taklidî ve ibdaî” bir edebiyat özelliği göstermektedir.³⁴⁶ Buna rağmen Avrupaî biçimde Türk edebiyatını oluşturan ve yeni düşünceleri ülkeye duyuran ilk kişi Şinasi'dir. Gazeteciliğin mimarı olan ve Lamartine'den, Racine'den, Corneille'den, Boileau'dan çeviriler yapan Şinasi, tüm bu dönüşümlerin ışığını Fransız ilminden ve edebiyatından almıştır. Şinasi kendisinin ardından gelecekler açısından yolu belirlemiş ve Şinasi'nin

³³⁹ Demirkol, N. (2015). *The Reshaping of the Literary Publishing Field and Emergence of the Literary Translation Market between 1850 and 1900*. Bilkent Üniversitesi Doktora Tezi, Ankara, 3.

³⁴⁰ Perin, C. (1946). *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri*. İstanbul: Pulhan Matbaası, 6.

³⁴¹ Ömertoy, O. (1981). *Tanzimat döneminde edebiyat anlayışı*. Konya: Selçuk Üniversitesi, 9.

³⁴² Ömertoy, 1981, 9.

³⁴³ Köprülü, M.F. (1928). *Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri*. Devlet Matbaası, 268.

³⁴⁴ Köprülü, 1928, 269.

³⁴⁵ Köprülü, 1928, 15.

³⁴⁶ Köprülü, 1928, 15.

oluşturduğu bu yolda devam edenler de yine aynı kaynaktan faydalanmıştır. Fransızcadan çok fazla tercümenin yapıldığı, okul kitaplarından gazeteciliğe, oyun yazarlığına kadar tüm fikir alanlarında Fransız örneklerin taklit edildiği bir devir olmuştur.³⁴⁷

Gibb, Fransızcadan tercüme edilen batılı terimlerin kazanılması işini ifa ettiğini belirtir. Gibb'e göre, bilimsel ve edebi olarak çok sayıda eser Fransızcadan Türkçeye tercüme edilmiş, bunun sonucunda batılı fikirlerin meydana getirilmesi için gerekli ortam oluşturulmuştur.³⁴⁸ Tercümeler yöntemiyle şiir sahasında gelenekten ayrılma olurken, düzyazı sahasında ise iki önemli tür Osmanlı edebiyat alanına girmiştir: roman ve tiyatro. Roman, Türkçe edebiyata tam olarak Fransızcadan tercüme yöntemiyle girmiştir. Türk tiyatrosunun doğuşu da yine ilk olarak Ahmet Vefik Paşa'nın Molière tercümelerinden olmuş, sonrasında Abdülhak Hamid'in mensur tiyatroları ile farklı bir tür olmuştur.³⁴⁹ Gibb'e göre bu tercüme dönemi çok iyi şekilde değerlendirilmekte, yeni Türk edebiyatının ortaya çıkışı bu şekilde meydana gelmektedir.

Gibb'in değerlendirme aracı, Osmanlı şiiri ile temsil grubunu da bugün hâlâ çok önemli düzeyde geçerli olan 19. yüzyıl yazarları kanonuyla tespit edilir. Şinasi'nin Tercüme-i Manzume'si, Yusuf Kamil Paşa'nın Tercüme-i Telemak'ı, Ahmet Vefik Paşa'nın Molière tercümeleri, Ziya Paşa'nın Jean Jacques Rousseau'dan ettiği Emile ve Molière'den ettiği Tartuffe tercümelerinden bahsedilir ve eser bunlarla kısıtlanır. Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem, Abdülhak Hamit gibi şahıslara verdiği rol Türkçe şiirin ne olacağını tespit etmek bakımından haklı görülse de o devrin edebiyat yapısı hakkında tam bilgi vermemektedir. Yeni edebiyat örnekleri bir kısım mekteplerde tanıtılsa da divan edebiyatına ait eserler hâlâ önemli oranda edebiyat eğitiminin esasını teşkil etmektedir.³⁵⁰

Çağdaş kurmaca tarzındaki tercümelerin en büyük kaynağı Avrupa edebiyatları, önemli boyutta Fransız edebiyatıdır. Ayaydın-Cebe, Fransız edebiyatından gerçekleştirilen tercümelerin %45, uyarlamaların ise %75 olduğunu belirtir.³⁵¹ Fransız edebiyatından en fazla tercüme edilen tarzlar %85 ile çağdaş hikâye ve romandır. Bunu %11 ile tiyatro oyunları takip eder. Şiir ve öteki türlere verilen önemin en azından kitap seviyesinde daha düşük olduğu ortaya çıkmaktadır. Tercümelerde Fransız edebiyatını, İngiliz ve Alman

³⁴⁷ Köprülü, Köprülü, 1928, 270.

³⁴⁸ İnternet: Gibb, E.J.W, ve Browne, E.G. (1900). "A History of Ottoman Poetry". Vol 6. <https://archive.org/details/historyofottoman01gibbuoft>, adresinden 28 Ocak 2021'de alınmıştır.

³⁴⁹ Gibb ve Browne, 1990.

³⁵⁰ Gibb ve Browne, 1990.

³⁵¹ Ayaydın, C. ve Günil, Ö. (2009). *19. Yüzyılda Osmanlı Toplumı ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Bilkent Üniversitesi, Ankara, 361.

edebiyatları takip eder. Bazı sayıca az eserlerden oluşmakla beraber İspanyol, İsviçre, İtalyan, Rus edebiyatlarından da tercümeler olduğu çeviriler yapıldığı ortadadır. Bu edebiyatlardan da tercüme edilenler genelde roman, çağdaş hikâye ve tiyatro oyunu olmuştur. Bu tercümelerde kullanılan kaynak lisan sorununa bir çözüm oluşturulmamıştır. Fakat genellikle Fransızcanın diğer edebiyatlara aracı lisan şeklinde kullanıldığı ifade edilebilir. Mesela Silvio Pellico'nun *Le Mie Prigioni* isimli eseri Recaizade Mahmud Ekrem tarafından Fransızca tercümesinden (*Mes Prisons*) Türkçeye gelmiştir.³⁵² Yine de değişik lisanlardan tercümeler olduğu unutulmamalıdır. Daniel Defoe'nin *Robinson Crusoe*'su Vakanüvis Ahmed Lütfü tarafından 1864 yılında *Hikâye-i Robenson* ismiyle Arapçadan tercüme edilmiştir.³⁵³ Ayaydın-Cebe'nin verilerinde çağdaş hikâye ve roman türünde Avrupa edebiyatından tercüme edilen 178 yazar tespit edilmiştir.³⁵⁴ Eserleri en fazla tercüme edilmiş ilk otuz yazarın bulunduğu listede Fransız yazarları daha çoktur.³⁵⁵ Bu yazarlar içinde isimlerini günümüzde hatırlamadıklarımız olduğu gibi edebiyat düşüncemizi halen yakından belirleyenler de bulunmaktadır. Alexandre Dumas, Jules Verne, Victor Hugo, Emile Zola, Guy de Maupassant bunlardan birkaçıdır. Daniel Defoe, Jonathan Swift gibi İngiliz yazarları ile Chrisoph von Schmid de fazla tercüme edilen yazarlar içinde bulunmaktadır.³⁵⁶

Tiyatrodan bahsedildiğinde Molière'in en fazla tercüme edilen oyun yazarı olduğu ortadadır. Tercüme edilen eserlerin yaklaşık yarısı bu yazarındır. Molière'i, Racine ve Shakespeare takip eder. Ayaydın-Cebe'nin oluşturduğu tabloda beş Shakespeare tercümesi bulunmaktadır. Hasan Bedreddin ve Mehmed Rıfat'ın hazırladığı *Othello* tercümesinde "Shakespeare'in oyununun Fransızca adaptasyonundan" notuyla beraber yazarı Jean Ducis şeklinde kayıtlara geçmiştir.³⁵⁷ Tercüme kaynak olan edebiyatlar bakımından genellikle Avrupa, özel olarak Fransız edebiyatını, Arap edebiyatı (%12) ve Fars edebiyatı (%11) izler. Şiir, çağdaş kurmacanın ardından en fazla tercüme edilen türdür. Fakat bahsedilen Osmanlı edebiyatının klasik yöntemi olduğundan kaynak olarak seçilen edebiyatlar da net bir şekilde değişmektedir.³⁵⁸

³⁵² Tansel, F.A. (1967). *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*. Cilt I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 343.

³⁵³ Karadağ, A.B. (2008). *Çevirinin Tanıklığında 'Medeniyet'in Dönüşümü*. İstanbul: Diye Yayınları, 111.

³⁵⁴ Ayaydın ve Günil, 2009, 365.

³⁵⁵ Ayaydın ve Günil, 2009, 247.

³⁵⁶ Demirkol, 2015, 111.

³⁵⁷ Ayaydın ve Günil, 2009, 32.

³⁵⁸ Demirkol, 2015, 112.

Tanzimat Devri tercüme çalışmaları yapan Paker, Tanzimat ile beraber durgun bir devre giren ve tüm yazın çeşitlerini ortaya çıkaramadığı için çevresel konuma düşen yerel yazını misal gösterip o devirde meydana gelen boşluğu Fransız yazınından gerçekleştirilen tercüme yöntemleriyle kapatmayı hedefleyen Tanzimat yazınına vurgu yaparak, böylece o dönemde yerel yazına hükmeden kültürün tesirinin azaldığını ve bu sebeple yeniliğe ulaştığını ifade eder.³⁵⁹

4.5. Tiyatro

Osmanlı tarihçileri bakımından 19. yüzyıl incelenmesi güç bir devir olarak görülür. Bir taraftan siyasi tarih bakımından incelendiğinde çok uluslu imparatorluk fikriyatının milliyetçilik düşüncesi karşısında etkisinin azaldığı, Düvel-i Muazzama diye söylenen asıl Avrupalı Ülkeler'in politik, iktisadi ve askeri etkinliğinin yükseldiği, bir dönemin cihan devletinin büyük problemler karşısında sıkıntı çektiği dönemlerdir. Diğer taraftan kültür tarihçileri daha değişik fikre sahiptirler: 19. yüzyıl Osmanlı'nın sanat alanında çağdaşlaşmasıdır, ilk gazetelerin, edebiyat dergilerinin basıldığı devirdir, Batılı türlerden roman ve hikâyenin Osmanlı'ya geldiği zamandır, tiyatronun ortaya çıktığı dönemdir. Fakat tiyatro denilince karşımıza bir problem çıkar, ekseriyetle de Türk Tiyatrosu tarihi yazarlarımız açısından. Çağdaş Türk şiirini, Türk romanını, Türk hikâyesini, Türk dergiciliğini, Türk müzeciliğinin temellerini çoğu zaman Tanzimat devrine dayandırabiliriz, bu yıllarda bahsedilen sahalarda başı çekmiş çok fazla Türk aydınından söz edebiliriz. Fakat çağdaş Türk tiyatrosunu başlatan kişi olarak gösterilecek kişi bir Ermeni'dir.³⁶⁰

7 Ocak 1867 tarihinde gerçekleştirilen Ermeni şair Mikael Nalbantyan'ı anma günü, Doğu Tiyatrosu'nun bitimi olur. Nalbantyan'ın milliyetçi fikirleri sebebiyle Osmanlı idaresi bu gösterimi tehlikeli görür ve Şark Tiyatrosu kapatılır. Dönem milliyetçiliğin ilerleme dönemidir; özellikle Balkan devletleri Osmanlı hâkimiyetinden ayrılmakta ve kendi ulus devletlerini oluşturmaktadırlar. Bu politik ortamda Osmanlı yöneticileri bir taraftan Gayrimüslimler, özellikle Ermeniler içerisinde milliyetçi fikirlerin oluşmasına müdahale etmekte, diğer taraftan imparatorluk fikriyatını canlı tutabilmek için politik çabalar sarf edilmiştir.³⁶¹ Bu devirde en basit ifadesiyle bütün Osmanlı toplumlarını anayasal vatandaşlık kapsamında bütünleştirme faaliyeti şeklinde belirtebileceğimiz Osmanlıcılık ideolojisi,

³⁵⁹ Paker, 1992, 35-36.

³⁶⁰ İnternet: Güllü, F. (Temmuz, 2007). "Osmanlı Tiyatrosu: Çok Kültürlü Tiyatro Geçmişimiz". 18.07.2007, <http://www.art-izan.org/artizan-arsivi/osmanli-tiyatrosu-cok-kulturlu-tiyatro-gecmisimiz/> adresinden 22 Ocak 2021'de alınmıştır.

³⁶¹ Mantran, 1999, 194.

Batılılaşma destekçisi devlet insanlarının esas yaklaşımı olmuştur; bu yaklaşım kültür ve sanat sahasında kendini göstermiştir.³⁶² 1869’de meşhur Tanzimat paşalarından olan Ali Paşa Osmanlı tiyatrosunu açma için çabalar: Bu tiyatro Osmanlı devletinin Türk, Rum, Ermeni, Bulgar gibi farklı toplumlarını birleştirecek ve imparatorluğun çok lisanlı ve çok kültürlü şeklini gösteren bir yapı olacaktır. İsminin “Tiyatro-yu Sultani” olması düşünülen bu faaliyeti gerçekleştirebilmek için farklı milletlerin temsilcileri ile bir birim oluşur ve önemli insanların katıldığı toplantı düzenlenir. Fakat toplantıdan bir netice çıkmadı.³⁶³ Bunun sonucunda Osmanlı idaresi yeni bir tiyatro oluşturmak yerine mevcut olanı desteklemeyi seçecektir.

Bu bağlamda aynı devirde Güllü Agop faaliyetlerini, Şark Tiyatrosu kapandıktan sonra yeni açtığı Asya Tiyatrosu’nda yapmaktadır. Bunlar temsillerini Osmanlı Tiyatrosu olarak ifade edilen Gedikpaşa Tiyatrosu’nda göstermektedirler ve sonra ismi Osmanlı Tiyatrosu şeklinde ifade edilmeye başlar. Agop’un idaresindeki Osmanlı Tiyatrosu veri tabanında Türkçe ve Ermenice oyunlar eşit miktardadır. Bu durum Osmanlı idarecilerinin de ilgisini çeker ve Güllü Agop’a bir imtiyaz sözleşmesi teklif ederler. Buna göre Agop’a 10 yıl süresince (1870 ve 1880 yılları içinde) İstanbul’da Türkçe drama, tragedya, komedy ve vodvil oynama imkânı sunacak, Agop ise buna karşı İstanbul’da tiyatro sanatının ilerlemesi bakımından farklı gösterimler sunacak, gösterim sayısını belirli bir sayıda olacak ve belirli yerlerde tiyatrolar açacaktı. Görüldüğü gibi devletin Agop’tan istediği bir şehir tiyatrosu oluşturmak ve Türkçe tiyatroyu geliştirmesiydi.³⁶⁴

Bu anlamda Osmanlı Tiyatrosu Türkçe olmakla beraber Ermenice gösterimler de yapıyordu. Basın genelde bu dönemde Osmanlı Tiyatrosu’na destek veriyordu. 1872-1873 yılları Osmanlı Tiyatrosu’nun iyi dönemleridir. 1872’de Osmanlı Tiyatrosu o yıllarda Nestor Noci’nin idaresindeki Fransız tiyatrosunda, Comete Barboloni, Comte de Grimberhe, Ahmet Vefik Paşa ve diğer bazı şahısların koruyuculuğunda oyunlar sergiliyordu.³⁶⁵ İzleyicilerin genellikle Harbiye ve Tıbbiye talebeleriyle subaylardan meydana gelmesi basında hoş karşılanmıştır. Telif oyunlarında önemli ilerlemeler meydana gelmiştir. Tiyatro Komitesi bu yıllarda oluşturulmuştur. 1874 yılı Güllü Agop’un etrafında iki tehlikeli rakibin ortaya çıktığı tarihtir. Güllü Agop 1870 yılından itibaren on yıl içinde Türkçe komedy, dram, tragedy ve vodvil oynatmak yalnızca ona aitti. İşte bir taraftan bu tekelin müzikli oyunları

³⁶² Davison, R.H., ve Morali, M. (1999). *Osmanlı-Türk tarihi,(1774-1923)*. İstanbul: Alkım Yayınevi, 167.

³⁶³ And, M. (1999). *Osmanlı Tiyatrosu*, Ankara: Dost Yayınları.

³⁶⁴ Güllü, 2007.

³⁶⁵ Internet:Gedikoğlu,R.(2019).*TanzimatDönemiTiyatrosu*,
<https://www.tiyatroumay.com/2019/08/30/tanzimat-donemi-tiyatrosu/> 23 Ocak 2021’de alınmıştır.

içine almadığı, bu açıdan opera, operet bir grup, diğer taraftan tekelin sadece metne dayanan oyunları kapsadığı düşüncesiyle Tulat tiyatrosu meydana geldi. Avrupa’da farklı türde oyun türleri çok sayıdadır.³⁶⁶

Fransız tesiri tiyatro oyunlarının kaleme alınmasında da belirgin olmuştur. Çok sayıdaki yazar Fransa’nın farklı bölgelerine ve özellikle Paris’e gitmişler ve burada yaşadıklarından etkilenmişlerdir. Ahmet Rıza Paris’te kalan, Fransız eğitimi görmüş bir şahıs olup “Meşveret” isimli gazetesini yine bir Fransız olan Aguste Comte’den öğrendikleri bilgiler ışığında basmıştır. Yayımlamakta olduğu gazetesini de Fransızca ve Türkçe dillerinde basmaktaydı. Fransa örneğinde ki gibi ülkenin ilerlemesi için düzenli bir şekilde gerçekleşmesi gereken bir inkılâbı destekler.³⁶⁷ Fransız etkisinin toplumsal yaşamdaki alanlara yansımalarına bir örnek de 1839 yılında İstanbul Beyoğlu’nda Fransız Tiyatrosu’nun açılmasıdır.³⁶⁸ Tiyatroda oynanan oyun ve faaliyetler İstanbul’da ikamet eden çok sayıdaki gayrimüslim yurttaşlar tarafından seyredildiği gibi Müslüman vatandaşlar tarafından da izlenmiştir. Gösterilen oyunlar tesirini halkın Batı kültür ve medeniyetine yaklaştırılması, en azından İstanbul aydın kesiminin benimsemesi biçiminde göstermiştir.³⁶⁹

Yukarıda geçen her iki bölümde Osmanlı devleti ile Fransa arasında var olan askeri ve ekonomik ilişkileri incelediğimizde bu ilişki kapsamının sadece askeri ve ekonomik bağlamda olmadığı ve pek çok olumsuz sonuca yol açtığı görülmüştür. Bu kadar konuda iş birliği yapan ve Tanzimat süreci boyunca yakın ilişkide bulunan Fransa’nın Osmanlı’nın kültür hayatına etki etmemesi düşünülemez. Dönemin Osmanlı aydınlarının cazibe merkezi olarak gördüğü Fransa mimari, resim, edebiyat ve heykel konuları gibi pek çok konuda Avrupa’nın en önde gelen ülkesi olmuştur. İmparatorluğun merkezi olan İstanbul’daki yaşamın her alanında Fransız etkisi hissedilmiştir. Yeni kurulmuş olan okullarda Fransızca yabancı dil olarak okutulmuştur. Bu şekliyle bir dilin öğrenilmesi, o kültürün de öğrenilmesi anlamına gelmektedir. Fransızca pek çok yabancı kaynak Türkçeye çevrilip kültür hayatında yerlerini almıştır. Pozitivist eserler okullarda ders kitapları olarak okutulmuştur. Fransız okullarından mezun olanlar devlet yönetiminde önemli yerlere gelmiştir. Bu okullar aynı zamanda çok uluslu ve dinli bir devlet olan Osmanlı devletinin içinde daha sonra büyük bir sorun haline gelen milliyetçilik anlayışının gelişmesini sağlamıştır. Fransa’nın okul

³⁶⁶Gedikoğlu, 2019.

³⁶⁷ Davison, 1968, 101.

³⁶⁸ Erdemir H. (2000). *The Roles Played by Turkish Migrant Workers in the Development of German Immigration Policy and Their Effects on the European Union and Turkey*, Basılmamış Doktora tezi , Swansea: University of Wales Swansea. 10.

³⁶⁹ Davison, 1968, 82.

faaliyetlerine bakıldığında asıl amacının ülke çıkarlarını korumak ve geliştirmek amaçlı Doğu siyasetinin bir sonucu olarak görülebilir. Özellikle etnik, dini ve mezhepsel farklılıkların yaşandığı veya bir azınlığa yönelik olarak kurulan bu okulların sayesinde Fransa halklar üzerindeki etkisini bu okullar sayesinde korumak istemiştir. Fransızlar tarafından çıkarılmış olan gazeteler Fransızca olmaları ve halktan daha çok yabancılar için çıkarıldığından dolayı toplum üzerinde bir etkileri olmamıştır. Fakat Fransız eserlerin Türkçeye çevrilmesi toplum üzerinde etkili olmuştur. Tercümeler sayesinde Osmanlı edebiyat alanına roman ve tiyatro girmiştir. Roman alanında pek çok çeviri eser okuyucularıyla buluşmuş aynı zamanda birçok Türkçe eser ortaya çıkmış, tiyatro sayesinde ise belirli yerlerde tiyatroların açılıp Türkçe tiyatronun gelişmesi amaçlanmıştır. Sosyal ve kültürel hayatı zenginleştiren bu gelişmeler ele alındığında aslında bir toplumun yavaş bir şekilde evrim geçirmiş olduğunu görmekteyiz. Kültürel faaliyetler sayesinde toplumun belirli bir kesimi bu tür etkinliklere katılabilmiş ve Batılı kültür ve medeniyet hakkında halkın bilgi düzeyi artmış en azından İstanbul aydını tarafından benimsenmiştir.

5. SONUÇ

16. yüzyılın ilk yarısında Kanuni Sultan Süleyman döneminde başlamış olan Osmanlı-Fransız ilişkileri herhangi bir sorunla karşılaşmadan 200 yıl boyunca sürmüştür ve bu ilişkiden her iki devlet de siyasi ve ekonomik kazanımlar elde etmiştir. Bu dönemde Fransa diğer Avrupa ülkelerinden daha büyük paya ve imtiyaza sahip olduğu için diğer Avrupa ülkeleri Fransa ile iyi ilişkiler kurup Osmanlı devleti ile ticaret yapabilmişlerdir. Kendi iç çatışmalarından ve başka bir ülkenin tehdidi altında bulunmamasından dolayı Fransa ile Osmanlı devleti hiçbir şekilde askeri ve siyasi bağlamda karşı karşıya gelmemiş tam aksine aralarındaki ekonomik ilişkiler artarak devam etmiştir. Bu zaman zarfında Fransa Avrupa'nın büyük askeri ve siyasi bir gücü haline gelirken Osmanlı devleti duraklama ve gerileme dönemine girmiş ve Fransa ile arasındaki güç dengesi değişmiştir. Değişen bu güç dengesi sonucunda ise Fransa Osmanlı devletinin siyasi destek taleplerine olumlu yanıt vermiş ve bunun karşılığında ise ekonomik alanda 1740 Kapitülasyonu gibi yeni imtiyazlara sahip olmuştur. Ekonomik bağlamda Osmanlı devletinin en fazla ithalat ve ihracat yaptığı ülke ihtilal öncesi Fransa'ydı. İhtilalden sonra Napolyon ile birlikte Fransa'nın Doğu politikası değişmiş ve Napolyon'un Mısır'a asker çıkarmasından sonra Osmanlı devleti ile Fransa arasındaki ilişkiler bozulmuştur. Sonrasında Fransa'nın Doğu Akdeniz'de İngiltere ile olan rekabeti sonucu Akdeniz'de ve Orta Doğu'da daha etkin olmaya çalışması sonucu Cezayir ve Tunus'u işgal etmesi, Suriye'de Müslümanlar, Hristiyanlar ve Dürziler arasında çıkan iç savaşı önlemek için Beyrut'a asker çıkarması, Mısır'da çıkarları çatıştığı halde Osmanlı devleti yerine İngiltere'yi desteklemiş olması Tanzimat döneminde Osmanlı devleti ile Fransa arasındaki ilişkilerin gerilimini yükseltmiştir.

Böyle bir süreçte Tanzimat Fermanı'nın imzalanmasıyla yeni bir sürece giren Osmanlı devletinin yakınında yine Fransa yer almıştır. Avrupa devletleri özellikle Fransa Osmanlı devletinin zayıflamasıyla birlikte Osmanlı devleti içerisinde yer alan Hristiyan topluluklarını himaye haklarından faydalanmıştır. Özellikle azınlıklar üzerinden Osmanlı devletinin içişlerine karışan Fransa aynı zamanda Doğu Akdeniz ve Orta Doğu üzerindeki çıkarlarını devam ettirebilmek için Osmanlı devleti ile iş birliği yapması gerektiğinin de farkındaydı. Bu bağlamda Osmanlı devleti ile yapılan 1838 Ticaret Anlaşması devleti, Rusya'nın Doğu Akdeniz'de var olan tehlikesinden koruyordu.

İki ülke arasında kimi zaman dostane kimi zaman da gerilimli ilişkinin temelinde Fransa'nın kendi çıkarlarını koruma amacı olmuştur. Yukarıda bahsedilmiş olan askeri, ekonomik ve kültürel ilişkiler bu ülkenin Osmanlı devleti üzerindeki etkisini göstermektedir.

Bu çalışmada kültürel, siyasi, iktisadi ve askeri alanda Tanzimat dönemi boyunca Fransa'nın Osmanlı Devletinde meydana getirdiği tesirler incelenmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta Osmanlı devleti üzerindeki Fransız etkisinin aslında Tanzimat ile birlikte gerçekleştirilmeye çalışılan ideolojiyle uyumlu olmasıdır. Bu dönemde Fransa tarafından tavsiye edilen reformlar aslında Tanzimat sürecinde hayata geçirilen Osmanlıcılık ideolojisiyle bağdaştığı için benimsenmiştir. Dolayısıyla Fransa'nın bu dönemde Osmanlı devleti üzerindeki etkisinin büyük olması aslında Tanzimat ile getirilmek istenen modernitenin bir sonucudur. Müslüman olmayan tebaanın da kanun önünde eşit ölçüde hakkının sağlanıp korunmasının Fransız ihtilali sonrasında Avrupa'yı etkileyen milliyetçilik akımlarının Osmanlı üzerindeki etkisinin azaltılıp, ülkedeki Hristiyan uyruklularının da sadakatının artırılmasıyla devletin birlik ve beraberliğinin güçleneceği umulmuştur. Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın çıkarmış olduğu Mısır krizinin yarattığı tehlike sonucunda ülkenin topraklarının kaybedilebileceği endişesiyle Osmanlı bürokrasisi bunu önlemek için yabancı desteği gerekli görmeye başlamıştır. Bu bağlamda Avrupa devletleri içerisinde Osmanlı devletine en iyi şekilde örnek olabilecek ülke olarak daha önce de yakın ilişkilerin bulunduğu Fransa seçilmiştir. Dolayısıyla Tanzimat sürecinde yer alan reformların arkasında Osmanlı devletinin birlik ve beraberliğini amaçlayan siyasi bir pragmatizm bulunmaktadır.

Tanzimat ilan edilmeden önce bu hazırlık aşamasında Fransız Büyükelçiliği'nde hiçbir resmi sıfatı bulunmayan Fransız uzmanlardan faydalanılmıştır. Bu uzmanlar Tanzimat dönemi yöneticilerine danışmanlık hizmeti vermiş hatta bir ıslahat hükümeti şeklinde çalıştığı ifade edilmiştir.

Fransa, Tanzimat döneminde Osmanlı'nın kültürel hayatında önemli bir etki doğurmuştur. Buna etki eden en önemli faktör eğitimde yabancı dil olarak Fransızcanın baskın olmasıdır. Bununla birlikte Fransa'nın Avrupa siyasi hayatındaki etkin gücü de Fransa kültürünün tasvip edilmesini kolaylaştırmıştır.

19. yüzyılın son dönemlerinde Osmanlı devletinde sanatın neredeyse tüm dallarında Fransız tesiri görülmektedir. Bu devirde Osmanlıda en fazla öğrenilmeye çalışılan lisan ise Fransızcadır. Fransızca yalnızca bir eğitim lisanı şeklinde kalmamış bunun yanında kendine ait kültür değerlerini de beraberinde getirmiştir. Bunun sonucunda, Fransa'nın tesirinde kalınarak Fransızca ile gerçekleştirilen eğitimden de alınan netice sonucunda Fransa'ya hayranlık duyan bir kesim olmuştur. Fransız kültür ve toplumsal dokusunun Osmanlı halkına etkisini Fransa'yı bilen ve sempati duyan batıcı görevliler/memurlar sağlamışlardır.

Bunun sonucunda bu görevliler ve idareciler, Osmanlı'nın ve Türkiye'nin Batılılaşmasında Fransız tesiri noktasında büyük rollere sahiptirler. Dilde ve askeriyede ortaya çıkan Fransa hayranlığı halkta da kendini göstermiştir. Kısaca Türkiye'deki çağdaşlaşma süreci Fransız Devrimiyle modernleşen Fransa'nın tesiriyle başlamıştır.

Osmanlı Devleti'ni idare edenlerin yapmaya çalıştıkları idari düzenin Fransa'dan model alınarak hazırlanması, yöneticilerin Fransa'ya yaklaşımlarına ve Fransız yardımına ihtiyaç duymalarına sebep olmuş, bunun sonucunda da Osmanlı'da Fransa'ya karşı hissedilen aşırı hayranlık, Fransız sistemini alma gayretlerinin çoğalmasına sebep olmuştur. Bu gelişmelerin kaynağında Fransız eğitim sistemi çok büyük rol oynar. Bununla beraber Fransa'dan alınan yeni yasalar hali hazırda bulunan Şer'i ve Örfi yasalarla ters düşmüş, adalet düzeninde ikiliğe ve çatışmaya neden olmuştur. Buna rağmen Fransızlar Tanzimat yeniliklerinin bir plan dâhilinde Osmanlı Devleti'nde gerçekleşmesini desteklemişlerdir. Fransızlar, Osmanlı devletinin Batı uygarlığına ve Avrupa ülkeleri genel hukukuna entegre olmasını önerdikleri esnada, İngilizler de, ilave olarak büyük ve uygulanabilir bir ıslahat programının uygulanmasını arzu ediyorlardı. Bu bağlamda 1839 yılında gerçekleştirilen Tanzimat reformlarını yapanlara Fransız Devrimi'nin fikir yapısı önderlik yapmıştı. Dolayısıyla bu dönemdeki idari ve hukuki gelişmelerin üzerinde en çok etkili olan ülkenin Fransa olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bir kanunlaşma hareketi olarak görülen Tanzimat döneminde hukuk alanında yapılan düzenlemelerin çoğu Fransız etkisiyle yapılmıştır. Laik bir devlet olan Fransa'nın etkisiyle ve yeni kurum ve kuralların ortaya çıkmasıyla din ve devlet ilişkilerinde değişimler de Tanzimat sonrası dönemde başlamıştır.

Tanzimat döneminde Fransa kendi ülke tecrübelerini Osmanlı devletine bir model olarak sunmuştur. Bunun sonucunda zaten Fransa'ya sempati ile bakan Tanzimat yöneticileri özellikle kamu yönetimi, eğitim, hukuk ve kültür alanlarında bir çok reformu Fransız örneğine bakarak gerçekleştirmiştir. Özellikle kamu yönetimi alanında Fransa'nın örnek alınmasının sebebi bu ülkenin merkezîyetçi bir devlet modeline sahip olması ve Tanzimat yöneticilerinin yürütme organının gücünü arttırmak istemeleridir.

Bu dönem boyunca Osmanlı devleti iktisadi yapısı, Avrupa'da meydana gelen Sanayi Devrimi ve kapitalist iktisadi sisteminin komşu devletlere yayılması kapsamında biçimlenmişti. Bu dönemde Fransa'yla olan ticaret beş kat arttı. Osmanlı devleti malî ve ekonomik unsurların haricinde Avrupa'da yeni dostlar elde etmek maksadıyla bazı devletlere ticarî ayrıcalıklar sundu. Dolayısıyla ticarî ve malî alanlarda Fransa'ya sunulan ayrıcalıklar, giderek farklı ticarî sözleşmelerle öteki Avrupa ülkelerine de tanınmıştı. Bu

noktadan hareketle Fransa'ya verilen kapitülasyonların genişleyerek Osmanlı'nın ekonomik gücü daha da azalmıştır. Bu sürece sebebiyet veren en önemli ülke Fransa olmuştur.

Askeri ve siyasi alanda ise Fransa etkisiyle Tanzimat Devrinin başlangıcıyla Osmanlı devleti yenileşme dönemine girmiştir. Fransa'nın refahı, Akdeniz ve Osmanlı Devleti'nde yıllardır sahip olduğu kapitülasyonlarla ilgiliydi. Rusya'nın sıcak sulara inme isteğini bilen Fransa gittikçe kuvvetlenen Rusya'nın karşısında aynı kuvvete sahip olan bir Osmanlı devleti olmasını istedi. Tanzimat devrindeki Osmanlı reformlarını desteklemenin maksadı da buydu. Bu dönemden önce ve sonra ise Osmanlı'da Almanya nüfuzu artmıştır. Yani sadece Tanzimat döneminde Fransa'nın geçici bir etkisi vardır. Bu etkiye sebep olan etmenlerin başında Kırım Savaşı ve diğer askeri ittifaklarda Fransa'nın Osmanlı tarafında olması ve askeri olarak Avrupa'da ilk modernleşmeyi sağlayan ülke olması sayılabilir. Bununla birlikte Fransızcanın dönemin *lingua frankası* olması sebebiyle de Fransız askeri eğitimciler bu dönemde tercih edilmiştir. Fransa'nın kendine has silahları Osmanlıya ithal edilmiştir. İngiliz ve Rus tehdidine karşı Fransa ile ortak elçilik faaliyetleri yapılmıştır. Bununla birlikte kapitülasyonların vermiş olduğu rahatlık ile Fransa Osmanlı içerisindeki azınlık sorunları gibi konularda da nüfuzunu korumuştur.

Tanzimat süreci boyunca Fransa'nın en etkin olduğu alanlardan biri de eğitim alanıdır. Bu dönemde uygulamaya koyulan reform ve düzenlemelerin büyük bir çoğunluğu Fransa örneğine göre şekillenmiştir. Osmanlı Devleti'ndeki modern eğitimin temelleri Fransız modeline göre düzenlenmiştir. Yine bu dönemde Osmanlı Devleti'nde açılan ilk yabancı okul Fransız misyonerler tarafından açılmıştır. Fransa'nın eğitim sistemi ve bu alandaki bilgi birikimi ve tecrübesi örnek olarak alınmıştır. Eğitim reformlarında örnek ülke olarak seçilen Fransız sistemiyle amaçlanan şey ise yukarıda bahsettiğimiz gibi devlete bağlı Osmanlı yurttaşları yetiştirmektir yani Osmanlıcılıktır. Farklı dinlerden öğrencilerin karma bir eğitim gördüğü ilk okul olan Mekteb-i Sultani, Fransız hükümetinin önerisiyle bu dönemde açılmıştır. Bu şekilde Müslümanların gayrimüslimlerle kaynaşması sağlanıp gayrimüslimlerin milliyetçilik akımlarına maruz kalmalarını önlemekti.

Tanzimat döneminde yapılan reformların amacı Batı karşısında güç kaybına uğrayan devletin birlik ve bağımsızlığını güçlendirmekti ve çeşitli alanlarda yapılan reform hareketleri Osmanlı Devleti'ni modernizm yoluna girmesini sağlamıştır. Dönemin üst düzey yöneticilerinin Fransa'da bulundukları zaman zarfında bu ülkenin sistemlerini incelemiş olmaları, Osmanlı devleti ile Fransa arasındaki uzun süreli var olan ilişkiler ve Fransız modelinin Osmanlıcılık siyasetiyle uyumlu olması, Tanzimat sürecinde Fransa'nın reformlar

üzerindeki ağırlığını hissettirmiştir. Çeşitli alanlarda yapılan reformlar Fransız modeline göre yapılırken, Osmanlı değerleri göz önünde bulundurulmuştur. Sonuçta Tanzimat dönemi boyunca Fransa'nın askeri, ekonomik, siyasi, ve kültürel alanlardaki etkisi gözönünde bulundurulduğunda bu döneme “İmparatorluğun Fransız Asrı” tanımlaması uygun görülmektedir.

KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Dosya Usulü İrade Tasnifi, Dosya, Gömlek ve vesika: 70/3-1; 13.10

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Dosya Usulü İrade Tasnifi, Dosya, Gömlek ve vesika: 70/3-1; 1 Numaralı Melfuf.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Dosya Usulü İrade Tasnifi, Dosya, Gömlek ve vesika: 70/3-1; 2 Numaralı Melfuf.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Hariciye Hukuk, dosya: 403, gömlek: 25, vesika: 1-2-3.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Hariciye Hukuk, dosya: 403, gömlek: 17, vesika: 1.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Hariciye Paris Sefareti Evrakı, dosya: 134, gömlek:16, vesika: 4.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Hariciye Siyasi, dosya: 1869-B, gömlek: 3, vesika: 11.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Hariciye Siyasi, dosya: 1869-C, gömlek: 2, vesika: 4.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Hariciye Siyasi, dosya: 478, gömlek: 1, vesika: 105.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Hariciye Tercüme Odası, dosya: 72, gömlek: 4, vesika: 1.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Hariciye Tercüme Odası, dosya: 72, gömlek: 4, vesika: 2.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, İrade Mesail-i Mühimme, 12/251, Lef 1, 5 L 1261/7 Ekim 1845; Lef 2, 19 L 1261/21 Ekim 1845.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, İrade-i Dahiliye, 170/9016.

Fransız Dışişleri Arşivi, *Correspondance Commerciale, 1883-1897*, Dlarbéklr, Année 1892, Turquie d'Asie, Commerce du Vilâyet de Dlarbékir en 1891.

Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, *Correspondances consulaire et commerciale, Diarbékir et Alexadrette, 1793-1901*, Tome II.

Ahmad, F. (1984). *The Late Ottoman Empire. The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, 5-30.

Akarli, E. D. (1978). *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuat Paşaların Siyasî Vasiyetnameleri*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

Aksan, V. H. (2003). "18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı'da Zorunlu Askerlik Stratejileri", E.J. Zürcher. (Editör). (Çev. M.T. Akad). *Devletin Silahlanması: Ortadoğu ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 87-104.

Akyaz, D. (2006). *Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Akyıldız, A. (1993). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, İstanbul: Eren Yayınları.

Akyıldız, A. (2003). *Para pul oldu: Osmanlı'da kâğıt para, maliye ve toplum*, 138. İstanbul: İletişim Yayınları.

Albayrak M. ve Şeker, K. (2014). *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu. 134, İstanbul, ss. 224-225.

Anbar, A. (2009). "Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla finansal entegrasyonu: 1800-1914". *Maliye ve Finans Yazıları*, 1(84), 17-37.

And, M. (1999). *Osmanlı Tiyatrosu*, Ankara: Dost Yayınları.

Anderson, M. S., ve Eser, İ. (2001). *Doğu Sorunu, 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme* (Çev. İ. Eser). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Atuf, N. (1930). *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi.

Aydın, S. (2008). "Toplumun Militarizasyonu: Zorunlu Askerlik Sisteminin ve Ulusal Orduların Yurttaş Yaratma Sürecindeki Rolü". Ö.H. Çınar ve C. Üsterci (Editörler). *Çarklardaki Kum: Vicdani Red*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Aydüz, S. (2001). "Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim", *İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, Milletlerarası Kongresi Tebliğleri* 12-15 Nisan 1999, İstanbul, 335-346.

Badem, C. (2010). *IV. Financing The War. The Ottoman Crimean War (1853-1856)*. Netherlands: Brill, 289-328.

Balcıoğlu, M., & Kurtcephe, İ. (1991). *Kara Harp Okulu tarihi*. Ankara: Kara Harp Okulu Matbaası.

- Baykal, H. (1990). *Türk Basın Tarihi, 1831-1923: Tanzimat, Meşrutiyet, Millî Mücadele Dönemleri*. İstanbul: Afa Matbaacılık.
- Berkes, N. (1964). *The Development Of Secularism in Turkey*. Montreal: McGill University Press.
- Beşikçi, M. (2015). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*. İstanbul: Türkiye Bankası Kültür yayınları.
- Bilim, C. Y. (1984). *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Bilsel, M. C. (1933). *Lozan. Cilt: II*, İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası
- Biltekin Ö. (2010). *Osmanlı Devleti Dış Borçları: 1854-1954 Döneminde yüzyıl Süren Boyunduruk, (İkinci Baskı)*. Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın No: 2010/403.
- Blaisdell, D. C. (1929). *European financial control in the Ottoman Empire: A study of the establishment, activities, and significance of the administration of the Ottoman public debt*. New York: Columbia University press.
- Blaisdell, D. C. (1979). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Malî Denetimi*. İstanbul: Doğu-Batı Yayınları.
- Bröckling, U. (2001). *Disiplin Askeri İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi*, (Çev. V. Atayman), İstanbul: Ayrıntı.
- Clay, C. (2016). "State Borrowing and the Imperial Ottoman Bank in the Bankruptcy Era (1863–1877)". M.P. Fraser ve P.L. Cottrell (Editörler). *East Meets West-Banking, Commerce and Investment in the Ottoman Empire*. New York: Routledge, 129-142.
- Çadircı, M. (1989). "II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı Ordusu". *Dördüncü Askeri Tarih Bildirileri*, Ankara, ss. 36-49
- Çelik, Y. (2013). *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa: II. Mahmud Devri'nin Perde Arkası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çetin, B. (2002). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Teknolojilerin Takibi (1700- 1900)", *Türkler Ansiklopedisi*, 13, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Davison, R. H. (1968). *Turkey: The Modern Nations in Historical Perspective*. New York: Prentice-Hall.
- Davison, R. H., & Morali, M. (2004). *Osmanlı-Türk tarihi,(1774-1923)*. İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Engelhardt, E., ve Reşat, A. (1999). *Tanzimat ve Türkiye*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

- Erdemir, H. (2000). *The Roles Played by Turkish Migrant Workers in the Development of German Immigration Policy and Their Effects on the European Union and Turkey*, Basılmamış Doktora tezi, Swansea: University of Wales Swanse.
- Ergin, O. (1977). *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San' at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*. 5 cilt. (İkinci Baskı). İstanbul: Eser Kültür Yayınları.
- Erol, M. (1970). *Osmanlı İmparatorluğunda Kâğıt Para (Kaime)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ertuğ, H. R. (1959). *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsünde Ders Takrirleri*. İstanbul: Sulhi Garan Matbaası.
- Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı (1978). *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*. III. Cilt. 5. Kısım. 1793–1908.
- Girgin, A. (2001). *Türk Basın Tarihi'nde Yerel Gazetecilik*. İstanbul: İnkılâp.
- Gocek, F. M., Mxdiaer, F., & Göçek, F. M. (1996). *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change*. New York: Oxford University Press.
- Gordon, L. J. (1932). *American Relations with Turkey, 1830-1930: An Economic Interpretation*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Hakkı, Piyade Kolağası, (1320), *Osmanlı Ordusu Ahval ve Teşkilat-ı Askeriyesi*, İstanbul.
- Hale, W. (1996). *1789'dan Günümüze: Türkiye'de Ordu ve Siyaset* (Çev. A. Fethi). İstanbul: Hil Yayınları.
- Hâtemî, H. H. (1989). *Bir Bilim Dili Mücadelesi ve Tanzimat*, 3. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Huntington, S. P. (2006). *Asker ve Devlet: Sivil Asker İlişkilerinin Kuram ve Siyaseti* (Çev. K.U. Kızılaslan). (İkinci Baskı), İstanbul: Salyangoz Yayınları.
- Hurewitz, J. C. (1956). *Diplomacy in the Near East and Middle East: A Documentary Record: 1535-1914*. New Jersey: Princeton.
- Issawi, C. (Editör). (1966). *The Economic History of the Middle East, 1800–1914*, Chicago: University of Chicago Press.
- İhsanoğlu, E. (1992). “Tanzimat öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”. *150. yılında Tanzimat* H.D. Yıldız (Editör). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 335-395.
- İnal, M. K. (1955). *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*. 1(12), İstanbul: Maarif Basımevi.
- İnalcık, H. (1971). *İmtiyazat, The Encyclopaedia of İslam*. Cilt; III. London.

- İnalcık, H. (1996). *Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü. Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İpek, N. (2002). “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı”. H.C. Güzel, K.Çiçek, S. Koca (Editörler). *Türkler*, 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 15-24.
- İskora, M. M. (1966). *Harp Akademileri Tarihçesi: 1846-1965*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Jorga, N. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912)*, Cilt: 5. (Çev. N. Epçeli), Ankara: Ankara Üniversitesi Yayını.
- Kabacalı, A. (2000). *Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa, Basın ve Yayın*. İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Kahya, E. (1999). *Osmanlılardaki Bilimsel Çalışmalara Genel Bir bakış*. Osmanlı Ansiklopedisi, Cilt 8, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 33-34.
- Karabıyık, B. F. (1995). *Modernleşme Sürecinde Moda ve Zihniyet*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Karadağ, A. B. (2008). *Çevirinin Tanıklığında Medeniyet’in Dönüşümü*. İstanbul: Diye Yayınları.
- Karal, E. Z. (1956). *Osmanlı Tarihi*, Vol. VII, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karal, E. Z. (1977). *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karal, E. Z. (1983). *Büyük Osmanlı Tarihi* Cilt 5, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karal, E. Z. (1983). *Büyük Osmanlı Tarihi* Cilt 8, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karal, E. Z. (1983). *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karal, E. Z. (1988). *Büyük Osmanlı Tarihi* Cilt 3, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karal, E. Z. (1990). *Büyük Osmanlı Tarihi* Cilt 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karal, E.Z. (2006). “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batı’nın Etkisi”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. H. İnalcık, M. Seyidhanoglu (Editörler). Ankara: Phoenix Yayınları
- Karamursal, A. (1989). *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*. (İkinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kazgan, H. (1995). *Osmanlı’da Avrupa Finans Kapitali*. I. Cilt, Ankara: Roma Yayınları.
- Kazgan, H. (1997). *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Bankacılık Tarihi*. İstanbul: Türkiye Bankalar Birliği.
- Kazgan, H. (2005). *Galata Bankerleri, I. Cilt*, Ankara: Orion Yayınevi.

- Keegan, J. (1995). *Savaş Sanatı Tarihi* (Çev. F. Doruker). İstanbul: Sabah Kitapları Gençlik Yayınları.
- Kemal, N., Aydoğdu, N. Y., ve Kara, İ. (2005). *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri: Siyaset, Hukuk, Din, İktisat, Matbuat; Bütün Makaleler*. İstanbul: Dergah Yayını.
- Kocabaş, S. (2001). *Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet Tarihi*. İstanbul: Vatan Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1924). *Bugünkü Edebiyat*. İkbâl Kitaphanesi.
- Köprülü, M. F. (2004). *Edebiyat Araştırmaları I*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Köprülü, M. F., (1928). *Millî, Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri ve Divanı Türkîi Basit: XVI ıncı Asır Şairlerinden” Edirneli Nazmî” nin Eseri*. İstanbul: İstanbul Darülfünunu.
- Kurdakul, N. (1981). *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*. İstanbul: Döler Neşriyat.
- Kurdakul, N. (1985). “Ticaret Antlaşmaları”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi 3*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Küçük, C. (1994). “Osmanlı İmparatorluğunda ‘Millet Sistemi’ ve Tanzimat”, *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Seminerleri Bildiriler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kütükoğlu, M. (1974). *Osmanlı-İngiliz Münasebetleri I (1580-1838)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Lewis, B. (2000). *Modern Türkiye’nin Doğuşu* (Çev. M. Kırıatlı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Mantran, R. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (Çev. S. Tanilli). İstanbul: Adam Yayınları.
- Mardin, Ş. (2015). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marx, K., ve Engels, F. (1977). *Doğu Sorunu: Türkiye*. (Çev. Y. Fincancı). İstanbul: Sol yayınları.
- Mears, E. G. (1924). *Modern Turkey: A Politico-Economic Interpretation, 1908-1923 Inclusive, with Selected Chapters by Representative Authorities*. New York, MacMillan.
- Molho, R. (2003). “Tanzimat Öncesi ve Sonrasında İstanbul Yahudileri”, S. Pıneloğlu (Editör). *19. Yüzyıl İstanbul’unda Gayrimüslimler*, (Çev. F. Benlisoy ve S. Benlisoy). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Moreau, O. (2010). *Reform Çağında Osmanlı İmparatorluğu: Askeri Yeni Düzenin İnsanları ve Fikirleri: 1826-1914* (Çev. I. Ergüden). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Nafi, M. (1920). *Maarif-İ Umumiye Nezareti Tarihçe-İ Teşkilatı ve İcraatı*. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Nebioğlu, O. (1986). *Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Önertoy, O. (1981). *Tanzimat Döneminde Edebiyat Anlayışı*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayını.
- Önsoy, R. (1988). *Osmanlı Sanayii ve Sanayilesme Politikası* (No. 291). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özcan, A. (1997). *Harbiye*, 16, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Paker, S. (1992). *Tanzimat Döneminde Avrupa Edebiyatından Çeviriler* (Çev. A. Tükel). İstanbul: Metis Yayınları.
- Palmer, A. (2002). *Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu (Bir Çöküşün Tarihi)*. (Çev. B. Ç. Dişbudak). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Palmer, A. (2011). *The Decline and Fall Of The Ottoman Empire*. UK: Faber & Faber.
- Pamuk, Ş. (1988). *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi, 1500-1914* (Vol. 55). İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Pamuk, Ş. (1993). *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Pamuk, Ş. (1994). *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme* (1820- 1913), (İkinci Baskı), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (1995). *19. yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti* (Vol. 1). Ankara: TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Pamuk, Ş. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (Vol. 73). İstanbul: Türkiye Ekonomik Ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Parmaksız, E. (2008). II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Paşa, A. C. (1299), *Târih-i Askeri-i Osmanî*, Cilt III, İstanbul.
- Paşa, A. C. (1986). *Tezâkir*, (2. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Paşa, S. S. (1908). *Said Paşa'nın Hatıratı*. Cilt. 2, İstanbul: Sabah Matbaası.
- Pazarcı, H. (1999). *Uluslararası Hukuk Dersleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Perin, C. (1946). *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri*. İstanbul: Pulhan Matbaası.
- Polvan, N. (1952). *Türkiye'de Yabancı Öğretim* (Birinci Cilt). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi

- Poole, S. L.(1959). *Lord Stratford'un Türkiye Hatıraları* (Çev. C. Yücel). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Quataert, D. (1999). *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (Çev: T. Güney). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sakaoğlu, N. (2003). *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi* (İkinci Cilt). İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- Sarc, Ö.C. (1999). *Tanzimat ve Sanayimiz* (İkinci Baskı). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Seyfettin, G. (1985). "Osmanlı Dış Borçları". *Türkiye Ansiklopedisi, C. III*, İstanbul: İletişim Yayınları, 672-687.
- Shaw, S. J., ve Shaw, E. K. (1977). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume 2, Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975* (Vol. 11). New York: Cambridge University Press.
- Siyavuşgil, S.E. (1940). *Tanzimat'ın Fransız Efkarı Umumiyesinde Uyandırdığı Akisler*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Slade, S.A. (1943). *Türkiye ve Kırım Harbi* (Çev. A.R. Seyfi). İstanbul: İstanbul Askeri Matbaa.
- Somel, S.A. (2007). "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", *Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Anlaşması Bildiriler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi.
- Somel, S.A. (2010). *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi, 1839-1908: İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin* (Çev. O. Yener), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sungu, İ. (1999). *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Şener, A. (1994). "Osmanlı Düşüncesinin Çağdaşlaşması", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tansel, F.A. (1967). *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*. Cilt I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Toktamış, A. (2004). *Siyasal Tarih*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını.
- Topuz, H. (2003). *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Uludağ, O. Ş. (1940). *Tanzimat ve Hekimlik*. İstanbul: Türkiye Maarif Matbaası.
- Ülken, H. Z. (2011). *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yeniay, İ. H. (1936). *Osmanlı Borçları Tarihi*. Ankara: Mehmet İhsan Matbaası.

- Yeşil, F. (2013). “Kara Kuvvetlerinde Avrupalı Danışmanları”, G. Yıldız (Editör). *Dünya Savaş Tarihi, Osmanlı Askerî Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Yıldırım, N. (2019). *Tıphane-i Amire ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den İstanbul Tıp Fakültesi'ne*. İstanbul: Betim.
- Yıldız, G. (2009). *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum, 1826-1839*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Zürcher, E.J. ve Lucassen, J. (2003). “Zorunlu Askerlik Ve Direniş: Tarihî Çerçeve”, E. J. Zürcher (Editör). *Devletin Silahlanması: Ortadoğu ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, (Çev. M. T. Akad). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 12-13.
- Acartürk, E. ve Kılıç, R. (2011). “Osmanlı Devletinde Kapitülasyonların İktisadi Ve Siyasi Perspektiften Analizi”. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 29(2), 1-21.
- Akarlı, E. D. (1992). “Economic Policy And Budgets İn Ottoman Turkey, 1876–1909”. *Middle Eastern Studies*, 28(3), 443-476.
- Akbulut, U. (2013). “Osmanlı Basın Tarihine Bir Katkı: Gazetelerin Yayınlanma Amaçları Üzerine (1831-1876)”. *Electronic Turkish Studies*, 8(5), 31-57.
- Albayrak, M. (1995). “Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi Ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı”. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM* 6(6), 1-38.
- Apak, S. ve Tay, A. (2012). Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyıldaki Finansal Sisteminde Osmanlı Bankası'nın Yeri ve Faaliyetleri. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (3), 63-103.
- Aristarchi, G. (1874). *Législation Ottomane, ou Recueil des lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de l'Empire Ottoman: Droit administratif* (Vol. 3), Nicolaïdes: Bureau du Journal Thraky.
- Aytekin, A. (2013). “Osmanlı-Türk Modernleşmesinin Düşünsel, Ekonomik Ve Bürokratik Kodları”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (30), 313-329.
- Baykal, B. S. (1946). Paris Kongresi ve Andlaşması (30 Mart 1856), *Aylık Ansiklopedi*, 2(23), 726.

- Baykal, B. S. (1959). Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıâli. *Belleten*, 23(90), 241-266.
- Baykal, B. S. (2003). “93 Harbi Öncesinde Osmanlı Devleti ile Büyük Devletler Arasındaki İlişkiler”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi-Dün/Bugün/Yarın*, 60-65.
- Bayraktar, K. (2002). “Osmanlı Bankası’nın Kuruluşu, Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti’nin Moratoryum İlanındaki Yeri (1863-1875)”. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(2), 71-88.
- Benek, K. (2016). “Osmanlı İmparatorluğunda Basının Doğuşu ve II. Meşrutiyete Kadarki Gelişimi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(6-7), 27-39.
- Bilim, C. (1985). “İlk Türk Bilim Akademisi: Encümen-i Daniş”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3(2).
- Birkan Baydan, E. (2015). “Tanzimat Dönemi Çeviri Romanlarında “Yeniden Çeviri” Örnekleri”. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 39, 173-187.
- Birol, N. (2001). “20. yüzyıl Başlarında Fransızların Midilli Adasını İşgali ve Lorando-Tubini Meselesi”. *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*. 3(1), 2001: 57-63.
- Bolat, B. S. (2005). “Fransız İnkılabı’nın Türk Modernleşme Sürecine Etkileri”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), 149- 167.
- Budak, A. (2012). “Fransız Devrimi’nin Osmanlı’ya Armağanı: Gazete Türk Basınının Doğuşu”. *Electronic Turkish Studies*, 7(3), 663-681.
- Bulut, M. (2012). “Osmanlı Ekonomi Politikası’na Yeniden Bir Bakış”. *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 62, 63-96.
- Ceride-i Askeriye Gazetesi*, 23 Zilkade 1280 (02.03.1864).
- Ceride-i Askeriye Gazetesi*, 30 Safer 1285 (22. 06. 1869).
- Clark, E. C. (1974). “The Ottoman Industrial Revolution”. *International Journal of Middle East Studies*, 5(1), 65-76.
- Clay, C. (1993). “The Bank Notes Of The Imperial Ottoman Bank, 1863-1876”. *New Perspectives on Turkey*, 9, 101-118.
- Clay, C. (1994). “The Origins of Modern Banking in the Levant: The Branch Network of the Imperial Ottoman Bank, 1890–1914”. *International Journal of Middle East Studies*, 26(4), 589-614.
- Çelik, Y. (2008). “Asâkir-i Mansûre Ordusu’nda Talim Sisteminin Değişimi ve Avrupalı Uzmanların Rolü (1826-1839)”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 39, 87-118.
- Çufalı, M. (1999). “Kapitülasyonların Mahiyeti ve Osmanlı Devleti’nin Yıkılışındaki Rolü”. *Türk Yurdu Dergisi*, 19-20(148-149), 156-164.

- Demir, K. (2014). “Osmanlı’da Basının Doğuşu Ve Gazeteler”. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 55-87.
- Duman, O. Ö. (2009). “Yakınçağlarda Osmanlı-Fransa İlişkileri ve Fransa’nın Orta-doğu Diplomasisi”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(11), 523-542.
- Ekinci, N. (2002). “Türk Basın Tarihinden Kesitler”. *Türkler Ansiklopedisi* 14, 675-680.
- Erdemir, H. (2002). “Batılılaşma Sürecinde Fransa Etkisi”. *Türkler*, 14, 641-646.
- Ergün, M. (1990). “Türk Eğitim Sisteminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 17, 453-457.
- Eriş, M. (2002). “Osmanlı Devleti’nde Batılılaşma Hareketleri”. *Türkler Ansiklopedisi*, 14, 593-605.
- Eyyupoğlu, İ. (1999). “Tanzimat’tan Birinci Bünya Savaşına Kadar Osmanlı Devleti’nde Azınlık Problemi”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 11, 247-264.
- Fazıl, İ. (1926). “Osmanlı İstikrazları, Birinci kısım: Kırım Muharebesi’nden-Muharrem Kararnamesi”, *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 23, 71- 80.
- Gooch, B. D. (1956). “A Century of Historiography on the Origins of the Crimean War”. *The American Historical Review*, 62(1-2), 33-58.
- Gümüş, M. (2013). “Osmanlı Devleti’nde Kanunlaştırma Hareketleri, İdeolojisi ve Kurumları”. *Tarih Okulu*, 163(14), 163-200.
- Haydaroğlu, İ. P. (1990). Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar. *Türkler Ansiklopedisi* 14, 181-188.
- Işık, Z. (2011). “19. Yüzyıl Osmanlı Dış Politikası Üzerinde İngiliz Tesiri”. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 45-61.
- Karabulut, M. (2010). “Tanzimat Dönemi’nde Osmanlının Yenileşme Sürecine Bir Bakış”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 187, 125-138.
- Karadağ, A. (2012). “Çeviri Tarihimizde Fennî Romanlarla Bir Kültür Repertuarı Oluşturmak”. *İstanbul Üniversitesi Çeviribilim Dergisi*, 3(6), 45-73.
- Karaer, N. (2005). “Abdülaziz”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 24(37), 313-326.
- Karasu, C. (1993). “Tanzimat Dönemi Osmanlı Diplomasisine Genel Bir Bakış”. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM* 4(4), 205-221.
- Keskin, Ö., & Sönmez, A. (2009). Telgrafın Osmanlı İmparatorluğu’nda Yayılması: Çanakkale Telgraf Hattı Örneği. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi OTAM*, 25, 67-81.

- Kodaman, B. (2016). “XIX. Yüzyıl Sonunda Güney-Doğu Anadolu’da Fransız Politikası”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), 161-166.
- Koloğlu, O. (1988). “İlk Türkçe Gazete Vakayi-i Mısriyye”. *Tarih ve Toplum Dergisi*, 10, 201-204.
- Koyuncu, N., & Kış, S. (2011). “Alman Askerî Ceza Kanunnamesinin Osmanlı Askerî Ceza Kanunnamesine Tatbiki”. *Pursuit of History*, 3(5), 177-190.
- Mutlu, S., ve Tosun, M. (2019). “Tanzimat Dönemi ve Cumhuriyet Sonrası Çeviri Çalışmaları Örneğinde Çevirinin Toplumsal Sistemin Dönüşmesindeki Etkisi”. *Journal of Continuous Vocational Education and Training*, 2(1), 41-51.
- Oktar, S., ve Varlı, A. (2009). İttihat Ve Terakki Dönemi’nin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası”. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(2), 1-20.
- Okumuş, E. (2005). “Geleneksel Siyasal Kimliğin Çözülmesinde Tanzimat (1839-1856)”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5(1), 9-36.
- Özkan, N. (2006). “Ahmet Cevdet Paşa’nın Türk Dili Hakkındaki Görüşleri ve Eserleri”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(20), 219-232.
- Pamir, A. (2002). “Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti’ne Etkileri”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 51(2), 79-119.
- Pul, A. (2007). “Osmanlı-Fransız Diplomasisinin İki Mühim Evresi: Girit ve Mısır Seferleri”. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* OTAM 22(22), 159-176.
- Seyitdanlioğlu, M. (2009). “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 28, 53-69.
- Soysal, İ. (1939). “Türk-İngiliz-Fransız İttifakı”. *Belleten*, 46, 367-414.
- Sungu, I. (1943). “Galatasaray Lisesi’nin Kuruluşu”. *Belleten*, C:VII, Sayı: 28, 315-347.
- Sümer, G. (2016). “Türk Bankacılık Sektörünün Tarihsel Gelişimi Ve AB Bankacılık Sektörü İle Karşılaştırılması”. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), 485-508.
- Şahin, H. (2019). “Doğu Sorunu Çerçevesinde Osmanlı-Fransız İlişkileri [Başlangıcından Paris Barışı’na (1856)]. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16(40), 277-315.
- Toprak, Z. (1985). “Tanzimat’tan Sonra Dış İktisadi Politika”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 3, 668-671.

- Uluyol, O. (2019). “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Bankacılığın Gelişimi”. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi* 16, 19-40.
- Ürekli, F. (2002). “Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları”. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, 382-406.
- Yeşil, F. (2011). “Nizâm-ı Cedîd Ordusunda Tâlim ve Terbiye.” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 52, 27-85.
- Yorulmaz, Ş. (2000). “Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları ve Bunların Meşruiyet Kazanması (19. Yüzyıl-20. Yüzyıl başları)”. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 11(11), 697-768.
- Zengin, H. (2017). İktisadî Gelişme Farklılıklarının Devlet ve Birey Düzeyinde Analizi: İngiltere ve Osmanlı Devleti Örnekleri. *Journal of Marmara University Social Sciences Institute*, 12(47), 31-48.
- Aker, Z. E. (1999). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayileşme Sorunları ve Kapitülasyonlar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Akyüz, F. (2015). *Osmanlı Ordusunun Modernizasyonu: Irak ve Hicaz Ordusu örneği (1848-1876)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Ayaydın Cebe, G. Ö. (2009). *19 yüzyılda Osmanlı Toplumu ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- Aydın, C. (2016). *Osmanlı Askeri Organizasyonunda Kurmay Subaylar (1848-1914)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara.
- Demirkol, N. (2015). *The reshaping of the literary publishing field and emergence of the literary translation market between 1850 and 1900*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bilkent University, Ankara.
- Gücüm, K. (2008), *Islahat Fermanı Sonrasında (1856-1871) Osmanlı Devlet Yapısındaki Değişime Fransa’nın Etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul.

- Taşkın, F. (2007). *Kırım Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Ekonomik Etkileri Ve İaşe Sorunu*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Ünsal, F. (2007). *Modernleşme Dönemi Osmanlı Devleti Kara Kuvvetleri (1826—1876) (Teskilâtı-Gelişimi)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kırıkkale.
- Yüksel, H. (2007). *Osmanlı İmparatorluğu'na Matbaanın Girişi ve Toplumsal Yankıları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı, Ankara.
- İnternet: Gibb, E. J. W. (1902). *A history of Ottoman poetry* (Vol. 2). Londra: Luzac, 1900-1909, <https://archive.org/details/historyofottoman> HYPERLINK adresinden 28 Ocak 2021'de alınmıştır.
- İnternet: Güllü, F. (2007). Osmanlı Tiyatrosu: Çok Kültürlü Tiyatro Geçmişimiz, 18.07.2007, <http://www.art-izan.org/artizan-arsivi/osmanli-tiyatrosu-cok-kulturlu-tiyatro-gecmisimiz/> adresinden 22 Ocak 2021'de alınmıştır.
- İnternet: Gedikoğlu, R. (2019). *Tanzimat Dönemi Tiyatrosu*, <https://www.tiyatroumay.com/> HYPERLINK "https://www.tiyatroumay.com/2019/08/30/tanzimat-donemi-tiyatrosu/" HYPERLINK "https://www.tiyatroumay.com/2019/08/30/tanzimat-donemi-tiyatrosu/" HYPERLINK "https://www.tiyatroumay.com/2019/08/30/tanzimat-donemi-tiyatrosu/"2019 adresinden 23 Ocak 2021'de alınmıştır.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : Sleman, Rabar
Uyruğu : Irak

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek lisans	Gazi Üniversitesi	2020 - 2021
Lisans	Irak – Süleymaniye Üniversitesi	2013 - 2014
Lise	Irak – Karduh Lisesi	2009 - 2010

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2015 - devam	Irak – Süleymaniye Üniversitesi	Asistan

Yabancı Dil

Türkçe - Farsça

Yayınlar

SUDAN'DA İNGİLİZ İŞGALİ VE GAZİ AHMET MUHTAR PAŞA'nın LAYİHALARI

Hobiler

Okuma, yazma, araştırma

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..

